

ગાંધીજીના સમાગમમાં

સંપાદક

ચંદ્રશંકર બ્રાહ્મશંકર ગુક્લ

સરદાર વલ્લભલાલ પટેલના 'આશીર્વાચન' સાથે

વોરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ

રાયચુરા બુક ડીપો

રાવપુરા, વડોદરા

પ્રકાશક :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

રાયચુરા જૂક ડીપો

રાવપુરા, વડોદરા

આવૃત્તિ ૧ લી : અક્ટોબર ૧૯૪૫

કિંમત અઢી રૂપિયા

અન્યસ્થામિત્વના સર્વ હક સ્વાધીન

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

શ્રી રાયચુરા ગોદાન જન્યુમિલી પ્રિન્ટિંગ સર્મ

રાવપુરા, વડોદરા.

તા. ૩૧-૧૦-૪૫

વિષયસૂચી

	પૃષ્ઠ
આશીર્વાચન (વસ્તુમંત્રાક પદ્ય)	૫
સંપાદકના બે શિલ્પ (ચંદ્રસંકર શુક્લ)	૬
૧. અમૃતસાગર કકર : લોકપુરુષ	૮
૨. નાનાભાઈ ભટ્ટ : પ્રથમ પરિચય	૧૭
૩ નયસુખલાલ મહેતા : બીસ વરસના સ્મરણો	૧૮
૪. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ : આધીન સાથેના પુણ્યપ્રસંગો	૨૫

૫. મામાસાહેબ ફડકે : આશ્રમજીવનના ગમરણો	૪૨
૬. ગંગાબહેન વૈદ્ય : અભાજી બહેનોના બાપુજી	૫૦
૭. રવિશંકર વ્યાસ : બળ કેટલું જોઈએ	૫૨
૮. પંડિત સુખલાલજી : વિવિધ પ્રસંગો	૫૩
૯. કાકાસાહેબ કાલેલકર : ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ	૬૬
૧૦. દાદાસાહેબ માવળંકર : જીવાનીની નજરે	૬૯
૧૧. કિશોરલાલ મશરૂવાળા : બાધિતાનુવૃત્તિ	૮૦
૧૨. નરહરિ પરીખ : માટીમાયી માનવી	૮૫
૧૩. ગોકુલદાસ રાયચુરા : બે પ્રસંગો	૯૪
૧૪. વૈકુંઠરાય મહેતા : ગાંધીજીની શ્રદ્ધા	૧૦૦
૧૫. હજનલાલ જોશી : આશ્રમમાં ને જોલમાં	૧૦૨
૧૬. દિવ્યજીરા દીવાનજી : ગાંધીજીનું માર્ગદર્શન	૧૧૭
૧૭. રાવજીભાઈ પટેલ : એમની મનોવ્યથા	૧૨૨
૧૮. હેમંતકુમાર નીલકંઠ : મહાબળેશ્વરમાં	૧૨૭
૧૯. પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર : હરિજનસેવાને અંગે	૧૩૧
૨૦. ઉત્તમચંદ શાહ : માદગી કેમ ફળી	૧૩૪
૨૧. કિશનચંદ આવડા : ગાંધીજીના 'શુરુ'	૧૪૦
૨૨. શિવાભાઈ પટેલ : 'દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જશે'	૧૪૩
૨૩. ચીમનલાલ ભટ્ટ : 'હસ્તાક્ષર આપો જ આપો'	૧૪૬
૨૪. જ્ઞાણાલ ગાંધી : મારા વિદ્યાર્થીકના દિવસોમાં	૧૫૦
૨૫. નરવરલાલ દવે : 'ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો'	૧૫૩
૨૬. કુસુમબહેન દેસાઈ : જીવનના પાઠ	૧૫૫
૨૭. ડૉ. મનુભાઈ ત્રિવેદી : ગાંધીજીનું પ્રોત્સાહન	૧૬૧
૨૮. અવેરભાઈ પટેલ : ગાંધીજીની સહાયતા	૧૬૪
૨૯. વનમાળા પરીખ : એમના મન્ત્રીમંડળમાં	૧૬૫
૩૦. નારાયણ દેસાઈ : પહેલા પ્રભાતના પહેલા કિરણો	૧૬૮
૩૧. મહાદેવ દેસાઈ : સેવાશ્રમમાં ગાંધીજી	૧૭૩
૩૨. ચંદ્રશંકર શુક્લ : અસહકારથી માટીને	૧૮૬

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,
20, Haines Road, Mahalakshmi
BOMBAY 11

આશીર્વાચન

ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા તે પહેલાંતું વૈશ્ય-વૃત્તિનું ગુજરાત ધનસંપાદનની કળા હસ્તગત કરવામાં મશગૂલ હતું. જાહેર જીવનના ક્ષેત્રમાં એને કંઈ સ્થાન નહોતું. એમણે આવીને ગુજરાતના સમગ્ર જીવનમાં અણુધાતુ અને અદ્ભુત પરિવર્તન કર્યું, અને હિંદુસ્તાનના રાજકીય નકશામાં પણ એને અગ્રસ્થાને ગોઠવી આપ્યું. સેવાધર્મની ભાવના એમણે જાગૃત કરી એમણે અનેક દિશામાં એનો નિર્માણ અને મીઠો પ્રવાહ વહેતો કરી મૂક્યો. આ ધોધમાર વહેતા પ્રવાહમાં ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણેથી અનેક સ્ત્રીપુરુષો ખેંચાયાં, અને ઘણાંનાં જીવનમાં પલટો થયો.

ગાંધીજીના સમાગમમાં આવનારાંઓનાં સ્મરણો લેખાં કરી, એનો સંગ્રહ છપાવી, ગાંધીજીની ૭૭મી વર્ષગાંઠને પુણ્યપ્રસંગે પ્રસાદીરૂપે ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો ભાઈ અંદ્રશંકરે શુભ સંકલ્પ કર્યો. ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય માણસો એમના સંપર્કમાં આવ્યાં છે. તેમાંનાં થોડાંકે પોતાનાં સ્મરણો મોકલી આપ્યાં તે આ પુસ્તકમાં એકઠાં કરેલાં છે. એમાંથી, જુદી જુદી રીતે દરેકને પોતાના તરફ આકર્ષવાની, અને એમના જીવનમાં પ્રવેશ કરી એમાં પરિવર્તન કરવાની, ગાંધીજીની અદ્ભુત શક્તિની કંઈક અંશે

ઝાખી થાય છે. આ સ્મરણુસ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કરી તેની પાછળ પરિશ્રમ લેવા માટે લાઈ અદ્રશ કરને સુનારકળાની ઘટે છે. આ નાનકડું પુસ્તક ગુજરાતને લવિધ્યમા ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પૂના, ૧૧-૧૦-૪૫

વલ્લભલાલ પટેલ

સંપાદકના બે બોલ

૧૯૪૨થી માડીને દર વરસે ગાંધી જયંતી પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યને લગતું એક પુસ્તક તૈયાર કરી ગુજરાતની પ્રગતને અર્પણ કરવાનો જે ધારો પાડ્યો છે, તેને અનુસરીને આ વરસે ‘ગાંધીજીના સમાગમમા’ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી આનન્દ થાય છે. આજ લગી પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકોથી આ જુદી ભાતનું છે ગાંધીજીના જીવનને લગતા એના અગણિત પ્રસંગો છે જેને નિરમ્ભનિમા લુપ્ત થતા અટકાવી, લેખનબદ્ધ કરી રાખવાની જરૂર છે એટલું જ નહીં પણ જે સ્ત્રીપુરુષોને ગાંધીજીના ઓળવતા પણ સમાગમમા આનંદાનું નિરલ સદ્ભાવ્ય મળ્યું છે તેમનું એ સદ્ભાવ્યથી વચિત રહેનાર આજના નિશાળ જનસમાજ પ્રત્યેનું, તેમજ લારિ પેઢીઓ પ્રત્યેનું, કર્તવ્ય પણ છે જેમ સમય વહેતો જાય છે તેમ ઘણા કીમતી સ્મરણો ઝાખા પડતા જાય છે, ને ખોનાઈ જાય છે, એ આપણે અનુભવે જોતા આવ્યા છીએ કેટલાક અમૂલ્ય સ્મરણોને મૃત્યુ હરી લે છે એમાથી કઈક થોડા પણ જે બચાવીને સઘરી શકાય તો સારું, એ વિચારથી આ વરસે જયંતીના થોડા જ વખત પહેલાં મેં કેટલાક મુરખીઓ તથા મિત્રોને વિનંતી કરી,

ને તેમણે તે માન્ય રાખી, તેના ફળરૂપે આ લેખસંગ્રહ તૈયાર થવા પામ્યો છે. એ સહુ મિત્રો ને મુરખીઓ, જેમણે પોતાનાં સ્મરણો પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવામાં મને નિમિત્તરૂપ થવા દીધો છે, તે સહુનો હું ધણો જ ઋણી છું.

તેમને સહુને મેં જે વિનંતીપત્ર મોકલેલાં તેમાં લખેલું કે આ પ્રયત્ન એ તો વિશાળ મહાસાગરમાં એક બિન્દુ જેવો છે. એ વાત અક્ષરશઃ સાચી છે. આ પુસ્તકમાંનાં લેખક લેખિકાઓ ઉપરાંત ખીજાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષો એવાં રહી ગયાં છે જેમની પાસેથી પણ એટલાં જ કીમતી સ્મરણો મળી શકે એમ છે. આ વેળા કાઢવા ધારેલા પુસ્તકનું કદ ને તેને માટેના સમયની મર્યાદા, એ બંનેમાં આથી વધારે લેખોનો સમાવેશ થઈ શકે એમ ન હતું. આ પુસ્તક વાંચતાં જેમ વાચકની નજર આગળ ગાંધીજીનું અનેકાંગી ને અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ મૂર્ત રૂપે ખડું થતું જાય છે, તેમ હજુ ખીજા કેટલી સામગ્રી સંઘરાવી શક્ય છે છતાં રહી ગઈ છે એ જ્ઞાન તીવ્રપણે જાગે છે. બેગમ હસીદા હાતુમ નામનાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ત મહિલા ૧૯૩૫માં દિંદ આવેલાં; તેમણે લખ્યું છે: 'મહાત્મા ગાંધી વીસમી સદીના ઇતિહાસમાં એક એવી મહત્વની ઘટનારૂપ છે કે તેમના સમાગમમાં આવનાર દરેક જણે તેમને વિષેનો બની શકે એટલો તટસ્થ ને પ્રામાણિક હેવાસ લખીને મૂકી જવો જોઈએ.' એ કામ હજુ આપણી આગળ ઉભેલું જ છે. એ દિશામાં આ એક અતિ અદ્ય પ્રયત્ન છે, એથી વધારે દાવો આ પુસ્તકની પાછળ રહેલો નથી.

વાચક જોશે કે આમાં જે પ્રસંગવર્ણનો આપ્યાં છે તેમાં પ્રસંગો પર કશું વિવેચન ન આપતાં તે પ્રસંગોને જ બોલવા દીધેલા છે. તેને લીધે રસમાં ક્ષતિ નથી આવી, પણ ઉમેરો જ થયો છે, એ પણ દેખાઈ આવશે. મયાળાં ધણાખરા લેખોમાં મારે જ મૂક્યાં પડ્યાં છે. તે ઉપરાંત, પોતાનાં

લખાણોમાં જે સુધારા યા કાપકૃપ કરવા હીક લાગે તે કરવાની સહુએ મને
દૃષ્ટ આપી રાખે-ની, એમાં મેં એ મર્નનું સૌજન્ય જ અનુભવ્યું છે ને
ઉપર કહી તે મર્વાદા કડકપણે જળાશય એ માટે એ છૂટનો ઉપયોગ પણ
કર્યો છે

આ પ્રયત્નને સરદાર સાહેબના આશીર્વાદ મળ્યા છે એથી લેખકો
તેમજ સપાદકને કેટલો હર્ષ થાય એ કહેવાની જરૂર નથી જેમના
જીવનના સ્મરણો અહીં નોંધાયા છે તેઓ ઇશ્વરકૃપાએ, આપણો જીવનપથ
ઉજાળવાને, આપણી વચ્ચે હયાત છે પારસના રપર્સથી લોહાનું સોનું
કરવાની, અથવા તુ-સીદાસના શબ્દમાં કહીએ તો ‘ ભાગને તુલસી
ખનારવાની ’, તેમની શક્તિનો પરિચય આ પુસ્તકને પાને પાને થાય છે
પુસ્તકમાં ધણીખરી જગાએ ગાંધીજીના વચનો શબ્દશ નથાં લાક્યા,
પણ તેમના કહેવાનો ભાનાર્થ અને તેટલો તેમના જ શબ્દમાં આવે એવો
પ્રામાણિક પ્રયાસ તો સહુ લખનારાએ કર્યો જ છે લેખકો ને લેખિકાઓમાં
શ્રી હકકરબાબા જેવા ગાંધીજીના સમ-સપરકથો માડીને તેમની ગોદમાં એના
નું અને બામતા જેવા બાળકો સુધીની ત્રણેક પેઢીઓના પ્રતિનિધિ છે,
એ એક સુયોગ જ છે તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તો ગુજરાતની પ્રજાના
અતિ આદરને પાત્ર ની-ડેલી છે તેમના વ્યક્તિત્વનો પણ કંઈક પરિચય
આ લેખો આપે છે, એ એક આલુધાર્યો નાભ છે

પુસ્તકનું લખાણ તો રીઝીક વહેત તૈયાર થયેન પણ અનેક
અલુધારી મુશ્મીયતોને લીધે તે છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિનય થયો છે
તેને સારું હું નાચ-મર્નની ક્ષમા માગી નહિ છું એ વિનયથી
એની ઉપયોગિતામાં બિલુપ નહીં આવે, એ એ જ આશ્વાસન લેવાનું
રહે છે

લોકપુરુષ

અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર

(૧) ૧૯૨૦માં હું જમશેદપુરમાં મજૂરીને મદદ કરવાના કાર્ય-
માંથી નવરો થઈને મુખ્ય આગ્યો હતો તેવામાં ગાંધીજી પાસે માગણી
આવી કે 'ઉત્કલ (ઓરિસ્સા)માં દુષ્કાળ પડ્યો છે, ત્યાં રાહતકર્મ કરવા
માટે કાર્યકર્તા અને નાણા મોકલો' ગાંધીજીએ ભારત સેનક સમાજના
તે વખતના પ્રમુખ ના શ્રીનિનાસ શાસ્ત્રી પાસે મારી માગણી કરી
તેમણે હા કહેનાથી હું ગાસડાપોટલા બાધી તૈયાર થયો પૈસા સબધી
ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે 'કામની શરૂઆત કરના આ શ પાત્ર હજાર
આપુ છું તે લઈ જાઓ બીજી રકમ બીજા માગતા જેમ જેમ આવતી
જરો તેમ તેમ મોકલતો જઈશ' ઉત્કલનું કામ જરા આકરુ તો ખરું
બાનાપીનાનું પહેલા એક મિનને ઘેર, ને પછી જુદો રસોધયો રાખીને,
ગોશ્વ્ય એક સાધારણ ઘરમાં રહેનાનું રાખ્યું પણ એખામાં તેમજ
ધર્મના આદામાં જે કાકરીઓ ખાવી પડતી તે હજી સુધી દાતમાં કચડાતી
યાદ છે જતા ત્યાં દસ માસ રહીને હું સરસ કામ કરી શક્યો ધીમેધીમે
ગાંધીજીએ 'નવજીવન' ના પાનામાં નિનતી કરીને ૩ નેવું હજાર મેગીને
મોકલ્યા તેથી હજારોને મરણમુખમાંથી ગચાનામાં ભાગ લેનાનો અસર
મને મળ્યો, અને વીસ વર્ષ પહેલાં એજનિયર તરીકે છપ્પનિયાના દુષ્કાળ
રાહતકામનો જે અનુભવ મળ્યો હતો તેમાં આ કામથી ઉત્તમ અનુભવનો
ઉમેરો થયો પણ આ કામ કરતા જેતણ માસ થયા હતા તેનામાં

શાસ્ત્રીજીએ ગાંધીજીને લખી મોકલ્યું કે ‘કૃપા કરીને દક્ષરને પાછા મોકલો તો સારું’ કારણ એ હતું કે હિંદ સગકાઠે માગણી કરી હતી કે ભારત સેનક સમાજના કોઈ સભ્ય, બ્રિટિશ ગિયાના, ટ્રીનીડાડ, વગેરે દક્ષિણ અમેરિકાના નાના દેશોમાં જઈ, ત્યાં જે હિંદીઓ મજૂરો તરીકે અનેક વર્ષો થયા વસેલા છે તેમની સ્થિતિની તપાસ કરી આવે. ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો કે ‘તેવી તપાસનું કામ કરનારા તમને ધણા મળશે, પણ આ ગરીબ માનતું દુષ્કાળરાહતનું કામ કરનાર મને કે તે પ્રાન્તને નહીં મળે તેથી બીજા કોઈથી ચલાવી લેશો. દક્ષરને હું પાછા મોકલી શકું’ દુષ્કાળરાહતના તેમજ એવા બીજાં પીડિત મનુષ્યોની સેનાના કામો તરફ ગાંધીજી તરત પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે. મજૂરોની, હરિજનોની, આદિવાસીઓની તેમજ બૂક પ કે રેલના સકટથી પીડિત લોકોની હાકલ આવે ત્યારે તેઓ બીજા કામો—રાજકીય પણ—છોડી દે છે, તેમાં પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિ ખર્ચવા તત્પર રહે છે. ઉત્કલ પ્રાન્તના લોક અવાક છે તેમને પોતાની ગરીબીનું, રેલસકટનું, દુષ્કાળનું દુઃખ ગાતા આવડતું નથી. ઉત્કલની ગરીબાઈને હિંદુસ્તાન પાસે પ્રસિદ્ધિમાં ગાંધીજીએ જ આણી છે તેમના જ આગ્રહથી રાહતના કામો દીનબન્ધુ એ કુઝે તથા મે અને હરખચદે જઈને કર્યા હતા, અને હજી થશે.

(૨) સને ૧૯૨૬ની સાલમાં એક વખત હું નિરાશાના સાણસામાં સપડાયો હતો. દેશની રાજકીય સ્થિતિ સુધરતી તો નહોતી, પણ જીવની બગડતી ચાલી હતી. રાજકીય નેનાઓ આપસઆપસમાં ભતભેદ કરીને લડતા હતા બીન મેના મડળનું કાર્ય, જેમાં હું ચારેક વરસથી પડ્યો હતો. તેમાં પણ ખાસ પ્રગતિ દેખાઈ આવતી નહોતી. આવી નિરાશાની ધૂનમાં હું એક રાત્રે ગાંધીજી પાસે ગયો, અને કહ્યું ‘મેં તો વિચાર કર્યો

છે કે બધું બહાર કામઢાજ, બીનસેવાનું કામ, ભારત સેનાક સમાજ વગેરે મૂકી દઇને હરદ્વાર, બહરીકિદાર કે એવે કાંઈ સ્થળે જઈને ખેતી જાડે, અને ધર્મધ્યાનમા જ બાકીના વર્ષો કાઢું ' આમ કહીને મેં મારું હૈયું કાપવું ગાંધીજી થોડો વખત શાન્ત ગ્લા પછી ક્યું ' હજરમાપા ! (ત્યાં સુધીમા તેમણે મને બાપા તરીકે જાણી દીધો હતો) દેશમા આટલું બધું કામ પડ્યું છે તે વખતે તમને આવું ક્યાથી સૂઝ્યું ? સાર્વજનિક કામના ઢગલા પડ્યા છે તમે તો તે કામને વરેના છો તેથી તમારાથી બીનોની, હરિજનોની વગેરે પ્રવૃત્તિ છોડાય જ કેમ ? એ તો મર્યે જ છૂટે, તે પહેલાં નહીં ' હું તો ટાંદોબોળ થઈ ગયો આળીમેક વર્ષ પૂર્વે માગ પિતાને ધરલેશને કે ગરીબાઈને કારણે આવી ટપના આવી હતી, અને તેથી ભાનનગરથી મથુરા જઈને પાયસાત દિવસમા તેઓ પાઠા આવ્યા હતા, એ પ્રસંગ નજર આગળ તરી આવ્યો આ વાતને આજે તગલગ વીસ વરસ થયા છે પણ ફરી મને આવો ગાડો નિચાર કદી આવ્યો નથી

(૩) સને ૧૯૩૩-૩૪મા હરિજનસેવાના પ્રચારકાર્યને માટે ગાંધીજીએ આખા દિલ્લો પ્રવાસ મારી સૂચનાથી યોજ્યો હતો તે નન મહિના ચાલ્યો હતો એમણે ઉત્ક્રાન્તો પ્રવાસ તો પગે ચાલીને કરેલો આ પ્રવાસમા કુલ છએક મામ હું તેમની સાથે ફરી શક્યો હતો તેના ઘણાથે સ્મરણો મીઠા છે બધા પ્રાન્તોમા પ્રવાસ ગાંધીજીના અનેક-ભાષાભાષી ભક્તોનો પરિચય, રોજ હજારો માણસોનાળી ત્રણચાક સભાઓ એક પૈસા કે એક આનાથી માડીને હજારો પિયાના રોજના દાનની વૃષ્ટિ, આ પરપરા બસોસિત્તર દિવસ તાગ ઠાગટ ચાલી જાતે-સેવાના આવા અનસરો બહુ થોડાને જ સાપડે છે તેમાથી બે જ પ્રસંગો અને ટાકીશ

(૪) ઉત્કલમાં સખાપુરથી સડકને રસ્તે સીધા કટક આવતાં રસ્તામાં જગથી પ્રદેશમાં અનગુલ નામે એક નાનકડું શહેર આવે છે, ત્યાં તખ્તમાં મુકામ હતો ૧૯૩૪માં અનગુલ નોન-રેઝ્યુન્ટેડ જિલ્લો હતો, એટલે ત્યાં તો કલેક્ટર મરજીમાં આવે તેવું વર્તન કરી શકે ગાંધીજીની વજુભરને ઊતરવા એક જાહેર ધર્મશાળા તેણે ન આપના દીધી આથી થોડીક અગત્ય પડી, અને પ્રવાસમાં કોઈ જગાએ સરકારી વિરોધ નહોતો દેખાયો તે અહીં જોના મળ્યો પણ મારે તો ખીજેજ પ્રસંગ વર્ણવવો છે આ આદિવાસીઓ — ખોડ લોકોનો પ્રદેશ હોવાથી તેઓ ગાંધીજીના દર્શન માટે હજારોની સખ્યામાં અનગુલ આવ્યા હતા તેઓ ગાંધીજીને માટે બેઠનો પૈસો, એ પૈસા કે આનો લાભ્ય હતા, ને તે પણ ગાંધીજીને હાથોહાથ આપનાની તેમને ટોશ હતી. ગાંધીજીને તે હાથોહાથ લેનાની પણ અનિ ઉત્કહ હતી, ને તે તેમણે પૂરી પાડી લાપણનો મય આશરે ૬-૮ ફૂટ ઊંચો હતો તેના પર બેતણ કલાક સુધી બેસી રહી, હાથ નીચે લખાવી, તેમાં પૈસા નીધા ક્યાં અને તેટલો વખત ઝાડે જવાનું, સ્નાન કરવાનું ને જમવાનું બધું મુનતની ગખ્યું પછી કહે ‘આ અલ્લેમ પૈસો મને તાગાનો નહી, સોનાનો લાગે છે એ પૈસા આ લોકોએ કેટલી મહેનતે એકઠા કર્યા હશે, તેઓ કેટલે દૂરથી પગે ચાલીને આવ્યા હશે, કેટલી હોશથી આપના આવ્યા છે એમાંથી એકને છૂ કેમ પાછો વાળુ ?’ સરકારના જાડૂતી દેશી અમનદારે ગાંધીજીનું અપમાન મ્યું, પણ ગરીબ આદિવાસીઓએ, હજારોની સખ્યામાં ઊનગી પડીને ગાંધીજીને હાથોહાથ પૈસો આપી, તેમનું સન્માન કર્યું આનું નામ તે લોકપુરુષ

(૫) ત્રાવણકોર રાજ્યના મુખ્ય શહેર ત્રિવેદ્રમમાં અમારી વજુભર હતી જાણ સમયન્દ્રનના માસાને ત્યાં ઉતારો હતો પ્રવાસમાં એવો ક્રમ રાખ્યો હતો કે ખીજ દિવસનો કાર્યક્રમ મારે આગલી રાતે

મીનીટે મીનીટનો ગોઠવી, ટાઇપ કરાવી, ગાંધીજી વહેલા સૂઈ ગયાં હોય તેમને ઓશીકે મૂકી દેવો; જેથી બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગે તેઓ જાગે ત્યારે વાંચીને ક્યાં ક્યાં જવાનું છે તે સમજી લે ને મનમાં ગોઠવી રાખે. એક વખત કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ ગયા પછી તેમાં મીનમેપ કરાય નહીં; કોઈ કરી શકે નહીં; ગાંધીજી પોતે પણ ન કરે, કરાવે. ત્રિવેંદ્રમમાં સ્ત્રીકેળવણી બહુ હોવાથી સ્ત્રીસંસ્થાઓનો પાર નહી. મારે કેટલીને રાજી ને કેટલીને નારાજ કરવી ? વખત તો સીમિત હોય, તેમાં સૌને સમજાવવાનું રહ્યું. એક સવારે કાર્યક્રમમાં જેટલી સંસ્થાઓમાં જવાનું નક્કો થયું હતું તેના કરતાં બે અધિક સ્ત્રીસંસ્થાઓમાં હું ગાંધીજીને નિયમ વિરુદ્ધ લઈ ગયો. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં આવી છૂટ મેં એકવાર લીધી હતી; તે વખતે મને તેમણે જવા દીધો હતો. પણ આજે તો મારી ખૂબ ખબર લીધી—ગુરુસે થઈને કે અસબ્ય શબ્દો બોલીને નહી, પણ કરડી આંખ કરીને, મોં પર ક્રોધની કરચલીઓ પાડીને, અને એકાદ બે જાંઘકારા કરીને જ. મને તો મારા પર વીજળી પડી હોય એમ લાગ્યું. નજીકમાં ધણું રહ્યા છતાં આવો પ્રસંગ પહેલો જ દીઠો. નિયમ વિરુદ્ધ, ગેરશિસ્તથી ચાલવા માટે મને પસ્તાવો થયો. પણ થઈ ગયા પછી શું કરાય ? મારો દોષ સ્પષ્ટ હતો, અને તેની વાજબી સજા થઈ.

(૬) પૂજ્ય કસ્તુરબા ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે આગાખાન મહેલમાં—બંદીખાનામાં—ગુજરી ગયાં. ભાઈ દેવદાસે તેમની બધી ક્રિયા પૂતામાં કરી. તેમનાં અસ્થિ લઈને પ્રયાગ જતાં મુંબઈ ઊતરીને થોડા જ મિત્રો પાસે તેમની યાદગીરીના ફંડની વાત કરી. તે સહુએ ઊપાડી લીધી. પછી દિલ્લી ગયા બાદ ધનિકો પાસે તે વાત મૂકતાં તેમણે દીક ટેકા આપ્યો. પંચોતેર લાખની મોટી રકમની વિનંતી આમજનતા પાસે મુકાઈ. ઇશ્વરકૃપાએ ગાંધીજી તે જ વર્ષના

મે માસમા છૂટ્યા નિધિ એકઠો કરવાના ઝમમા મુશ્કેલીઓ હતી તે આથી ટળી ગઇ નિધિનો ઉપયોગ ‘સ્ત્રીમાળિકા’ માટે કરવાનો નિશ્ચય તો પ્રથમથી હતો પણ હવે તે ‘ગામડાના જ સ્ત્રીમાળિકા’ માટે સીમિત થયો ગઇ રેડિયા બારશે ૭૫ લાખની થેનીને બદલે ૮૦ લાખના એકા ગાધીજી પાસે સેનાગ્રામમા રજૂ થયા, તે તેમણે સ્વીકાર્યા. રકમ પૂરી થશે કે નહીં તે વિષેની અનેક આરા કાઓ દૂર થઇ, એટલું જ નહીં પણ નિધિ બંધ કરવામા આવ્યો ત્યારે કુલ આકરો ૧ કરોડ ૨૮ લાખનો થયો ધરૂં વખત આદર્શ અધૂરા રહે છે, પણ આમા તો હરિની મહેરથી માગના કરતા દોઢા ઉપરાંત મળ્યા

નિધિમાથી કરવાના કાર્યોને અંગે અનેક ટ્રસ્ટીઓની તથા કાર્ય-કારિણી સમિતિની સલાઓમા ચર્ચા થાય છે—થઇ ગઇ કોઇ કોઇ વખત તો ગાધીજી કહે ‘હું તો પૈસા દાખીને બેસી જાઉં એવો છું, પણ બગડવા નહીં દઉં એમ મારી પાસે તમે ઉતાવળે ઉતાવળે યોજનાઓ ન મનૂર કરાવો ઓફીસખર્ચામા ને ફર્નિચરમા પૈસા વેડફી નથી નાખવા હાલે શરૂઆતમા જરા વાર લાગે ’ પણ કોઈ વખત વળે, કોઈ વખત કરગરીને, કોઈ વખત લાડકા દેવદાસની સહાયતા લઇને, અમે તો મનૂરીઓ મેળવી લઇએ. એમિન ૧૯૪૫મા એક રાત્રે મુબબના મિરલા હાઉસમા થોડા મિત્રોની હાજરીમા ગાધીજીએ કહ્યું ‘જુઓ, ઠક્કરઆપા, આ પૈસા મરીખ સ્ત્રીઓ માટે વાપરવાના છે જ, પણ તેનો વહીવટ પણ સ્ત્રીઓ કરતી થઇ જાય તો સારું સ્ત્રીઓનું દરદ સ્ત્રીઓ જ સમજે આપણે તેમને માર્ગ બતાવીએ, યોજના કરી દઇએ, અને તેમને કાર્ય કરતા શીખવીએ શીખતા તે જૂન કરે, કામ કદાચ બગાડે, પૈસા વધારે ખરચે, તોયે હરકત નહીં પણ આપણે બને બેઠા છીએ, હયાત છીએ, ત્યા

સુધીમાં, એટલે કે જતા પહેલાં, સ્ત્રીઓને સોંપવા શક્તિમાન થઈએ, તો ઘણું કામ થયું કહેવાય. 'આટલો જિંદો આશય, મમતાનો ત્યાગ, અને સ્ત્રીમતિનું સન્માન ક્યાંથી બેગાં થઈ જાય ? હું તો વિચાર કરતો કરતો ઘેર જઈ સૂઈ ગયો. આ ચન્દો હજુ મારા કાનમાં અનેક વેળા ગુંત્યા કરે છે.

(૭) હવે છેલ્લે એક તાજો અનુભવેલો પ્રસંગ વર્ણવી સમાપ્ત કરું. ૧૯૪૫ના જુલાઈની વાત છે. સીમલાની વેવેલ-પરિવટમાં ભાગ લેવા જતાં ગાંધીજી તા. ૨૩મીએ દિલ્લીમાં ત્રણ કલાક માટે ઊતર્યા. પણ તેટલા ટૂંકા વખતમાંયે માદાંઓને ન બૂઝ્યા. હરિજનનિવાસની પકોશમાં જ દિલ્લીની ક્ષયરોગની ઇરિપતાલ છે. ત્યાં ઘણાં વરસથી મહાસમાનું કાર્ય કરનારી, રાખી શ્રદ્ધાનન્દની પૌત્રી સત્યવતી પીડાતી પડેલી છે. તેને જોવા ગાંધીજી પહોંચી ગયા. રાતના નવ વાગે ઇરિપતાલમાં તેઓ દરદીને જોવા જાય એવી આશા કેણે રાખી હોય ? વળી કહેતા પણ ગયા કે 'સીમલાથી પાછો ફરીશ ત્યારે તને જોવા આવીશ.' તે પ્રમાણે ૧૭મી જુલાઈએ 'ચોરની માફક' કરેલા પ્રવાસમાં સવારે નવે ગયા પણ ખરા. હરિજનનિવાસ પાસે જ હતો, તેમાં પણ મૂક્યા વિના કેમ પાછા જવાય ? ત્યાંના છોકરાઓની પણ સંભાળ લેવી જોઈએ. પણ ઉઘોગ-શાળામાં તો રજા હતી. છોકરાઓનો મોટો ભાગ પોતપોતાને ઘેર ગયો હતો. આસામ, આન્ધ્ર વગેરે દૂરના પ્રાંતોના ૩૦-૩૫ છોકરા હતા. હું તે વખતે મુંબઈ હતો. શાળાના વ્યવસ્થાપક શ્રી. વિયોગી હરિ થોડા દિવસની વિશ્રાન્તિ માટે નૈનીતાલ ગયા હતા. પૂછપરછ કરતાં ગાંધીજીને માલૂમ પડ્યું કે બે છોકરા ક્ષયરોગથી પીડાતા અહીં રહેલા છે—એક ઇદારનો, ને બીજો આઝમગઢનો. તે બંને માટે પાકી વ્યવસ્થા કરવાની સચના આપી તેઓ તો સીમલે જવાની ગાડીમાં રવાના થયા. સીમલે

જાળને પ્રથમ કાગળ મને લખ્યો (એટલામા હું દિલની પરોવ્યી ગયો હતો) તેમા પૂછ્યું કે ‘પેના બે છોકરાઓની શી વ્યવસ્થા કરી છે?’ દરમ્યાન શ્રી વિયોગી હરિએ ઇદારવાળા છોકરાને તો સીમના પાસેના ધરમપુર સેનેટોરિયમમા મફત દાખલ કરાવીને ત્યાં મોકલી પાલુ આપ્યો હતો બીજાનો રોગ અસાધ્ય છે એમ ડાક્ટરે જાહેર કરેલું હોવાથી તેને સેનેટોરિયમમા રાખે નહીં તેથી તેને એક ભાઈની સાથે એને ઘેર મોકલી આપ્યો હતો આ મધ્ય સમાચાર મેં લખ્યા, તેથી ગાંધીજીને સન્તોષ થયો તા ૧૭મી જુનાઈએ હરિજનનિવાસની મુનાકાત પદર મીનીટ માટે લીધી ત્યારે પણ આ બે છોકરાની તબિયત વિશે પૂછાવું તેઓ ભૂલ્યા નહીં

(૮) ૧૮૧૫મા દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યા બાદ મદ્રાસ ઇલાકામા પ્રવાસ કરતા ગાંધીજીને તેમનો એક જૂનો સહકારી તામીલ મિત્ર કુષ્ઠરોગથી પીડાતો માલૂમ પડ્યો તેના ધામાથી પરુ નીકળતું હતું તે ધ્યા ધોષ તેને ખાટો બાધવાનું કામ ગાંધીજીએ પોતાને હાથે કર્યું હતું તાનુ વર્ણુન ના શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ અંગ્રેજીમા કર્યું છે, તે વાચવાની તરદી વાચકે લેવી^૧ કરતુરબા દૂરદના નિધિમાથી શરૂઆતમા જ જે જે યોજનાઓ મંજૂર થઈ છે તેમા બે સ્ત્રીમાળક કુષ્ઠરોગીઓની સેવા કરવાની —એક વર્ધા પાસે દત્તપુરમા ને બીજી દક્ષિણ આર્કટ જિલ્લામા વડુલુર ગામમા—છે કેટલાક સંચોના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ યોજના ગાંધીજીએ મંજૂર કરાવી આપણા દેશના કેલિયા સ્ત્રીપુરુષો માટે આના સેકડા આશ્રમોની જરૂર અત્યારે જોવા છે

દિલ્લી, ૨૨-૭-૪૫

પ્રથમ પરિચય

નાનાભાઈ ભટ્ટ

લોકો સામાન્ય રીતે માને છે કે હું ગાંધીજી પાસે ઘણો વખત રહ્યો હશે પણ હું તેમની પાસે ઘણો વખત રહ્યો જ નથી આપણામા કહેવાય છે કે મગરી પોતાના ઈડા સમુદ્રને કાઢે ચૂકે છે, અને સમુદ્રમા રહી રહી પોતાની દૃષ્ટિથી તેમને સેવે છે મને ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે દૂરથી જ પોતાની દૃષ્ટિ વડે સેવ્યો છે એ મારું સદ્ભાવ્ય છે મારું એવું પણ માનવું છે કે મહાપુરુષોની બહુ નજીક ગહેનાથી આપણે જોઈએ તેવા વધી શકતા નથી, અને ઘણીવાર તો એ મહાપુરુષોને આપણા જેવા સાધારણ આદમી માની ખેસનાની ભૂલ પણ કરીએ ઝીએ છેક સાનિધ્યમા રહ્યા છતાં એમના મૂન્યાકનમા પ્રભાદ ન કરવો, એ મારા જેવા સાધારણ અધિકારીની મર્યાદાની બહાર છે ભાગવતકાર કહે છે કે ક્ષીરસાગરના માછના ક્ષીરસાગરમાંથી ઉદ્ભવેલા ચન્દ્રમાને પણ જેમ પોતાના જેવું એક માછનું જ માને, તેમ યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના જેવા જ એક સાધારણ યાદવ માન્યા, અને પરિણામે તેઓ વિનાશ પામ્યા

*

*

*

પોશાકમા સાદું જાકું ધોતિયું, નીચે ઉધાગા પગ, કેડ પર સૂતરનો કંદોરો, ડસનાળું કડિયું, અને માથે કાઠિયાનાડી ઢમે બાંધેલો ફેટો-આના એક પુરુષને લઈને સર પ્રભાસ કર પટ્ટણી દક્ષિણામૂર્તિની મુલાકાતે આન્યા તે દિવસે અમે તખ્તેશ્વર પ્લોટમા એક મકાન લાડે રાખીને રહેતા હતા આવેલા મહેમાનને મે બધા ઓગડામા ફેરવ્યા, પુસ્તકાલય બતાવ્યું, રહેવાના ભાગો બતાવ્યા, કસરતશાળાનો ભાગ બતાવ્યો, સડાસો બતાવ્યા, મારે રહેવાની ઝોરડી બતાવી સર પ્રભાસ કર સાથે મહેમાને બનું જોયું,

સહેજ ડોક ધુણાવ્યું, ને ધીરે અનાજો બોલ્યા 'કોઈવાર અમદાવાદ આવો ત્યારે મળજો' મહેમાનની ચાનનાની ઢગ, બધું જોનાની ઢગ, આખની ચકોરતા, ને કાષ્ઠોની મીઠાશ, એ બધાએ મારા મન પર ભારે અસર કરી સર પ્રભાશ કર પટ્ટણીએ પૂછ્યું 'વીઝીટબૂક ક્યા છે ?' મેં જણાવ્યું 'વીઝીટબૂક મેં રાખી જ નથી આપને જણાવવા જેવું હાથે તે મને જણાવશે તો આભારી થઈશ મહેમાન જમણા હાથની પહેલી વાગળી જિંચી કરીને સહેજ હસ્યા હું સમજ્યો કે વીઝીટબૂક નથી રાખી એ હીક જ ક્યું એમ મહેમાન કહે છે

*

*

*

મુબઈનું કોલાગા સ્ટેશન ગુજરાત મેન અને કાઠિયાવાડ મેલ બને રાતે અડધા કનાકને અતરે જિપડે. હું કાઠિયાવાડ મેનમા જવા માટે આવ્યો સામાન મજૂરને સોંપી હું ટિકિટ લેવા જતો હતો ત્યાં ગાંધીજી બગલમા એક પોટકું લઈ સ્ટેશન પર ફરે મને જોઈને તેમણે પૂછ્યું 'તમે અહીં ક્યાથી ? ક્યા જાઓ છો ?' 'જી, લાવનગર જાઉં છું,' મેં જણાવ્યું 'તો એક દિવસ અમદાવાદ જિતરી જાઓ હું પહેલાં મેલનાં જાઉં છું' 'વારુ, આનીશ,' મેં જણાવ્યું

હું અમદાવાદ જિતર્યો ને સીધો ગયો કોથરમના આશ્રમમા સ્વામી આનન્દ મને ઓગળે એટલે મારી મૂઝાણુ ઓઠી થઈ ગઈ આશ્રમમા હું પૂરા ત્રણ દિવસ રહ્યો હું કશુંય બોલ્યાચાલ્યા રિના બધું જોયા જ કરતો હતો ગાંધીજીએ મને ઘટીકામમા સાથે રાખ્યો એવા મહાપુરની સાથે બેસીને ઘટીનો હાથો જાનનાનો મળ્યો એ મારું સહસાચ્ય હું કોઈ દિવસ બૂનવાનો નથી દળવું. સડસડકાઈ, પાણી ભરવું વગેરે આશ્રમના કામો મને સાન સ્વાભાવિક લાગ્યા પણ નરી સાદાઈની પાછળ રહેલી

એમની ફિલસૂફી પર મારા કાન મગ્યા હતા, અને એ ત્રણ દિવસમા મારાથી સમગ્રતઃ તેટલું સમજી લેવાનો મારો નિશ્ચય હતો.

બરાબર આ જ દિવસોમા કાકા ઝાલેનકર પણ આશ્રમમા પહોંચ વહેવા આવ્યા, અને સ્વામીએ મને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

ત્રણ દિવસ રહી, ગાંધીજીને વંદન કરીને હું ચાલતો ગયો.

તે દિવસથી આજ સુધી ગાંધીજી તરફનું મારું આકર્ષણ દિવસે દિવસે વધતું ચાલ્યું છે. એમની ફિલસૂફી હું સમજ્યો છું કે નહીં તેની મને ખબર નથી, એમને હું બરાબર પારખી શક્યો છું કે કેમ તે પણ જાણતો નથી પણ કોણ જાણે કેમ હું નિરંતર તેમના તરફ ખેંચાયે જ રહ્યો છું, અને એમના જીવનમા હું મારા વહાલા ઉપનિષદો તથા ગીતાજીને વાંચ્યા કરું છું.

આખવા, ૨૦-૭-૪૫

વીસ વરસનાં સ્મરણો

જયશ્રુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સન્મ્યાકાળનો સમય હતો. માકેલોપાકેલો વેપારીવર્ગ, કારકુનવર્ગ, કોલેજ અને શાળાના શિક્ષકો તથા શિષ્યો ઘર ભણી જતા હતા. મુબઈમા કોલમા આવેલા ચર્ચગેટ સ્ટેશન તરફ જધા પ્રયાણ કરતા હતા, કારણ કે ત્યાંથી ટ્રેન પકડી મુબઈના કે પરાના કોઈ પણ સ્ટેશને જઈ શકાય હું લગભગ સાત વાગ્યાની ટ્રેન લેતો, એટલે સાડાઘ પોણાગાતે સ્ટેશન પર આવી જતો હોમેશની માફક તે દિવસે પ્લેટફોર્મ પર આવ્યો કે તરત જ શ્રી રેવાશકર જગજીવનને જોયા તેઓ આગેવાન ઝવેરી હતા, દેરી

વેપારી એવરની કાર્યવાહક સમિતિના સમ્મ હતા, ને સાતાકુઝા બાણીતા શહેરી હતા, એવે હુ એમને મુરખી ગણતો મારે ને એમને બહુ સારી સબન્ધ બધાયેલો હતો મને એમણે જોયો કે તરત જ બોલાવ્યો ત્યારે જ એમની સાથે જોબેના ગૃહસ્થ તરફ મારુ ધ્યાન ખેંચાયુ ઘૂટણ સુધીતુ ધોતિયુ, કાશિયાવાડમા જેને અગરખુ કહે છે એવુ કસવાળુ અગરખુ, કાશિયાવાડી મોટો ફેટો—આ બધુ જોતા જ મને થયુ કે તેઓ ગાંધીજી હશે (તે વખતે તેઓ ‘ મહાત્મા ’ કહેવાતા નહોતા) રેવાશ કરભાઇએ એકબીજાની એળખાણ કરાની ને હુ પગે લાગ્યો ગાંધીજીએ પોતાના હમેશના મીઠા સ્મિતથી આ પરિચય શરૂ કર્યો લોકલ ટ્રેન આવી તેમા અમે સાથે જ બેઠા, ને સાતાકુઝા સુધી વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો રેવાશ કરભાઇનો બગલો મારાથી દૂર ન હતો, એટલે અનારનવાર હુ ત્યા ગાંધીજીને મળવા જતો આજે એ વાતને લગભગ ત્રીસ વર્ષ થયા, એટલે તેમની સાથેની વાતચીતનો ઝાઝો ખ્યાલ રહ્યો નથી તે વખતે દેશી વેપારી એવરના પ્રમુખ શેઠ જહાગીર બમનજી પીઠિ હતા તેમણે પોતાના આલેશાન મગનામા ગાંધીજીને મોઝી પાગી આપી દમ માગ્યો ને હન્ય મેળાવડો હતો રગબેરગી સાડીઓ ને ફેશનમન ‘ સડો ના ઝુંડમા આ કાશિયાવાડી ગામડિયાને જોઈ તે વખતના મુમઘરાઓને કંઈ ને કંઈ દંકાર સૂઝતી કે હસતુ આવતુ મહામ સર ફિરોજશાહ મહેતાએ ગાંધીજીનો હાથ ઝાલી બધે ફેવ્યા ત્યારે જ મુમઘના માલેતુગર મેળાવડાને ખાતરી થઈ કે આ પુરુષ કોઈ સાધારણ ગામડિયો નથી પણ પોતાના ખાસ વ્યક્તિત્વવાળો છે તે અરસામા, ગાંધીજીએ આફ્રિકામા કરેલા કાર્ય વિષે પણ આ દેરામા બહુ અજ્ઞાન હતુ ગાંધીજી બધા ટોળામા સર ફિરોજશાહ સાથે ફરતા હતા ત્યારે જાણુતા હતા કે ત્યા ભેગી થયેલી મુમઘની મોજની આ તમમા એમના પોશાક વગેરે ઉપર ટીકા થતી હશે પણ એમની સખત

મુખ્યમુદ્રા, અને લાખોને શિસ્તમાં રાખવાનું આરિત્રવળ તે વખતે પણ આકર્ષક હતાં; અને આ માણસ પાસે પેગામ છે એમ સહુને ધાગેલું.

તે પછી કેટલોક વખત નીકળી ગયો, અને હું મારા સ્નેહી શ્રી. ગદુભાઈને ત્યાં અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદમાં ગાંધીજી પુલની પેલી બાજુ જીવલુભાઈ બેરિસ્ટરના બંગલામાં રહેતા હતા; અને એ વખતથી જ એ જગાનું નામ સત્યાગ્રહાશ્રમ રાખવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીને માટે કંઈ કંઈ સાચીજૂરી વાતો તે વખતે ચાલતી હતી. મેં સ્વાભાવિક રીતે એમને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું ગયો ત્યારે તેઓ પોતે ધંટીએ દળતા હતા. આશ્રમ બાબત, ત્યાંની શિસ્ત બાબત, ને ખોરાક બાબત તેમની સાથે ઘણી વાતચીત થઈ.

તે પછી ઘણાં વર્ષો પસાર થયાં, ને ગાંધીજીના વિશેષ સમાગમમાં હું આવ્યો નહીં. પણ દેશનું વાતાવરણ તંગ ચતું જતું હતું. હું એટલું તો જાણી શક્યો ને જોઈ શક્યો કે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા ગાંધીજી તે સાધારણ વ્યક્તિ નહોતા. એટલામાં રોલેટ કાયદો (કાળો કાયદો) આવ્યો; અને તેની સામેની ગાંધીજીની લડત ! ત્યારપછી જલિયાંવાલા બાગ, કલકત્તાની મહાસભાની બેઠક. અને પછી નાગપુરની બેઠક નાગપુરની બેઠક પછી દરેક પ્રાન્તમાં, દરેક જિલ્લામાં, ને દરેક ગામડે મહાસભાનું કામ કરવાને સમિતિઓ નિમાવા લાગી. મુંબઈનાં પરં માટે સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને પ્રમુખ અને મને ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા. એ અરસામાં ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા, ને શ્રી. રેવાશંકરભાઈને ત્યાં જોતપાં. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની સાથે હું ત્યાં ગયો. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ અને શ્રી. રેવાશંકરભાઈએ મારી ઝોળખ કરાવી. ગાંધીજી મને ઝોળખતા હતા; પણ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈએ એમના હસમુખા સ્વભાવથી ટોળ કરતાં કહ્યું કે

‘આગળથી કંડી બાંધી છે.’ સાંતાકુઝની મહાસભાસંમિતિનો હું પ્રમુખ હતો. પરાં તરફથી તેમજ સાંતાકુઝ તરફથી વખતોવખત ગાંધીજીને મળવાનું થતું. સાંતાકુઝ તરફ હમેશાં એમની મીઠી નજર હતી; અને તિલક સ્વરાજ ફાળો ઉધરાવવા માટે તથા વિદેશી કપડાં બાળવા માટે જે ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી તે બંને સાંતાકુઝથી શરૂ કરવી એવી એમની ઈચ્છા હતી. તિલક સ્વરાજ ફાળા માટેની સભાઓ સાંતાકુઝ, વિલેપારલે, ધાટકોપર, વાંદરા વગેરે પરની બધે મુખ્ય ઠેકાણે ગોઠવાઈ. આ સભાઓમાં હજારોની મેદની આવતી. ખાદીપ્રચાર, રેટિયાપ્રચાર, પ્રજાતદેરી વગેરે શરૂ કરવામાં આવ્યાં કપડાં બાળવાની બાબતમાં શ્રી. વિકૃલભાઈ અને હું ગાંધીજીથી જુદો મત ધરાવતા હતા. પહેલાં યુરોપિયન વિમલને લીધે તુફાન વગેરે દેશોમાં કાપડનો ભય કર દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી ઘણાં લોકોની માગણી હતી કે કપડાં બાળવાને બદલે પરદેશ મોકલી આપવાં ગાંધીજીએ શ્રી. શંકરલાલ ખેંકર સાથે મને કહેલું મોકલ્યું કે કપડાં બાળવાનો યજ્ઞ સાંતાકુઝથી શરૂ કરવાનો એમનો વિચાર છે. આ તો ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. વિકૃલભાઈએ મને કહ્યું: ‘તમે મહાત્માજી પાસે જાઓ ને તેમને સમજાવો.’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘મહાત્માજી એક વખત નિશ્ચય કરી લીધા પછી ફેરવવાના નથી.’ છતાં હું ગયો, ને બે કલાક વાત કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘આપણે મેલ ઉતારો આપણા પડોશીને અપાય નહીં. સાંતાકુઝથી જ આ યજ્ઞ આપણે શરૂ કરીશું.’ હું તો તાબે થઈ જ ગયેલો હતો એટલે બે કલાક પછી મેં બધી ગોઠવણ કરવાની જવાબદારી લીધી; અને સાંતાકુઝમાં રાતના આઠ વાગે ગાંધીજીને હાથે વિલાયતી કપડાંની ઢોળી સળગી પછી તો પરાંમાં ઠેકઠેકાણે ઢોળીઓ થઈ. જેમ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પરાંમાંથી ત્રણેક લાખ રૂપિયા લેવા થયા તેમ કપડાં બાળવાની ચળવળ પણ ઠીકઠીક

ચાલી હજારો રૂપિયાનું વિદેશી કાપડ બાળી દેવામાં આવ્યું લોકોએ પોતાનું સ્વસ્થ હોમી દીધું નહોતું, પણ એવા તો ઘણા હતા જેમણે પોતાના બધા વિદેશી કપડાં પ્રામાણિકપણે ફેંકી દીધા હતા. કપડાં બાળના એ તો એક સરખા હતી, અને આપણા દરિદ્ર દેશે વિદેશી કાપડની મોહજાળમાંથી મુક્તિ મેળવી છે એ બતાવનાર પૂરતી હતી સવારે અને રાતે ગાંધીજીની ચળવળને અંગે ધમાલો થતી, અને બપોરે પણ દેવાશ કરનારને ત્યાં એમને મળવાનું થતું જ્યારે રૂબાચે કાપડિયા ભાઈઓએ વિનાયતી કાપડ છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારે હું હાજર હતો. તેમજ જ્યારે સ્વ દેશબંધુ ઘસનો તાર આવ્યો ને તિનક સ્વરાજ કડમાં રૂપિયા એક કરોડ ભરાઈ ગયા છે એમ જાહેર થયું, ત્યારે પણ હું ત્યાં જ હતો. એ તેજ, એ ઉત્સાહ, એ આખા જીવનનું સમર્પણ અને બનિદાન જોનારી તમ મળી, તે જીવનનો એક મોટો લક્ષ્યો હતો.

ત્યાગપત્રી હું યુરોપ ગયો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી જેનમાં હતા, અને સ્વરાજનું પહેલું યુદ્ધ લગભગ સમાપ્ત થયું હતું થોડા વખત પછી, ૧૯૨૪માં ગાંધીજીને ઓપરેશન પત્રી મુખત કરવામાં આવ્યા ત્યારે પૂનાની સાસુન ટોરિપટલમાં એમને જોના હું ગયો હતો ત્યાં પણ એ શાન્ત, ધીરજવાળું, આશામય સ્મિત નિહાળ્યું હતું પછી ગાંધીજી જુલું આન્યા, અને શેર શાન્તિકુમારના બગનામાં ગંધા અઠવાડિયે બેત્રણાં સવારે હું સાતાકુમ્ભી ત્યાં જતો, કારણ કે 'ગાંધી-અર્થશાસ્ત્ર' એ નામનું પુસ્તક લખનાનો મારો નિયાર હતો ગાંધીજી સાથે એમના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની સવિસ્તર ચર્ચા કરી એ ઉપર પ્રકરણો લખતો કમનસીબે તેઓ ત્યાંથી ગયા અને 'ગાંધી-અર્થશાસ્ત્ર'નું મારું પુસ્તક અધૂરું રહ્યું પણ એ દોષને મંદિનામાં હું એમના સારા સમાગમમાં આવ્યો.

૧૮૨૫-૨૬મા ચંપણની ગજનીતિનો ઝઘડો દેશમાં ચાલી રહ્યો હતો, અને વડી ધારાસભામાં એ વિષય પર સરકાર અને રાષ્ટ્રીય પક્ષો વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ ખેંચાવાનું હતું. સ્વાભાવિક રીતે રાષ્ટ્રીય પક્ષનાઓએ ગાંધીજીના ટેકા માટે પ્રાર્થના કરી હતી, ને સ્વ પક્ષિત મોતી નાલજીના ટેકા માટે પણ મિનતી કરી હતી. આ બાબત ગાંધીજીએ એવી ધમ્મજા દર્શાવી હતી કે દેશી વેપારી વર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ તેમને સમજાવવા માટે જાતે તેમને મળવું આ મુશ્કેલ હતું તેમની પાસે જઈ આગ્રપાય દિવસ રટેલો સનારસાજ તેઓ ફરવા નીકળે ત્યારે તેમની સાથે હું જતો તેઓ ગુદા જુદા સવાલો પૂછતા, ને એના જવાબ માટે આપના પડતા. ગાંધીજી એક વા બીજી બાજુ પોતાનો નિર્ણય આપે ત્યાગપહેલાં તેમને પોતાના મન સાથે ખાતરી કરી લેવી હતી કે એ નિચારવું સમર્થન કરનારા પ્રામાણિક વિચારવાળા છે ને દેશના હિતથી જ દોરવાયેલા છે. મારી સાથે ચર્ચા થયા પછી કલપ્તામાં મહર્ષિ શ્રી બી એફ માદન સાથે પણ એમને ચર્ચા થઈ હતી.

૧૮૨૭માં ગુજરાતનું રેલસંકટ આગ્યું અને મુબઈમાં સર પુરુષોત્તમદાસના પ્રમુખપણા નીચે સ્થપાયેલી સમિતિના મંત્રી તરીકે ત્રણ વર્ષ મહેનત કરી મેં ગુર્જરભૂમિને મદદ કરવાની કોશિશ કરેલી. આ કામ મેં ગાંધીજીના જ કામ તરીકે ગણ્યું હતું ત્યારપછી આગ્યું બીજું સ્વરાજનું યુદ્ધ. ૧૮૩૨માં ગાંધીજી યરવડ જેલમાં હતા ત્યાં જ હરિજન પ્રશ્નને અંગે તેમના ઉપાસ શરૂ થયો. શેઠ મથુરાદાસ વસનજી સાથે હું ગાંધીજીને મળવા જેતણવાર જેલમાં ગયેતા તે વખતે એ જેલ નહોતી પણ પરિવર્ણવન હતું, અને જેલના યોગાનમાં આવેલા આડ નીચે અખડ વાદવિવાદ ચાલતો હતો. બીજી તરફથી લાયકર ચિન્તા એ હતી કે હરિજનોને લગતા કરાર

પગ સહીઓ થાય ત્યાં સુધી પ્રભુ એમનું જીવન લખાવશે કે કેમ ? છેવટે કરાર પગ સહી થઈ તે પછી હર્મિન સેવક સઘની સ્થાપના થઈ તેની મુખ્ય પ્રાન્તિક શાખાના શેઠ મથુરાદાસ પ્રમુખ અને હું મંત્રી તિમાયા થોડાક વરસ પછી શેઠ મથુરાદાસે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું, અને હું પ્રમુખ થયો. મારું પ્રમુખપદ ગમે વર્ષે જ છૂટ્યું હર્મિન ચળવળ માટે પણ પગમા તિનકે સ્વરાજ ફાળાની જેમ ફાળો ઉધરાવવામા તથા પ્રચાર કાર્યમા ખૂબ મહેનત કરી ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીમા હું સખત માહગીમા આની પડ્યો. ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું ‘તમારો કાગળ વાંચીને અમે બધા બહુ રાજી થયા બરોબર આરામ લઈ શરીર સાવ સારુ થાય પડી જ કામે ચડીને ઠંધ ઉતાવળ નથી સુધારના ખબર મને આપ્યા કે અપાવ્યા કરજો ઇશ્વર તમને દીનાંયુ કરો’

સાતાકુંડ, ૧૯-૭-૪૫

ગાંધીજી સાથેના પુણ્યપ્રસંગો

ડૉ હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ

(૧) ૧૯૧૫મા દી બ અ માલાલ સાકરલાન વિદેહ થયા, તે અમદાવાદ નેતા વગરનું થઈ ગયું તે પહેલા અમારા સ્વદેશી મિત્રમંડળે, સ્વદેશકીર્તનાથી, પોળે પોળે જાહેર સભાઓ ભરી ત્યાં સ્વદેશીના પ્રતો અને હિંદોલીની પૂજાઓ પોજીને, સ્વદેશી સ્ટોર અને રાત્રીશાળાઓથી, તથા ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયો, અંગ્રેજી નિશાળો, અને ‘ઉદ્યોગધન’ માસિકથી શહેરમા ને આસપાસ રાષ્ટ્રોત્થા ફેલાવનાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો નહીં ક્રાન્તિકારી સાહિત્ય ફેલાવના દાદાભાઈ લાધાજીની કાઠી હતી અને લાયા લજપતરાય તથા મીસીસ એની બિસેટને ખાસ નિમન્ત્રણો

આપીને અમદાવાદ બોલાવ્યા હતા

એનામા ખમર આવી કે મોહનદાસ ગાંધી સ્પેશ પધારે છે અમદાવાદ સ્ટેશને થઈને એ રાજકોટ જવાના હતા એટલે હું ભગ્ય સરકારની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો પણ એવામા ગાંધીજીએ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ કર્યું કે ‘મારા મોટા ભાઈના મૃત્યુનો મને શોક છે, અને સ્ટેશનો પર કોઈએ પધારવું નહીં’

અમારા તે વખતના નેતાઓ આમેય ઠંડા તો હતા જ, અને જોખમકારક રાજકીય પ્રવૃત્તિઓથી અને ત્યાં સુધી દૂર રહેતા એમને તો ભાવવું તું ને વૈદે કંઈ એના જોયે મનોદશા થઈ પણ હું ગૂજરાત સભાનો સભ્ય હતો નહીં, એટલે વ્યક્તિગત રીતે સ્ટેશન પર જવામા મારા પર કોઈ જાતનું નૈતિક બંધન નહોતું તથાચાર દિવસ અગાઉથી હું ગાંધીની ખમર રાખના લાગ્યો અને બરાબર જે ફિવસે ગાંધીજી સહકુટુંબ જવાના હતા તે જ ફિવસે અગાઉથી ખમર મેળવીને હું સ્ટેશન પર પહોંચ્યો

૨૫ ગોખલેજીએ દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ આવ્યા પછી ત્યાંની લડતને આ દેશમા બહુ પ્રસિદ્ધ પરી હતી ‘મહાત્મા કિંગેજશાહ મહેતાએ દમનના ભરેલી રીને બાની વીરતાનું બધાન કર્યું હતું’ દયાનંદ સરસ્વતી ને દાદાભાઈ પછી આ જમાનાના ત્રીજા મહાન ગૂજરાતી તે ગાંધીજી છે, એમ અમને લાગ્યું હતું. સ્ટેશન પર ગાંધી બરાબર સમયે આવી હતી સુરેન્દ્ર મેદના પિતા દૂધ તથા નાસ્તો વગેરે લઈને આવેલા તે ગાંધીજી અને બાને વેધટિંગ રૂમમા લઈ આવ્યા, ને હું ત્યાં ઘૂસ્યો ગાંધીજીએ કાઠિયાવાડી અગરખું અને ફાળિયું પહેર્યા હતા મેં નમસ્કાર કરીને તરત જ કહ્યું કે ‘આખું શહેર આપને મળનાઉત્સુક હતું પરંતુ કોઈએ

સ્ટેશને ન આવવું એની આપની આજ્ઞા હતી, તેથી કોઈ આજુ નથી પણ આપ અનુગ્રીતાએ અમદાવાદ પધારો એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે છે.' ગાંધીજીએ ઉપકાર માન્યો, અને સમય વિધે નક્કી કરવાનો પત્ર રાજપ્રેષ્ટ લખના સૂચન્યુ સદ્ભાવે તે દિવસે ગાડી મોડી ચઢ, અને એમના ડાબાની સામે જિલા જિલા, ને પડી સામેની પાટળી પર બેસી મે એ મહાપુરુષને એકાન્તે નિહાળ્યા જ ક્યાં જાન પ્રમાણમા મોટા લાગતા હતા રૂપ કંઈ સુંદર નહોતું પણ મો પર અનેરુ ગાંભીર્ય જોઈને ત્યા દેશદાઝ જ અકિત થયેલી છે એમ મને લાગેતું ઘેર આવી હું ગૂંચગત સભાના મંત્રી શ્રી પાનીને મળ્યો સ્ટેશન પરની વાત કહી, અને ગાંધીજી પર નિમન્ત્રણનો રીતસર પત્ર લખના વિનંતી કરી એમણે એ પત્ર લખ્યો તેનો જવાબ પણ બેયાર રોજમા ફરી વળ્યો કે 'અમદાવાદના મહાજનનો હું ઉપકાર માનું છું અને અમુક દિવસે અમુક ગાડીમા હું આનીસ ' 'મહાજન' શબ્દને ફરી પ્રતિષ્ઠિત થતો મે ગાંધીજીની વાણીમા જોયો બાકી તે વખતે તો મહાજનો લોખંભાનસમા મહુ જિતરી પડેના હતા પાનીને અમને ૧૯૦૨ ની મહાસભા, જેના પ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ મેનરજી હતા, તેની યાદ દેવાથી અને 'એ પ્રસંગના જેવો જ સત્કારસમારભ યોજવામા પૈસાની ફિકર કરશો નહીં,' એમ મ્હી અમને જાહેર સત્કારના અર્થને વિધે નિર્ભય કરી મૂખ્યા બાકી તે પહેના લાલાજી ને મીસીઅ મિસેટના સત્કારમા તો દારગોગ ને ધન્યપતાકા કે સભાઓ વગેરેના અર્થ માટે પણ અમને બહુ મુશ્કેલીઓ પડી હતી સત્કારસમારભના પ્રમુખ સ્વ સર ચીનુભાઈ મારનાન હતા જનાનમા ગાંધીજીએ મુખ્ય વાત એ રી કે 'હું નહીં મ્હીથી નવો વેપાર કરના માણ છું મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની સેનાઓ ભૂતી જાતે '

ગૂજરાત નવમા ઇસનિગ પાર્ક રાખનામા આવી હતી પણ ત્યા

ગાંધીજી જોડે કોઈ કંઈ ખાસ વાત કરતું નહોતું. ધણી વગરના ટોર જેવી દશા હતી. દી બે અબાનાલની ખોટ ત્યાં પણ લાગી આખરે, રેશન પર ક્યું હતું તેમ, ત્યાં પણ મેં જ મુદ્દાસર વાત કરવાનો યોગ રચી નાખ્યો. 'સુદરીસુબોધ' ના તન્ત્રી મારા મિત્ર રામમોહનરાય દેસાઈ, સ્વદેશી મિત્રમહાના મન્ત્રી કિરપાશ કર પડિત જેમણે અખાડાની હિલચાલ શરૂ કરી હતી તે અબુલાઈ પુરાણી, રાત્રીશાળાઓના પ્રિન્સીપાલ રતનશાહ લાહોર, અમારા એક રૂપ સેનક વૃન્દાવન ક સારા, અને જેમણે એક દિવસનો ઉપવાસ કરીને બચાવેના પૈસા દક્ષિણ આફ્રિકાના ફડમા મોકલ્યા હતા એવા ગૂજરાત કોલેજના કેટનાક વિદ્યાર્થીઓ. એ બધાની આવેશપૂર્ણ હૃદયે મેં ગાંધીજી સાથે ઓળખાણ કરાવી આ બધાનાના — બહુનાના — માણસો હતા, પણ મહતાના પૂરા લક્ષણ એમનામાં હતા.

ગાંધીજી ઉપાદારની અનેક વસ્તુઓમાંથી કોઈ ચીજને અડકતા નહોતા, પણ ટેમન પાસે એક સાદી ખુરસી હતી તેના પર બેસી રહ્યા હતા. તે વખતે બીજાઓ તો મૂઠેમૂઠા બરીને ખાવામાં રોમવા હતા. રાસમરી, જિંજર અને સોડાબેન તથા આના કંઈ ઉપર કંઈ પીતા હતા. ને આઈસક્રીમ પર મારો ચનાવી રહ્યા હતા. વૃન્દાવનને ફોલો વર્ગે ગાંધીજીને આપવા માંડ્યા તે એમણે ન લીધા. ત્યારે થોડીક દ્રાક્ષ હથેળીમાં લીધી, ને આગ્રહપૂર્વક આપના માડી અમાગ બધાનું માન રાખના એમણે બેચાર દાણા લીધા, ને અમને સન્તુષ્ટ કર્યા.

આટલોયે પ્રસંગ અને તો પ્રેરક થઈ પડ્યો. અને હું પોતાની જાતને ભાવ્યશાળી માનવા લાગ્યો. આખરે મેં અત કરચુની બાવના દંડના પૂર્વક ગાંધીજી આગમ રજૂ કરવા માડી 'આપ અમદાવાદને જ આપનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવો. એની મારી વિનતી છે. કાલિયાવાડમાં કંઈ થઈ શકે એમ નથી અને મુંબઈ વિષે તો અમારા દી બે અબાનાત કહેતા

કે મુબમ્મદે કંઈ હિંદુસ્તાનનું પ્રતિનિધિ નથી સ્વયંસેવકો આપ માગશે એટલા અહીં મળશે ને પૈસાનો તો આપના પગ પાસે હોયશે '.

બીજો દિવસે મેં દાદાભાઈ લાઇબ્રેરી, સ્પેશી સ્ટોર વગેરે બતાવ્યા દાદાભાઈ લાઇબ્રેરીનો દાદર તેઓ ઊતરતા હતા ત્યારે સ્વ ગોખલેજીનું એ વાક્ય મને યાદ આવ્યું કે ' ગાંધી તો માનીમાથી વીર પુરુષો ઉત્પન્ન કરે છે ' અમદાવાદની પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે કંઈ થોડું થોડું પૂછતા હતા એના ઉત્તરમાં અમે કોઈએ જરા પણ અસત્યનો પાસ આવી ગય એવી હકીકતો એમને કહી નહોતી એનું કારણ પણ અમારા સત્યવાદી સ્વભાવ કરતા ગોખલેજીનું જ ગાંધીજી વિશેનું વચન હતું કે ' એમની હાજરીમાં કોઈથી અસત્ય વચન સરખું ઉચ્ચારી શકાય નથી ' આ વિષે તો ખાઇજીથી પણ મને બહુ પુરાવા મળ્યા છે અનેક વખત એમને મળવા જવાનું હોય ત્યારે હું એમની સાથે શી શાં વાતો કરવી તે નક્કી કરીને જતો તેમાં જૂઠું કહેવાનું તો કોઈવાર કંઈ નહોતું ગોઠવતો પરંતુ અમુક વાત ન કહેવી એટલું તો ઘણીવાર નક્કી કરતો પણ એમની સાથે વાતો શરૂ થાય કે તરત, જે ન કહેવાનું નક્કી કર્યું હોય તે પહેલું કહેનાઇ જતું.

(૨) પછી ગાંધીજી તો ખરેખર અમદાવાદ જ આવ્યા, અને લગભગ ૧૫ વર્ષ સુધી પોતાનો નિવાસ એમણે સાબરમતીને કિનારે આશ્રમોમાં કરી રાષ્ટ્રની મહાપૂજા શરૂ કરી. મેં એમને કદી પૂછ્યું નથી કે ગૃજરાત કલમમાં એમને જે નિનતી કરવામાં આવેલી તેની અસર એમના નિર્ણયમાં ખરી કે નહીં, અને હોય તો કેટલી ? પણ હું માન્યા તો કરું છું કે તેમણે અમદાવાદમાં નિવાસ કર્યો તેનો થોડો પણ યશ મને મળ્યો નોંધ્યો.

કાયરગ પાસેના આશ્રમમાં તેઓ રહ્યા પછી તો દરરોજ સાંજે હું

ત્યા જતો, પ્રાર્થનામાં ભાગ લેતો, અને રસ્કીનતુ ‘અન્ડુ ધીસ લાસ્ટ’ એમણે વાચવાનું રાખ્યું હતું તે સાબળતો બરાબર એક મહિનાની મુદત થઈ ત્યારે પોતે મને ને મારા મિત્ર હરિપ્રસાદ પીતાબગદાસ મહેતાને પૂછ્યું કે ‘તમારા નામ શા ? શું કરો છો ?’ વગેરે મેં મહેતાને કહ્યું . ‘આજે આપણી પૂજા ફળી’

પછી આશ્રમનું નામ પાડવા વિશે ચર્ચા ચાલી ગાંધીજી કહે ‘ચાલો આપણે શહેરના અગ્રગણ્ય નાગરિકોની સલાહ લઈએ.’ પણ એ નાગરિકો કાણ એનો નિર્ણય મારે કરવાનો હતો મેં કહ્યું ‘ગૂજરાત કલમના સભ્યો જ એ ચર્ચાના અધિકારી ગણાય’ પછી કલમના મંત્રી રવ ચીમનલાલ બેરિસ્ટરને મળી ગાંધીજીને મળનાનો સમય વગેરે હું નક્કી કરી આવતો. કુલ ચારપાંચ વખત ત્યાં ગાંધીજીને મળ્યા બધા એકઠા થાય એમ ગોઠવેલું વારંવાર દિનસ અને સમય મુકરર કરવા જવાનું થયું ત્યારે એકનાર ચીમનનાથે મને કહ્યું ‘આમ તરદી લેવાની જરૂર નથી કલમનું ગૂજરાતી એદીખાનું છે, એમાં ગાંધીજીને જ્યારે લાગના દોષ ત્યારે રંગ ફળ સેનાની જરૂર નથી જનમ કોઈ દિનસ સામ્રાજ્યા ખાલી હોતી જ નથી કોઈ ને કોઈ તો ત્યાં પડ્યો જ હશે’

પણ જનમમાં જન્મના ગાંધીજીનો દેવ પોતાનું જીવનમર્થ અને સત્યાગ્રહ સમજાવવાનો હતો એ ચર્ચાઓ ધીમેધીમે બહુ રસપ્રદ થઈ હતી જેઓ બેદરકારીથી એમની નાતો સાબળતા તે પણ આખરે તો વાદનિરાદમાં આગળપડતો ભાગ લેના સાચા હતા સરદાર વલ્લભભાઈ તે વખતે પતા ગમવામાં મશગૂલ રહેતા, અને એમના બેરુનુ ધ્યાન ગાંધીજીએ ઉપારેલી ચર્ચા તરફ જાય તો તેને અગ્રતા કે ‘પતામાં ધ્યાન રાખ’ નગદગિભાઈ અને મદાદેનભાઈ આ પછી આવે તા આખરે ‘સત્યાગ્રહાગ્રમ’ એ નામ લગભગ સારાંનુમતે નક્કી થયું

શહેરની અનેક જાહેર સભાઓમાં અને લોકિકોમાં ગાંધીજી જતા આવતા, કારણકે લોકસેવકે લોકોનો પરિચય તો કરવો જ જોઈએ. એ વખતે શહેરના એમના લગભગ બધા જ કાર્યક્રમો હું જોઈવતો. એમાં સાહિત્ય સભાનું એક કલાપ્રદર્શન, દાદાભાઈ જયંતી, ગોખલે જયંતી એ મુખ્ય હતા. એક સભામાં ‘દીપે અરુણું’ પરભાત, જય જય ગરવી ગૂજરાત,’ એ લીટી ગવાઈ. ગાંધીજી તે વખતે એલ્યા કે ‘કવિઓને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ હોય છે. ગૂજરાતમાં કપાંચે અરુણું’ પરભાત દીપતું નથી. અહીં તો રાત્રીની નિદ્રા ચાલે છે.’

(૩) આશ્રમમાં એક પછી એક ચિત્રચિત્ર માનવીઓ આવ્યે જતાં હતાં. એક બપોરે એક નવા એમ. એ. એલ. એસ. બી. ગયા, ને કહેવા લાગ્યા: ‘સાહેબ, મારા લાપક કંઈ કામ બતાવો.’ ગાંધીજી કહે: ‘આવો, આ ઘઉં વીણો.’ પોતે પણ તે વખતે ઘઉં વીણતા હતા, ને દળવા જવાની તૈયારીમાં હતા. પેલા એમ. એ. એલ. એસ. બી. તો ડઘાઈ જ ગયા. કોલર, ટાઇ, પાટલૂત અને પાઘડી પહેરેલાં, એટલે એક તો પલાંડી વાળાને બેસવતું જ મુશ્કેલ હતું. તેમણે અરધો કલાક થયો છતાં ગાંધીજી એમને ‘રહેવા દો’ એમ પણ કહે નહીં. આખરે પરસેવાથી રેખાંજ થયેલા બિડ્યા, ને કહ્યું: ‘સાહેબ, હવે હું રંગ લઉં છું!’ ગાંધીજી કહે: ‘પધારો.’ આ વાતનો સાંજની પ્રાર્થનામાં ગાંધીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો, ને કહ્યું: ‘હું એ ભાઈનો દોષ કાઢતો નથી. નવી કેળવણીએ બધાને હાથકામની મદદતા સમજતા અટકાવ્યાં છે. આવા બહુ ભાઈઓ મારી પાસે આવે છે. હમણાં હું કંઈ રાજકીય મંડળ કાઢું કે છાત્ર કાઢું તો એવા મંત્રી થવા ઉત્સુક હોય છે. પણ હું એવું કંઈ કરતો નથી. કરું તો અહીં ધોડાગાડીઓની દાર જામે, સભાઓ થાય, ચર્ચાઓ થાય, અને લોકો માને કે સ્વરાજ આવ્યું, સ્વરાજ આવ્યું. પણ

મને એ પદ્ધતિએ કામ કરવું ગમતું નથી હું બહુ નાનો માણસ છું, અને દેશ બહુ મોટો છે પણ મારું માને તો હું એને સાચા કાર્યની દિશા સુઝાડું ખરો '

(૪) દરમ્યાન નવા જૈન મંદિરો, લાકડાની કેતરણીના કામ, હાથકાગળના કારખાના અને ગાલીયાકામ મે ગાંધીજીને બતાવ્યા તેમની સાથે મિ પોલાક પણ હતા એકબે કિનખામની સાથે પણ બતાવી તે વખતે અમદાવાદની ગદી પોણે તો ભેગાભેગી જ એમનાથી જોવાઈ ગઈ હુપીકેશ અને લક્ષ્મણ બૂલા જેવા તીર્થોમા કોપુર્ગેટક આયર્ન શીટ્સ એટલે ધોળા લોઢાના પતરા અને જૂનતો પુન કુદરતી સૌન્દર્યને કેવા બગાડે છે એનું દૃષ્ટાન્ત આપીને, ગાંધીજી આપણા જીવનમાથી અદૃશ્ય થઈ ગયેલી કલા માટે શોક કરતા હતા ખેતરપાળની પોળના જૈન મંદિરમા જડિત કામની બીતો, પુષ્પો, પક્ષીઓ ને રંગબેરંગી ચોક્કની સાથે છ પૈસાના ફાનસનો દીવો જ્યારે એમણે જોયો ત્યારે કંકળી ઊઠ્યા. શુદ્ધ વનસ્પતિના રંગો વડે, કાઈ પણ કારખાનાથી થઈ જ ન શકે એવી સુંદર કારીગરીના કીમતી ગાલીયા જોઈને, એમના સાદા જીવન સાથે એ મોજશીખની ક્યાનો મેગ નહોતો મળતો હતા, એની નોંધપોથીમા એમણે લખ્યું કે 'અહીંના ધનિકો, જેઓ પરદેશી રામરચીનું વસાવે છે, તેમને આ ગાલીયા ખરીદવા હું બનામણું કરું છું ' સોમનાથ બૂધર મિસ્ત્રીની લાકડાની જાગીઓ એમણે બહુ રસપૂર્વક નિદાણી એમા સીદી ચઢીદની લાન દરવાજાવાળી જાગી આબેદુલ ઉતારવામા આવી હતી ખીજા નમૂનામા દિ દુ મંદિર અને વસ્ત્રદરણુનો દેખાવ હતો. પોલાકે કહ્યું ' મિસ્ત્રીએ તો આમા પોતાનો આત્મા રેડ્યો છે. ' ગાંધીજીએ પોલાકને અનુભવન આપ્યું, અને આવી ઉત્તમ કપાને ઉત્તેજનને અભાવે મરવું પડે છે એમ જાણી એમને ખૂબ ગ્યાનિ થઈ. તે દિવસની બધી ક્યાયાના દુખ દતી હાથકાગળ

ખનાનનારા કાગદીઓ પણ મરવાને આળસે જ જીવતા હતા કિનખાખ માત્ર ગોસાધજી મહારાજના મંદિરમા પિછોધઓ કે ગાદીતકિયા માટે જતો એટલો જ ખપતો હતો. બીજા કારખાનાવાળાના છોકરા મિલોમા જવા લાગ્યા હતા.

(૫) એક દિવસ ગાંધીજી વિક્ટોરિયા બાગ પાસેના દેશી ખ્રિસ્તીઓના મંદિરમા પણ પેદા હતા. ત્યાં તાલમય સંગીત જોધને પ્રાર્થના વખતે કહેવા લાગ્યા ‘એ મંદિરોના સુરીલા સંગીત સાથે આપણી પ્રાર્થનાના બેતાલા સંગીતને સરખાવુ છુ ત્યારે મને સરમ આવે છે આપણા સંગીતમાથી તાલ ગયો તેની સાથે આપણા જીવન પણ બેતાલા થઈ ગયા છે એમા નવાઈ નથી’ મે કહ્યુ ‘આપ આશ્રમ માટે કોઈ સારા સંગીતશાસ્ત્રીને બોલાવો, ને વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગ્બરને લખો’ ગાંધીજી કહે: ‘મે એમ જ કયું છે. આજે જ દિગ્બરજીને પત્ર લખ્યો છે.’ એને પરિણામે પડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરે આશ્રમમા આવ્યા, અને જીવ્યા ત્યા સુધી એમણે સંગીતની અને ગૂજરાતની કેવી અનુપમ સેના બજાવી તે સૌ કોઈ જાણે છે

(૬) આશ્રમ કોચરમથી સાબરમતી લઈ જવાનો ઠર્યો તે અરસામા એક જાહેર સભામાથી હુ ગાંધીજીની સાથે જ પ્રાર્થના માટે પાછો આવતો હતો એમણે એલીસ પુલ પરથી મને સાબરમતી આશ્રમની જગા દૂર દૂર આગળા કરીને બતાવી મે બરાબર જોધને કહ્યુ ‘એ તો દધીયિ ઋષિના આશ્રમનાળી જ જગા’ એમણે પૂછ્યુ ‘કયા દધીયિ?’ મે દેવાસુરસગ્રામ વખતે ઇન્દ્રને હથિયાર કરવા માટે પોતાના હાડકા આપનાર દધીયિની કયા કહી ગાંધીજી કહે ‘બરાબર આપણે પણ કોઈવાર એ જ વેશ ભજવી બતાવીશુ.’

(૭) સ્વ ગોખલેને પોતે રાજકીય ગુરુ માનતા, પણ ભારત

સમાજમાં જોડાયા નહીં પણ જોખલેજીએ એમને બાર મહિના આખા હિંદમાં પર્યાટન કરવાની સલાહ આપી હતી, અને કહ્યું હતું કે ‘ પૂરા બાર મહિના કર્યા પછી તમારે સેનાના કાર્યક્રમો ધડના ત્યાં સુધી ચૂપ રહેવું. ’ એ પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજીએ અક્ષરશઃ પાળી જે દિવસે બાર મહિના પૂરા થયા તે દિવસે સાંજે મેં આર્થના પછી ગાંધીજીને પૂછ્યું ‘ કહો, સાહેબ ! આપે હવે હિન્દુસ્તાન જોયું આપનો અભિપ્રાય જણાવો. ’

ગાંધીજીએ નિસાસો નાખ્યો ને કહ્યું ‘ બધે નાટારંગ ચાલી રહ્યા છે કેઈ દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી. ’

મેં જરા ઉત્કેશાઈને કહ્યું ‘ આપ આવું શું કહો છો ? પંજાબ તો સાચા અતકરણવાળા લોકોનો દેશ (land of whole-hearted people) ગણાય છે લાલા લજપતરાય ત્યાં છે દક્ષિણમાં લોડમાન્ય છે અને બંગાળમાં ક્રાન્તિકારીઓ જીન હાથમાં લઈને ફરે છે એ બધા નાટક કરે છે ? ’

ગાંધીજી ‘ હું જે બોલ્યો તે વિચાર કરીને બોલ્યો છું. કેવા મહાન પુરુષોની વિરુદ્ધ હું બોલ્યો છું તેની મને ખબર છે પણ મેં જે કહ્યું તેમાથી એક શબ્દ પણ હું પાછો ખેંચી લેવા માગતો નથી ક્રાન્તિકારીઓ મરવા તૈયાર છે પણ એમના કાર્યક્રમ સાથે હું સમત નથી, એટલે એમને હાલ બાબુ પર મૂકે લોકમાન્ય પ્રત્યે તો મારા ભક્તિ ભાવનો પાર નથી પણ જ્યારે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો, અને ત્રણ નવું દિવસ સુધી પોતે રાજદ્રોહી નથી એમ સાબિત કરવા તેમણે અદાલતમાં લાણુ ભાવણું કર્યું ત્યારે હું ધ્રૂજી ઊઠેલો અને થયેતું કે તેઓ એમ કેમ કહી દેતા નથી કે “ જે રીતે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યઅમન ચાલે છે તેનો તો હું દ્રોહી છું જ એનો દ્રોહ ન કરું તો શું કરું ? એ ગુનો તો મેં કર્યો છે એને માટે તમારે મને જે વધારેમાં વધારે સજા કરવી હોય તે કરો મને

છોડી મૂકશો તો પણ હું તો એ ગુનો કર્યા જ કરીશ " ? પણ લોકમાન્યે એવું કંઈ કહ્યું નહીં. એ પણ મેં જે નાટારંગ કહ્યો તેનો જ એક ભાગ હતો. તેઓ શકે પ્રતિ શાશ્વત્ત્વ માને છે, ને હું શકે પ્રત્યપિ સત્યમ માનું છું, એ અમારી વચ્ચે મોટો મતભેદ છે.'

(૮) સાગરમતી આશ્રમ હજી તો બંધાતો હતો, ને મજૂર ચળવળ ચાલી. એ વખતની ઘણી ચર્ચાઓ, વાટાઘાટો ને સવાદોનો હું સાક્ષી છું. એ વખતે સ્વ. આનન્દશંકરભાઈને લવાદ નીમીને, સાક્ષરોએ કર્મચોગી પણ થવું જોઈએ એ મર્મ તેમણે સાધ્યો હતો. શાહપુર બાબુના એક બાવળિયા નીચે મજૂર સભાઓ થતી. એવી એક સભામાં સ્વ. શ્રદ્ધાનન્દજી આવેલા. તેમણે કહ્યું હતું કે 'મેં જીવનમાં અનેક દૃષ્ટો જોયાં છે, પણ આજના જેવું દૃષ્ટ તો કદી જોયું નથી.'

(૯) ડૉ. સુમન્તભાઈ મને આરોગ્યના કામમાં જ જીવન સમર્પણ કરવા કહેતા હતા. એ વિષે મને ગાંધીજી પણ આગ્રહ કરે, એ હેતુથી તેઓ એક દિવસ મને લઈને આશ્રમમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ મારી સાથે તદ્દન એકાંતમાં મસલત કરવા એક તાંબૂમાં પ્રવેશ કર્યો. મેં કહ્યું: 'રાજકારણ અને સાહિત્ય એ વિષયોને મેં મારા કર્યા છે. શહેરની એ વિષેની સેનાઓમા મારો પણ કંઈક હિસ્સો છે. એ મૂકીને એકલા આરોગ્યને તો હું બધો સમય ન આપું એનો વરઘોડો ચડે તો જાનૈયો થાઉં ખરો, પણ વરરાજા નહીં.' ગાંધીજી એ દલીલ સમજી ગયા, ને મને દબાણ કરવું રહેવા દીધું.

(૧૦) એક દિવસ એક ધનપતિએ ગાંધીજીનો પૂરો એક કલાક લીધો. બહાર અનેક અગત્યનાં કામો લઈને આવેલા માણસો ખોટી થતા હતા. મારે પણ કંઈ એવું જ અગત્યનું કામ હતું. ધનપતિ બહાર નીકળ્યા એટલે તરત જ હું પહેલો એમની ઝોરડીમાં ગયો, ને સખત રીતે ફરિયાદ

કરી કે 'આપ એ પાડને શું દોહતા હતા ? એમાથી શું દૂધ નીકળવાનું હતું ?' ગાંધીજી જરા નરમ પડી ગયા, ને કામા માગતા હોય એમ બોલ્યા 'હું' રહ્યો લેખી માણસ તમારા બધાની જેવી ખુશામત કરુ છુ એની જ ખુશામત એમની કરતો હતો કાંઈ દિવસ એ દેશ માટે કામમા આવે ' કહીને હસી પડ્યા

(૧૧) ૧૯૧૯ મા 'નવજીવન' નીકળી ચૂક્યું હતું એમની આમંત્રી મે અમદાવાદની પોગોની ગદ્ગદના વર્ણન સરે કર્યા હતા. ખીજા લેખો પણ બહુ સારા આવવા માડ્યા હતા ગાંધીજીને 'નવજીવન' માટે હિંદ દેવીની એક છબિ જોઈતી હતી શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે એમણે એ છબિ તૈયાર કરાવી રવિભાઈ એ છબિ લઈને ગાંધીજી પાસે ગયા તે વખતે હું પણ અનાયાસે ત્યા જઈ ચડેલો રવિભાઈએ છબિ પહેલા મને દેખાડી, ને પછી ગાંધીજીને દેખાડવા ગયા એમણે તો એ છબિ પાસ કરી, ને 'નવજીવન'ના તે પછીના અંકમા પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. રવિભાઈના સાબળતા જ મે ગાંધીજી સાથે ઝઘડવા માડ્યું 'આપે આ છબિ પાસ કરી ? એનો રાજમુગટ કયા છે ? એ ધૂળમા રગદોળાઈ ગયો છે તો ભલે પણ એના વાળ લૂખા છે એમા પૈસાનું ધુપેલ પણ કેમ નથી ? લૂગડા આટલા બધા ખરાબ કેમ છે ? આ તો ભારતમાતા નથી કાંઈ વાદ્યરણ જેવી લાગે છે રવિભાઈ જેવા ચિત્રકારને શું કહેવું ? અને આપને શું કહેવું ?' ગાંધીજી શાન્ત ચિત્તે આ બધું સાબળતા હતા રવિભાઈ પણ જાણે યુનેગાર અદાલતના પાજરામા બિલા હોય એવા વાગ્યા ગાંધીજીએ દબતાથી જવાબ આપ્યો 'હું તો આખા હિંદુસ્તાનમા ફર્યો છુ ને ! મે તો રવિભાઈએ દોરી છે તેના કરતા વધારે સારી ભારતમાતા કયાયે ન જોઈ ' હું' દુ ખી હૃદયે ગાંધીજીને સાલળી રહ્યો આખમાથી માત્ર આસુ પડવા બાકી હતા રવિભાઈએ છુટકારાને દમ લીધો

(૧૨) અમદાવાદની ગંદી પોળો અને દેશ સમસ્તની અનારોગ્ય દશા એક જ જાતની જોઈને ગાંધીજીએ કેટલાયે દિવસ સુધી સ્વચ્છતાની વાતો કર્યા કરી. પછી કહે : ‘મારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય થવું છે. આ શહેરને હું સાફ કરીશ, ખીજા સભાસદોને એમના કર્તવ્યનું ભાન કરાવીશ, અને એક અમદાવાદને સાફ કરીને આખા દેશની સેવા કરીશ.’ મેં કહ્યું : ‘આ તો મોટો ઉકરડો છે. એના ઉપર ઊભા રહેશો તો અંદર જ ગરી જશો. ત્યાંથી બહાર જ નહીં નીકળાય. પછી સ્વરાજનું શું થશે ?’ પણ તેઓ માને નહીં. ચૂંટણી પાસે આવતી હતી. મને કહેવા લાગ્યા કે ‘મારો મ્યુનિસિપલ સભાસદ થવાનો બંદોબસ્ત કરો.’ હું ક્યવાતે મને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગયો. પ્રમુખ રમણભાઈને મળ્યો; ને ગાંધીજીનું નામ મતદાર (વોટર) તરીકે પણ નથી એમ જાણીને ખુશ થતો થતો એમની પાસે ગયો. ગાંધીજી એમ છોડે એવા નહોતા. કહે : ‘મારું નામ મતદાર તરીકે આવવું જ જોઈએ.’ મેં કહ્યું : ‘આપ કર ભરતા નથી. પણ બેરિસ્ટર છો એમ કહો તો નામ આવે. પણ બેરિસ્ટર તરીકે તો આપ બંધ થયા છો.’ ગાંધીજી કહે : ‘તમારે દવાખાને મારું એક પાટિયું લગાવો. તેના પર લખો : મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, બેરિસ્ટર-એટ-લો. પછી મારો મત લઈ આવો.’ હું ફરી રમણભાઈ પાસે ગયો. બેરિસ્ટર તરીકે એમને ‘મત’ આપવા વિનંતી કરી. તે માનીને તેમણે ગાંધીજીનું નામ મતદારોની યાદીમાં લખાવડાવ્યું. પણ હું દરરોજ ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને કહેતો હતો કે ‘હે ભગવાન ! તું આમને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ન મોકલીશ. નહીં તો સ્વરાજનું શું થશે ?’ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવાની જક લઈને બેઠા હતા. આખરે ભગવાને મારી પ્રાર્થના સાંભળી. ખેડ સત્યાગ્રહ બપોળો; અને ગાંધીજીને જેવું રાજકીય કામ જોઈતું હતું તેવું મળી ગયું.

(૧૩) એ સત્યાગ્રહમાં અમને કામ કરનારાઓને જુદાં જુદાં ગામડાં

મળ્યા હતા ગામલોકના સુખદુઃખ એમની રહેણીપરણી વગેરે પ્રત્યક્ષ જોવાનો આવો પ્રસંગ અમારા જીવનમાં કદી મળ્યો ન હતો એક દિવસ મેં ગાંધીજીને કહ્યું ' પાકની આના-વારી તો કાઢીએ છીએ પણ ગામડાના લોકોના જીવનની પણ આનાવારી કાઢનાજેવી છે ' ગાંધીજી કહે ' બરાબર છે એ માટે તો હું તમને બધાને અહીં લાવ્યો છું લખ એ તો એ નિમિત્ત છે આ કેળવણીએ આપણને બધાને આપણા પોતાના દેશમાં પરદેશીઓના જેવા કરી મૂક્યા છે ચોપડીઓમાંથી આપણે પોતાના દેશના વર્ણનો વાંચીએ છીએ પણ દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય એ હેતુથી જ આ લડત ઉપાડવામાં આવી છે તમે જીવનની આનાવારી જરૂર કાઢજો આપણી સામાજિક દુર્દશાએ જ આપણી ગજજીય પાપમાલી આણી છે જેઓ એમ માને છે કે રાજકીય પડતીએ આપણી સામાજિક પડતી આણી છે તેમની સાથે હું મળતો નથી થતો પહેલાં અમાજ બગડ્યો પડી ગયો છીએ ' આ નિયમ પર પછી મેં ' સમાલોચક ' માં એ લેખ લખ્યો એમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિને કેળના પાદડા સાથે સરખાવી જેમ કેળના એક પાદડામાં બીજું પાદડું, અને બીજામાં ત્રીજું પાદડું દોડ્યું છે, તેમ ગાંધીજીની નડતોમાં અનેક મુદ્દા રહેના હોય છે

જ્યુ કદી કે પાતમે પાત પાત ઓર પાત
ત્યુ ચાતુરખી બતમે બાત બાત ઓર બાત

(૧૪) એ । સત્યાગ્રહ વખતે વાતો કરવાનો બહુ વખત મળતો હતો ગાંધીજી મહાત્મા ' થયા નહોતા એટલે અમને અનેક વિષયો પર એમની સાથે ચર્ચાલાપ કરવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો છે મૂલાલમાં ગાંધીજી ૨૧ મોહનનાન પડવાની મેં એ ત્રીજે માળ મૂકા ગયા હતા વ નબબાઈ વગેરે બીજે માળ આરામ લેવાની તૈયારીમાં હતા ' કંઈ મમ સારુ ત્રીજે માળ ગયો મોહનનાનના પત્નીએ તેમના પતિ વિરે મારી

આગળ ફરિયાદો કરેલી તે ગાંધીજીને કહેવાની હતી. એ તો થોડો વારમા કહી રહ્યો પણ પછી, ગાંધીજીની ‘ ફિલસૂફી ’ મને નિરાશાવાદી લાગતી હતી તે વિશે મેં વાત ઉપાડી. મેં તે અરસામા ‘ Pleasures of Life ’ નો મૂળરાત્રી અનુવાદ ‘ સસારના સુખ ’ નામે ડ્યોઈ હતો તેના વિચારોને મુકામને ગાંધીજી મને તે વખતે જીવનદર્શનમા બહુ આશાવાદી નહીં લાગેના અથા રીઝીક લખાઈ ગાંધીજી પોતાની ‘ ફિલસૂફી ’ સંપૂર્ણ આશાવાદી છે એમ સિદ્ધ કરતા હતા, અને હું માનતો નહોતો આખરે બહુ મોડું થનાથી હું નીચે ગયો વલ્લભલાઈ કહે- ‘ આટલી વાર શું ફિલસૂફી કૂટતા હતા ? ’ હું કેઈ ન મોરચો

(૧૫) ખેડા સત્યાગ્રહમા ‘ કુમળીચોગ ’ મોહનનાથ પડ્યાને વીસ દિવસની આસન ટેદની સગ થઈ હતી જે દિવસે એ છૂટવાના હતા તેને આગળે દિવસે ડા કાનુગા, બચુભાઈ, હું વગેરે રાતની ગાડીએ મહેમદાનાની ધર્મશાળામા સહ ગયા હતા પછી ખમગ પડી કે ગાંધીજી સરાગની ગાડીએ આવે છે, અને સદેશો હતો કે અમારે બસાએ મહેમદાનાદથી ખેડા પાંચ માઈન ગાંધીજી સાથે આવીને જવું એ આખે રસ્તે ચાનુ ગાજકીન ત્રિપથો—જેવા કે પહેલુ યુરોપીય મુદ્દ, અને એમા હિંદે લરકરી ને પૈસાની મદદ કરવી કે નહી—પગ વાતો થઈ

(૧૬) અમદાવાદની સૈન્યબરતીની સભામા ગાંધીજી સરકારને મદદ કરનાના પક્ષમા બોલ્યા રન મગનલાઈ ચતુર્ભાઈ પટેલ અને સ્વ નગીનદાસ સઘની વગેરે નિરુદ્ધ બોલ્યા ગાંધીજીએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો ‘ જાજા છોકરા છે તેથી ઝંઝ વાડમા નાખનાના નથી, ’ એવો મત નગીનદાસ સઘનીએ ઉચ્ચાર્યો, તેની સાથે મેં સમતિ દર્શાવી પ્રામાણિક મતભેદોને વ્યક્ત કરના ખુદ ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા હતા એને જતા તે વખતે તો પોતે સરજરના પક્ષદાર દેશમત્તા હતા

(૧૭) ૧૯૨૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નીકળી. જોનજોનામાં મકાન અને પુસ્તકાલય ચર્મ ગયાં. આઠ વર્ષ એણે ઉચ્ચ કેળવણી આપી, એની નિયામક સગા તથા કાર્યવાહક સમિતિમાં ગાંધીજીએ મને રાખ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ લલિતકલા વિભાગનો તો ડીન—એટલે કલાનિધિ— બનાવેલો. એ પ્રસંગેમાંથી ફક્ત એકબે જ અહીં કહી શકાશે. એક પદ્મીદાન પ્રસંગે એમણે કહ્યું કે ‘આ પ્રોફેસરેએ મારી પાસેથી ગીતા લઈ લીધી, ને મારા કપાળમાં અર્ચાશાસ્ત્ર (પોલીટીકલ ઇકોનોમી) માયું છે.’ ૧૯૩૦ માં વિદ્યાપીઠ બંધ કરતા હતા. મેં કહ્યું કે ‘દેશના યુવકો અત્યાર મુખી સરકાર તરફ જોતા હતા. હમણાંના એ આપની તરફ જોવા લાગ્યા છે. જેટલું રેડિયામાં સ્વરાજ છે એટલું જ કેળવણીમાં પણ છે, એ વાક્ય નીચે આપ લીટી મારો; એટલે હું બોલવું બંધ કરું.’ તેઓ કહે : ‘ખરાખર. લીટી મારી. એવી લીટી મરાવવાજેવું કંઈ હોય તો તમારે તેમ કરાવતા રહેવું, કેમકે હું રહ્યો ઉતાવળિયો માણસ.’ પણ એમને તો સ્વરાજ લેવાની તાલાવેલી લાગી હતી, ને એને માટે સૈન્યભરતી કરવી હતી. વિદ્યાપીઠનો એકેએક વિદ્યાર્થી, એના અધ્યાપકો, કારકૂનો, પટ્ટાવાળા, અને છેવટે ઝાકુદાર પણ સૈન્યમાં જોડાઈ ગયા. ૧૯૩૨માં વિદ્યાપીઠનું મકાન પણ સરકારે જપ્ત કર્યું. એક પ્રસંગે ગાંધીજી કહે : ‘મોટાં મોટાં મકાનો ને સરકારે આપણા તાબામાં હોય, ને એમને બચાવવા આપણે કોઈરાજકીય હાલતમાં ન પડીએ, તે ચોખ્ખી નથી. સિદ્ધાન્તને ખાતર એ ચીજોને જ્યાં દેવી, એટલું જ નહીં પણ તોપને ગોળે સરકાર એને ઊઠાવી દે એવું હોય તો તે પણ થવા દેવું. જે હેતુથી સંસ્થાઓ કાઢી તે હેતુ આથી ઉત્તમ રીતે ફળીભૂત થાય છે.’

(૧૮) રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ગૂજરાતમાં કેમ બોલાવ્યા, તેમની આગળ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો સ્થાન કેવો પુરાયો, હકીમ અજમલખાનના

પ્રમુખપદવાળી ૧૯૨૧ ની રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો મંડપ કલામય કેવી રીતે થયો, તે વખતનું કલા પ્રદર્શન ઉત્તમ બનાવવામાં ગાંધીજીએ કેવી કેવી સહાયતા કરી, એ વિષયો બુદ્ધા બુદ્ધા નિગન્ધો જોટલા છે. ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગાંધીજીએ કહેલું: ‘ મારા પડોરામાં કોશિયા જૂંડા શબ્દો બોલે છે, ત્યાં સુધી નરસિંહરાવભાઈ કવિ શાના ? ’ એમનાં એ વચને ઉલ્કાપાત જમાવેલો. તે ઉપરાંત ૧૨ મી સાહિત્ય પરિષદ વખતે એમને પ્રમુખ બનાવવાનો પ્રસંગ, એ બધું પણ અહીં લખતાં બહુ જગા રોકે.

(૧૯) આખરે દાંડી કૂચ આવી. ૮૦ જણા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઉથલાવવા પગપાળા મુસાફરી કરવાના હતા. અમદાવાદથી ખેડાની સરહદ સુધીના માર્ગની જવાબદારી મારે માથે હતી. આગલી રાતે મેં ગાંધીજીની પાસે જઈ કહ્યું: ‘ સાહેબ, કાલે એક લાખ માણસ સવારી જોવા આવવાનું. ’

ગાંધીજી: ‘ એમ ? અમારામાં એવું શું જોવાનું છે ? અમને શિંગડાં જગ્યાં છે કે પૂંછડાં જગ્યાં છે ? ’

‘ એમ નહીં, ’ મેં કહ્યું. ‘ પણ પેલા ચકલાભાઈ અકડ કુકડકી વહેલડી ને બે ઉંદરડા જોડીને—

અકડકુકડકી વહેલડી, બે જોડયા છે ઉંદરડા;
મોચાએ ગારી ચકલી, એવું વેર લેવા ચાલ્યા !

એ વાત લોકોએ ગ્રાંચી છે. આપ ૮૦ જણુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઉથલાવવા કેના જાઓ છો, એ જોવા લોકો આવવાના છે. ’

ગાંધીજી : ‘ તમે પણ એમ જ માનો છો ? ’

મેં કહ્યું: ‘ હા જી. ’

ગાંધીજી : ‘ તો પછી સરકારમાં આટલી બધી હાલાકાલી કેમ ગાં. ૩

છે ?' એનો જવાબ હું આપી શક્યો નહીં.

ખીજે દિનસે 'વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ' ગાઇને દાડી કૂચની દુકડી ઊપડી રાજકીય ક્રાન્તિને ધર્મ અને સત્યને આધારે ચનાવવાની તો ઇતિહાસમા આ પહેલી જ કૂચ હતી એમને પગલે પગલે દેશ જંગી ગયો નનાગામ નાયકા સુધી નિદાય આપીને હું પાછો ફર્યો 'અમાસની રાત ને સ્વરાજ્ય વહાણું સપરમે દહાડે સખરસ સમરસ,' ગાતો ગાતો હું પણ ખીનજકાતી મીઠું વેચના, પૂજ્ય કસ્તુરબાને પગે લાગીને, નીકળ્યો બાએ 'દેશને માટે' એટલું જ બોલીને આશીર્વાદ આપ્યા

'હું કાગડાને મોતે મરીશ, ફૂતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ્ય લીધા વિના આ આશ્રમમા પગ મૂકવાનો નથી,' એમ કહીને ગાંધીજીએ અમદાવાદ છોડ્યું છે એમને કમોતે ન મરવા દેવા, અને આશ્રમમા હસતે મુખે સ્વરાજ્ય લઇને પાછા પ્રવેશ કરે એ દિવસ વાવવો, એ મારા ને તમારા હાથમા છે એમણે તો દંધીચિ સપિનો વેશ બજવી બતાવ્યો છે હાડકા શસ્ત્રોએ કઠના આપી દાવા છે એ શસ્ત્રોથી આસુરી સપરિ પર વિજય મેળવવો એ કામ પ્રગળાવેલું છે

અમદાવાદ, ૨૭ ૭-૪૫

આશ્રમજીવનનાં સ્મરણો

વિકલ લક્ષમણ ફડકે

(૧) ૨૪ ગોખવેજના અસાનના સમાચાર સાંભળી ગાંધીજી પ્રંતે આવ્યા હતા હું પણ તે વખતે પૂનામા હતો એમના દર્શન કરવા હું ભારત સેનક સમાજના મકાનમા ગયો સને ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની એક સવાર હતી સરજના કુમળા તડમગા તદ્દન જોય પર, કાઠિયાવાડી

સદેહ કામળો ઓઢીને ગાંધીજી બેઠા હતા એમના પોશાકની, રીતભાતની, ખોનનાની સાદાઈ બેઠને જ હું સમજી ગયો કે આ સાદો દેખાતો પુરુષ સાચો લોકનાયક છે મેં અદર જઈને જયજય કર્યો ગુજરાતી 'જયજય' સાભળી એમણે મને નામ પૂછ્યું. જનામમા ગુજરાતીને બદલે મગરી નામ સાભળી એમને આશ્ચર્યને બદલે આનન્દ થયેયો લાગ્યો આશ્ચર્ય તો મને લાગ્યું, કેમકે એમણે કહ્યું 'હું તમને ઓળખું છું' હું 'કેમ કરીને ? આપણે તો કદી મળ્યા પણ નથી' ગાંધીજી 'હા, એ સાચું. પણ તમારા મિત્રો (નામો દઈને) મને મળ્યા છે તમારી વાતો એમની પાસેથી મેં જાણી છે' હું 'ત્યારે મારે આપની સાથે થોડા દિવસ ગઢેવું છે' ગાંધીજી 'ગુ કામ ?' હું 'આપણો મેળ ખાય તો આપની સાથે જ ગઢીને કામ કરનાતો નિગાર છે હું પણ મારા કાયમતા કાર્યક્ષેત્રની નોંધમા જ ફર છું' ગાંધીજી 'પણ હમણા તો હું મુસાફરીમા છું તેમા તમને સાથે ગજનામા ખર્ચ થાય અને હ પોતે જ હમણા જાહેરને પૈમે જીવું છું એટલે તમે થોડા દિવસ થોભજો હું સ્થિર થઉં ત્યારે તમે આનજો' હું : 'મરાબર છે ત્યારે હવે હું રજા લઈશ' મુલાકાત પૂરી થઈ હું માન દર્શન કરવાની જ આશાએ ગયો હતો મુલાકાતને અન્તે એક મહાપુરુષ જાણે મારા મિત્ર જન્યા હોય એવું મને લાગ્યું, અને મારું ભવિષ્યનું કાર્યક્ષેત્ર પણ લગભગ મળી જ ગયું. 'પ્રથમ દર્શને પ્રેમ'ની વાત મહાપુરુષોનો બાળતમા પણ માચી પડે છે

। (૨) હું આશ્રમમા દાખલ થયો ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી શ્રી થળી નાયડુના દીંગરગ્યો એમણે ગાંધીજીને જ સો પેલા...તેમાથી એક, થોડા મહિના પછે, મરણપથારીએ હતો. ધમ્મી દવાઓ કરીને અકળાયો હતો, અને આખરે મોત આવે તોપણ આશ્રમમા જ આવે એના નિશ્ચયથી આવેલો આશ્રમનારોઓ સત્તદિવસ વારાકરતી એની

માવજત ક્રમતા બંધાની સાથે ગાંધીજીનો પોતાનો વારો તો ખરો જ બ્યારે બ્યારે છોકરો બોનાવે ત્યારે ત્યારે એમણે હાજર થવાનું તે વધારામાં એક દિવસ રાત્રે બ્યાર વાગ્યે તેઓ પોતાની ફરજ પૂરી કરીને મને સોંપી ગયા એક કલાક પછી પોતાને ઉઠાડવાનું કહી પચીસ કદમ પર પોતાની પથારીમાં જઈને પડ્યા હું દરદીની સામે જ બેસી રહું તો મને ઊંઘ આવે એટલે વચ્ચે વચ્ચે આટા મારી લેતો પદરેક મિનિટ પછી ગાંધીજીની પથારી પાસે જઈને જોઉં તો તેઓ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા દરદીની આગલી બધી ચિન્તા હોવા છતાં આવી ગાઢ ઊંઘ કેમ આવે છે તેની મને બહુ નનાઈલાગી કલા પછી મારો વારો પૂરો થયો અને ગાંધીજીને ઉઠાડના હું એમની પાસે જવા લાગ્યો તેવામાં સામી બાબુદી એમણે પોતે જ આવીને, 'કેમ વખત પૂરો થયો?' એમ મને પૂછ્યું, ત્યારે મને તેથીયે વધારે નનાઈલાગી 'એક કનાક સુધી સારી ઊંઘ આવી હતી,' એમ પણ એમણે મને કહ્યું તેઓ દરદી પાસે જઈને બેઠા અર્ધા કલાક પછી દરદીએ એમના જ મોળામાં માથું મૂકીને દેહ છોડ્યો તેમણે કાઢીને પણ ઉઠાડ્યા નહીં સનારે પ્રાર્થનામાં જ સહુને ખબર આપ્યા.

ગાંધીજી સાથે એ સરસ્વાતના દિવસોમાં, એટલે કે સને ૧૮૧૫-૧૬-૧૭ માં મુસાફરી કરવાનો લાલ મને મળ્યો છે ત્યારે ઊંઘ પરના એમના આ અજન્મ કાષ્ટનો અનુભવ મને થયો છે આગગાડીના કમાની બીડમાં શરીર સકોડાને જરાક વાકા વળીને તેઓ આખા મીંચી દે ને ઊંઘના માંડે તે પડોશમાં બેઠેલાને પણ ખબર ન પડે કેમકે ઝોકા ખાતા એમની ડોકને આચકો આવે નહીં એ જાગતા પણ આખો મીંચીને એમ છે સમજ કોઈ એમને સનાન પૂછે તો એના અસાજથી પણ જાગીને તેને જવાબ આપે અને ફરી પાછા ગાઢ ઊંઘમાં પડે વાત કરતા કરતા કે લખાણ લખાવતા લખાવતા બેઠેને આસને કે પથારીમાં ઊંઘના જ માંડે અને જાગે

ત્યારે જાણે સતત યોગતા રહ્યા હોય એ રીતે જ અધૂરું વાક્ય પૂરું કરે !

(૩) આશ્રમના શરૂઆતના દિવસોમા લગભગ રોજ સાંજે ગાંધીજી પ્રાર્થના પછી થોરોનું ' Life Without Principle ', રામદાસ સ્વામીના ' મનાચે શ્લોક ', બનિયનનું ' Pilgrim's Progress ' વગેરે કંઈક વાંચીને પિવરણ કરતા હોમશા હાજર રહેનારાઓમાના એક ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ હતા એક દિવસ પ્રાર્થનાને અન્તે ગાંધીજીના હાથના અંગૂઠા પર એક મધમાખી બેઠી. ગાંધીજી એના તરફ શાન્તિથી ધ્યાન પૂર્વક જોતા જ રહ્યા જાણે કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ પદાર્થના ગુણધર્મની શોધ કરતો હોય ! ડૉ હરિપ્રસાદને આ વિચિત્ર લાગ્યું હશે એટલે અર્ધી મિનિટ એ દેખાવ જોઈને એમણે ટકોર કરી ' કાઠી મૂકો એને, નહામી ડંખ મારશે ' ગાંધીજી માત્ર હસ્યા, અને બોલ્યા ' તમે બૂલો છો અત્યારે હું એને છછેકું તો જ એ ડખે એવો સભવ વિશેષ જરા પણ હાથ ન હલાવતા હું બેસી ગઈશ, તો એ એની મેળે ઊડી જશે ' બોલ્યાને બેચાર ક્ષણ પણ નહીં થઈ હોય ત્યાં તો મધમાખી ઊડી ગઈ, અને ગાંધીજી ફરી હસ્યા

(૪) ૧૯૨૧નો બનાવ આના કરતા બહુ વધારે ગંભીર અને ભયાનક હતો. ઉનાળાના દિવસો સાંજની પ્રાર્થના પછી કંઈક નિરાત હોનાને લીધે ગાંધીજી આમતેમની વાતો કરતા હતા. રાત કેટલી થઈ તેનું કોઈને ભાન ન રહ્યું આખરે બહુ મોડું થયાનું જાણ્યું ત્યારે ગાંધીજી તકિયાને અટોલી લગભગ સૂનાની સ્થિતિમા પડેલા તે જાગ્યા ગયા ત્યાં છાતી પર અટોલી ચાદર ઉપર એક સાપ બેઠેલો એમણે પોતે દીડો અર્ધી ક્ષણ શાન્ત રહીને બોલ્યા ' બે જણા અહીં આવો હજીવે રહીને આ ચાદર ઉપાડો, અને પેલી ઓરડીની પાછળ મૂકી દઈને પાછા આવો ' શું થયું હતું તેનું હાજર રહેલામાથી કશુંકે ભાન પણ નહીં કોણે બે જણા ગયા

તે મને પણ યાદ નથી. ચાદર મૂકી દીધા પછી બધાએ જાણ્યું કે સાપ હતો એકબે મિનિટ પછી, જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે, એ સાપ પણ ધીરેધીરે ત્યાથી ચાલતો ચલ્યો.

(૫) ૧૯૧૬મારન રાજચન્દ્રજીની જયંતી અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમા ઊજવાઈ હતી તે વખતનો હોન બહુ નસનકડો હતો. શ્રોતાઓની ગીરદીનો પાર ન હતો. સભાનું કામ શરૂ થયું. પણ સભાજનોને જ્યાં ઊભા રહેવા જેટલી પણ જગ્યા ન મળે, અને નળી નવા નવા આવનારા શ્રોતાઓને લીધે ધક્કામુક્કાનું રાજ ચાલતું હોય ત્યાં કેટલું કેનું સાલજે ? વ્યાસપીઠ પરના આગેવાનો વિનંતી કરીને યાત્ર્યા વિનંતી અને ઉપદેશની કશી અસર થતી નથી એ જોઈને ગાંધીજી ઊભા થયા, અને ક્ષણાર્ધમા તો, લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા, વક્તાના ટેમલ પર ચડી ગયા. લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું, એટલું જ નહીં પણ તેઓ મૂંઝૂકીયા, અને ધોધાટ ઢરવા જેટલું પણ જાન તેમને ન રહ્યું. માત્ર ગલરાયેલે રનરે દરેક કદમાયેરી 'હા' 'હા' નીકળી ગયું, અને બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ગાંધીજીના માથાથી અર્ધા ઈંચ પર વીજળીનો પંખો જોરથી ફરતો હતો તે લોકોએ જોયો. ગાંધીજીને તેનું જાન થતા તેઓ જોડ્યા 'સભાનું કામ ચાલતું જ નેહ્યું તમે ધોધાટ બંધ નહીં કરો તો હું સનાર સુધી આમ જ ઊભો રહીશ પછી ગમે તે થાય ' લોકો સોય પડ્યે અવાજ સભળાય એના સંસ્ત થઈ ગયા. ગાંધીજીએ તરત જ પોતાનો મોરચો સભાના બેન્ચપાકો પર ફેરવ્યો, આટલી મોટી સભાને માટે આવી જગ્યાની પસંદગી કરવા માટે તેમને ઠપકો આપ્યો અને પછી સભાનું કામ નિર્વિધે પાર પડ્યું. બીજે દિવસે, મને યાદ છે તે મુજબ, કોચરજમા આવેના સત્યામહાશયના પુત્ર આગણુમા સભા ફરીથી ઊરાઈ, અને આમ ત્રીમહ રાજચન્દ્રની જયંતીની પૂર્ણાંકન થઈ.

(૬) ગાંધીજીની સાથે રહેવા માણસો જાણે છે કે તેઓ પોતાની અનોખી રીતના એક ઉત્તમ ડૉક્ટર છે મેં તો ખાસ કરીને ન્યુમોનિયા તથા ટાઇફોઇડના અનેક દરદીઓ તેમના ઉપચારોથી સાજા થયેલા જોયા છે છતાં તેમના ઉત્તમ ડૉક્ટર હોના વિષે મતભેદ હોવાનો સભવ છે પણ દરદીઓની સારવાર એ એમનું અત્યંત પ્રિય કાર્ય છે, એ વિષે કોઈને પણ શંકા ન હોઈ શકે સારવારનું કામ કરના માટે બીજી ગમે તેવું કામ પણ પડતું મૂકે અને બીજા પાસે મોકાવે, કેમકે એમને મન એ પ્રજાનું કામ છે સત્યાગ્રહાશ્રમની શરૂઆતમાં મારી તમિયત સારી રહેતી નહોતી તેથી તેમણે મને શારીરિક કામમાંથી મુક્ત કર્યો હતો, અને સવારસાજ ફરી આનંદની લનામણ પ્રી હતી મારે શું ખાવું ને શું ન ખાવું તે પણ એમને જ નક્કી કરવાનું હતું. રોજ સવારે પ્રાર્થના પછી નાહીધોઈને હું ફરના જવા લાગ્યો ફરીને આવું ત્યાં તો ગાંધીજી મારી રાહ જોતા જ હોય પોતાને હાથે મારે માટે ઘઉંના લોન્ની સરસ રાગ તૈયાર કરી રાખી દોય તે મને આપે હું એ પીતો હોઉં ત્યારે મારી તમિયતની ઝીણી ઝીણી વાત જાણી લે અને બપોરના તથા સાંજના મારા ભોજન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે પછી જ મને બીજા કોઈ કાર્યમાં લગવા દે ફરીને આવતા મને જરાક મોડું થાય તો બીજાઓની પાસે મારી તપાસ કરે, ને મારા આવ્યા પછી મોડું થવાનું કારણ પૂછે

(૭) દરદીની આની માનજત સાચી સહાનુભૂતિ વગર થઈ શકતી નથી. ' સહાનુભૂતિ ' શબ્દનો ગાંધીજીનો અર્થ જાણવાનું સદ્ભાગ્ય મને માત્ર એક વરસ પહેલાં જ પ્રાપ્ત થયું, તે પ્રસંગનું વર્ણન કર્યા વગર ગદી શકાય તેમ નથી. ૧૯૪૪ના મેમાં ગાંધીજી છૂટ્યા તે જ અરસામાં મારી એક આખને ગભીર ઈજા થઈ મારે મુખર્જી ધરિષ્ઠતાનમાં ઓપરેશન માટે દાખલ થવું પડ્યું. ગાંધીજીની તમિયત પણ તે વખતે

ધણી જ નળણી હતી છતાં એમના તગ્મથી ડોં સુશીનાબહેન, પ્યારેલાલજી, મલિનાન ગાંધી એમ કોઈ ને કોઈ રોજ હરિપતાલમાં મળના આખ્યા પિના ન જ રહે સાથે ફળ દૂધ એવું કંઈક લાગ્યા જ હોય ડાક્ટરોની પાસેથી તેમજ મારી પાસેથી હકીકત જાણ્યા વગર એમનાથી રહેવાય જ નહીં ઓપરેશનને દિવસે સમારતા પહોરમાં વેળાસર ડોં સુશીનાબહેન એમની વતી હાજર । ઓપરેશન ટેમન પરથી મારે ખાટલે પહોંચુ ત્યાં મારી ખમર કાઢવા તેમની વતી બીજા એક ડાક્ટર આવી ઊભા । પત્રી તો હું દવાખાને જ કેદ થયો, ને ગાંધીજી પચગની જઈને રહ્યા છતાં મને એવો અનુભવ થતો હતો જાણે એમનો જીવ મારી પાસે જ છે મારી પાસેથી તેમજ મિત્રો પાસેથી ખમર મેળવતા રહે, સૂચનાઓ કરતા રહે, અને ધીરજ આપતા રહે કોઈ ખાસ કારણસર એમના મન્ત્રી પ્યારેલાલજી એક જ દિવસ માટે મુબમમાં આવે તોપણ મને મળ્યા વગર પાછા પચગની જાય નહીં મારે ઘણા દિવસ હરિપતાલમાં રહેવું પડ્યું તેથી મારા કરતા ગાંધીજીને જ વધારે અકળામણ થતી હતી, છતાં મને લખ્યું ‘ તમે નિરાશ થાઓ એ મારી કદપનામાં પણ ન આવે કેમકે ઘણા વરસોથી તમને જાણુ છું ડાક્ટર કહે ત્યાં સુધી રહેજો, અને એમની સલાહ મુજબ ચાલજો આખરે ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તેજ થશે પણ “અમારું કહ્યું માન્યું નહીં તેથી આખ સારી ન થઈ, ” એવું ડાક્ટરો પાસેથી હું સાલજવા નથી માગતો ’ આખ સારી ન થાય તોપણ ડાક્ટરની વિદ્યાની શોધખોળમાં મદદ થાય અને તેનો લાભ મારી પછી આવનારા દરદીઓને મળે તે પણ એક લાભ જ છે, એમ મન વાળીને હું દવાખાનામાં શાન્તિથી પડ્યો હતો કહો કે દવાખાનાને જાણે ધરજ જના યુ હતું તે સકલ ગાંધીજીના આ સંદેશથી પાકો થયો આખરે જનામ ઝીણા જોડેની મુનાકાત મારે ગાંધીજી આવ્યા મુબમના

નિવાસ દરમ્યાન, તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે રેડિયા બારશ હોનાથી, મિરના હાઉસમા ગાંધીજીના મિત્રો ને પ્રશ્ન સકાનો એક નાનો મેળાવડો હતો. ગાંધીજીએ સુશીના તેનેને મોકલીને ડાક્ટર પાસેથી મને પણ થોડા ડલામની રજા મળે તો પ્રવલ્ન ડરી મને તેડી લાવવા સૂચ્યુ એવી રજા આપનાતુ ડાક્ટરને સનાહલરેણુ ન લાગ્યુ, તેથી હું મેળાવડામા હાજર રહી શક્યો નહીં. પણ મારે બહુલે, મારી સારવાર માટે આવી પહોચેના એક હરિજન યુવકને મોકલ્યો. ત્રણેક કનાક પછી તે પાછો આવ્યો. તે શ્રી ઠક્કરમાપાના હાથનો એક નાનકડી ચિટ્ટી લાવેલો તેમા લખેતુ ' બાપુ એક ડાક્ટર પાસે તમારી આખની નાત કરતા બોલ્યા કે એમની આખ જન તો મારી જાય ' ચિટ્ટી વાચતાની સાથે મારી આખમાથી આસુની ધારા ચાલી મહિનાઓ સુધી દરિપતાનમા શવાસને પડ્યો રહેના છતાંજેની આખ કદી ભીની થઇ ન હતી તેને રડતો જોઇને કોઇની ગેરસમજ ન થાય તે માટે મારે ખુનાસો ઢરવો પડ્યો ' એમની આ મ જાય તો મારી જાય એતુ માનનાર મહાત્માના આના ઉલ્કટ પ્રેમને હું લાયક છું કે કેમ એનો વિચાર કરુ છું ત્યારે જાનો જવામ મળે છે, તેના આ આસુ છે '

(૮) ૧૯૧૭મા આશ્રમકેન્દ્રાયરબથી વાડજ પામે આવ્યો ત્યારપછી ચારપાય યુનકો ગાંધીજીને મળના આવ્યા ગાંધીજીએ એમના નામદામ પૂછ્યા જવા ૧ સાલબ્યા પછી જગત વિચાર કરીને તેમાથી એ જણને તેમણે મહુ ' તમે મને પહેના મળ્યા છો ' પેનાએ હા પાડી એટલે ફરી કહે ' પણ ત્યારે તમે તમારુ નામ ખીજુ (યાદ ગ્હેતુ નામ કહીને) આપેતુ, ખરુ ? ' જન્— ' હા હું બને નામે ઓળખાઉ છું ' તે વખતે મારી જોડેજો સોબતીઓ હતા તેમન મા વિશેષ પ્રચલિત એ નામ હતુ માટે એ આપ્યુ પણ આ નામે પણ લોકો મને ઓળખે જ છે ' એ વરસ પહેના સહેજ મળવા આવેલા હજારોમાના એક માણુબની વાત તાજ જોવી

ગાંધીજીના સ્મરણમાં રહી હતી ! -

મુંબઈ, ૧૦-૮-૪૫

અભણ બહેનોના આપણ

ગંગાબહેન વૈદ્ય

જો હું ગાંધીજીના સંસર્ગમાં ન આવી હોત તો ? આ પ્રશ્નનો વિચાર કરું છું ત્યારે પચીસ વર્ષ પહેલાંનું મારું પૂર્વજીવન મને યાદ આવે છે. ત્યારે મનમાં થાય છે કે ગાંધીજીએ હરિજનોની સેવા કરી છે, ગાયોની સેવા કરી છે, ગરીબોની સેવા કરી છે, અને બધા વર્ગોની સેવા કરી છે; પરંતુ આપણા દેશની બહેનોની જે સેવા તેમણે કરી છે તે સૌથી મહત્વની છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં મને કંઈ જ્ઞાન કે અભ્યાસ ન મળે, મેવાની કલ્પના બહુ ન હતી. વળી પુરુષો સેવા કરે, પણ સ્ત્રીઓ સેવા કરી શકે એવો તો ખ્યાલ જ આવતો ન હતો. એવામાં ગાંધીજીના સંસર્ગમાં આવવાનું થયું. ત્યારપછી તો લોહચુંબકની જેમ હું પકડાઈ, અને મુંબઈ છોડી સાબરમતી આશ્રમમાં જ્યાં પ્રેરાઈ. શહેર છોડીને ગામડાના જીવનનો અનુભવ કરવાનું મળ્યું.

હું આશ્રમમાં ગઈ તે પછી ગાંધીજી તેમના ક્ષેત્રસંન્યાસના વર્ષમાં (૧૯૨૬ માં) ભાઈઓ તથા બહેનોનો એક ભેગો વર્ગ લેતા હતા. હાલેક માસ વીત્યા પછી ગાંધીજીને જાણ્યું કે તેઓ બહેનોના સંસર્ગમાં જોઈએ તેટલા આવી શકતા નથી; તેમની સાથે વધુ સંસર્ગમાં આવવું જોઈએ, ને તેમનો સ્વતંત્ર વર્ગ રાખવો જોઈએ. પણ તે માટે બહેનોનો અભિપ્રાય જાણવો જરૂરનો હતો. એ સી રીતે જાણવો ?

ગાંધીજીએ મને કહ્યું: ‘ગંગાબહેન, તમને બહેનોને હું સ્વતંત્ર

સમય નથી આપી શકતો તેનું મને બહુ દુઃખ ગ્રહે છે મને લાગે છે કે અહીં આટલી બધી બહેનો છે તેમની સાથે હું મગી ન શકું એ ચોખ્ખું નથી તમને બધાને સ્વતંત્ર વર્ગ થાય એ ગમશે ? જાઓ તમે બહેનોના પ્રતિનિધિ હવે તમે મને જણાવજો '

મે જીવનમાં ' પ્રતિનિધિ ' શબ્દ પહેલ-પહેલો સાંભળ્યો. તેનો શો અર્થ થાય એ હું શું જાણું ? મે પૂછ્યું ' બાપુ, પ્રતિનિધિ એટલે શું ? મારે શું કરવાનું ? '

ગાંધીજી કહે ' તમે બહેનોના મુખી છો એમ હું માનું છું તમે બધી બહેનોને પૂછીને મને જણાવજો '

મે કહ્યું ' હું તો સાન અભણ છું મને આપ મુખી બનાવો છો, પણ મને શું સમજાશે ? '

ગાંધીજી કહે ' ગંગાબહેન, બહુતર—અક્ષરજ્ઞાન તો મોના પરના દોળ જેવું છે અહર મોનું હોય તો મને દોળ—અળકાટ—ની પરના નથી '

આ પછી બધી બહેનોએ પોતાનો સ્વતંત્ર વર્ગ થાય એમ જણાવ્યું ગાંધીજીએ મહેનોનો ઉત્સાહ જોયો, એટલે સ્વતંત્ર વર્ગ શરૂ થયો એ વર્ગમાં પ્રૌઢ છતાં ધણીખરી અભણ—નિર્ગદ બહેનો હતી. વર્ગની શરૂઆત ગમનામથી કરી સમનામની ધૂન કાશીમદેન પામે ગમરાવી, અને મોવિન્દ દ્વારિકાવાસિન (આશ્રમના નાવથી મા સ્ત્રીઓની પ્રાર્થનાનો પહેલો શ્રેણી) એ શ્રેણી શીખવે શરૂ કર્યો. શ્રી શિવાભાઈના પત્ની હીરામહેન તદ્દન અભણ હતા તેમને ગાંધીજી સૌને મોખરે બેસાડ્યા, અને તેમને શીખરાતી રિંગે કાગળ ગમતા આમ અમારા જેવી અભણ બહેનોને તેમણે નિયમિત શિક્ષણ આપ્યું આશ્રમના નાના આગેવાને શીખરાતું અમને મહેનોને મોખ્ય. સ્ત્રીઓની

જ્યાબદ્ધગી બહેનોને સોપી પોતે રસોડામાં નિયમિત હાજરી આપી અમને વ્યવસ્થા તથા નિયમિતતા શીખવ્યા તે વખતે નાના-મોટા-બાળકો બધા મળી ૨૦૦ જેટલા લાઈમહેનો રસોડે જમતા કોઈ રસોડયા નોકર ન હતા બધાને પોતાના કામો હતા જ, તે ઉપરાંત દરેકને રસોડામાં પણ નિયમિત કામ સોંપાતુ આમ છતાં કોઈ દિવસ રસોડાનો ઘટ મોડો વાગ્યો નહીં એ ગાંધીજીએ અમને શીખવ્યું મોગીનાની બહેનોને આ વર્ગ માંથી જીવન વિષેનો ઉત્સાહ વધ્યો એ જ બહેનો સન ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહમાં રવેન્ડાએ જોડાઈ ને તેમણે જેલ તથા લાગીમાર સહન કરવામાં આનંદ અનુભવ્યો માગ જેવીને અહીં ગામડામાં કામ કરવાતું સુઝાડનાર ને તેની પ્રેરણા આપનાર ગાંધીજી જ છે તેમણે અમને સ્વતંત્ર કામ કરતા શીખવ્યું વ્યક્તિગત રીતે કહું તો હું આજે અહીં ગામડામાં સ્વતંત્ર ગતે રહીને કંઈક યથાશક્તિ કામ કરું છું તે ગાંધીજીની પ્રેરણાને જ આભારી છું

બાબાસણ ૨૫-૭-૪૫

બળ કેટલું જોઈએ

રવિશંકર શિવરામ વ્યાસ

૧૮૨૮માં ગાંધીજી કાસ્યા અનાજનો પ્રયોગ મૂકતા હતા ત્યારે મેં પણ તે પ્રયોગમાં ભાગ લીધેનો ગાંધીજીએ થોડા દિવસ કાસ્ય અનાજ ખાધું, અને મગ લુ દર્દ થયું તેથી સરીર સાવ લથડી ગયું મને ખામ દરમત નહોતી આવી કાસ્ય અનાજ ખાતા એક મહિનો તો મને થયેનો એ અરસામાં એક વખત કંઈ કામસર દુ તેમની પામે ગયો તેમને મોનસાની રાખી નહોતી, એને કોઈએ તેમની સાથે વાન ન કરવી એવો

નિયમ થયેલો છતાં તેમણે મને પૂછ્યું 'તમારું શરીર કેમ રહે છે?' મેં કહ્યું 'બાપુજી, મીક છે' (વાત ન કરવી જોઈએ પણ પૂછે એટલે નિરુપાયે ઉત્તર આપવો પડે) પછી કહે 'વજન કેટલું ધમ્યું?' મેં કહ્યું 'પોણો શેર પણ થોડી અશક્તિ દેખાય છે' તેમણે પૂછ્યું 'શું કામ કરવાનું હોય છે?' મેં કહ્યું 'આખો દિવસ કાતું છું સફાઈનું કામ કરવાનું આવે છે તે ઠરું છું' ગાંધીજી 'એટલું કામ તો થાય છે ને?' મેં હા પાડી ગાંધીજી 'તો પછી વધારે બળની ઇચ્છા શા માટે રાખો છો? તમને ખમર છે કે ખપ મિનાનું બળ એટલું થાય તો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ને આત્માનો નાશ કરે છે? હું તો આદિમામા ગહેતો ત્યારે ૨૧ માઇલ ચાલીને વફીનાત કરના જતો અને શનિવારે તો ૪૨ માઇલ ચાલતો સવારમાં વહેલો ઊઠીને, બાખરી ગતે કરેલી હોય તે ને સાથે નિષ્કુનો મુરખો બાંધીને ચાનતો ગસ્તામાં પાણીનો ઝરો આવતો ત્યાં બરોબર સ્નાન કરી, ઓશીસે જઈ, સાથે આણેનું ભાતું ખાઈને કામ કરતો શનિવાર બાદ કરતા બાકીના દિવસ સાજના ગાડીમાં પાછો જતો શનિવારે જ્યાં આવવાના મળી ૪૨ માઇલ ચાનવાનું થાય એટલે શરીર પાસે જેટલું કામ લેવાનું હોય તેટલા જ બળની ઇચ્છા રાખવી'

બાયાસણ ૧૩-૭-૪૫

વિવિધ પ્રમંગો

૫ ઉત્તર મુખલાલજી

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાની ભૂતાવળ જેવી કાશીમાં હું ભણતો ત્યારે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના દિદીઓની કુમેશના પુરસ્કર્તા ગાંધીજીને કર્મવીર ગાંધીજી તરીકે જાપા દ્વારા જાણ્યા હતા અને તેમના પ્રત્યે કુલ્હન અને

અતિ આદરની વૃત્તિ પ્રગટી હતી. આફ્રિકા છોડી ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં તેમના સત્કારસમારંભ પ્રસંગે અણુધારી રીતે હું પહોંચ્યા ગયેલો તેમનું જન્મજયંતિ દૃષ્ટું લાપણુ સાંભળી પ્રથમની આદરવૃત્તિ વધારે વિકાસ પામી. એટલે તેમના સંસર્ગમાં આવવાની તક શોધવા તરફ મન દબ્યું.

કોચરબ પાસેના બંગલામાં ગાંધીજી અને બીજા આશ્રમવાસીઓ રહેતા તે વખતે બપોરે—ધણું કરીને ગાંધીજી ઘઉં વીણવાનું કે બીજું કંઈ એવું કામ કરતા હોય ત્યારે—વાતચીતની તક મેળવવાની દૃષ્ટિએ હું જતો. બીજા કેટલાક કુતુહલપ્રેમી સારા સારા સદ્ગૃહસ્થો પણ ગાંધીજીનું ઘઉં વીણવાનું કામ જોવા ને નેમનું દર્શન કરવા સાથે આવતા. આ રીતે ગાંધીજી સાથે સામાન્ય ઓળખાણ થઈ. સામાન્ય ઓળખાણ થયા બાદ વિશેષ પરિચયનો પ્રસંગ જુદી જ રીતે આવ્યો. હું પાટણથી અમદાવાદ આવેલો. સ્વ. પૂંજભાઈ હીરાચંદ અને બીજા મિત્રો સાથે ગાંધીજી પાસે કોચરબવાળા આશ્રમમાં ગયો હતો ઉનાળાનો બપોર હતો દીનબંધુ એંદ્રુજી આવેલા. આશ્રમમાં મહેમાન તરીકે સુરતના સ્વ મણિલાલ બકોર-ભાઈ બ્યાસ પણ હતા, તે પ્રથમથી મારા પરિચિત હતા. ગાંધીજીએ એક એક કરી દીનબંધુને આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય આપવો શરૂ કર્યો. હું સાંભળી રહ્યો હતો. દીનબંધુ ગયા પછી ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું: ‘ક્યાંથી આવો છો?’ ‘પાટણથી,’ મેં જવાબ આપ્યો. ગાંધીજી કહે: ‘પાટણ સિદ્ધપુર પહેલાં આવે છે ને?’ મેં કહ્યું: ‘ના જી. પાટણ મુખ્ય લાઇન ઉપર નથી. એ તો મેસાણાથી જતી એક બાન્ય લાઇન ઉપર છે.’ ઊંડા વિરમય સાથે ગાંધીજી કહે: ‘એમ!’ એટલું કહી, એમના લાક્ષણિક સ્વરે કહે: ‘ઝોહો! મારા અચાનકો તે કંઈ પાર છે?’ એમ કહી નકશો હાથમાં લીધો, અને રેલવે લાઇનનો જોઈ કાઢી. પછી કહે: ‘તમે અહીં જાઓ

શકે છે ' તે દિનમે તેઓ સ્વ વૈદ્ય જટાશકર લીલાધર અને દીનમન્ધુ સાથે બાવળા જવાના હતા મને એ તક ઝડપી લેવાનું મન થયું ત્રણ મિત્રો અને હું બાવળા ગયા ત્યાં સાંજે સભા હતી ગાંધીજીનું ભાષણ સાંભળ્યું આ પ્રથમ પ્રમુખ નિર્દેશ પરિચયમા પરિણમ્યો

(૨) એક બીજો પ્રસંગે હું એ જ આશ્રમમા ગાંધીજી પાસે શહેરમાથી જતો હતો એનીસપ્તીજની નજીકમા તેઓ સામા મળ્યા નમસ્કારના ઉત્તરમા કહે ' હું અત્યારે ગોખલેજની શોકસભામા જાઉં છું ત્યાં આનંદો ? ' અમે તેમની સાથે ગયા બીજાના ભાષણો થઈ ગયા પછી ગાંધીજીએ ટૂંકા ભાષણમા કહ્યું કે આગલી નાની ઉંમરમા ગોખલે જેવા સમર્થ દેશભક્તાનું અનુસાન એ દેશની નિરલ અને કીમતી સપત્તિનો નાશ છે દેશતેતાઓ અને સેવકોએ સેનાની સાથે જીવનાની આવડત પણ ફેળવવી જોઈએ ઇત્યાદિ

(૩) આશ્રમના ખાનપાન અને તાલન સાદી રહેણી વિષે તે નખતે જ્યાં ત્યાં કૌતુકપૂર્ણ ચર્ચા ચાલી ગાંધીજીએ ક્યારેક જમવાનું નોતરું આપેનું, તેનો લાભ લઈ હું એકવાર આશ્રમમા જમના ગયો આર્થનાથઈ, અને બાપુજી પોતે જ પીરસના લાખા ચેટલી ધઉની થેસ, અને શાક પીરસ્યા પછી તેમણે કહ્યું ' મીઠા વિના લાનશે ? અહીં તો બધું મોળું છે બધાએ તો માફુ લઈ શકે છે મોળું કદી ખાધું છે ? ' મેં કહ્યું ' હા જી જૈનોના આર્ષાંબાર બોજન મોળા જ હોય છે ' તેમણે હમીને કહ્યું ' ત્યારે તમને આશ્રમ ફાવે ખરો ! ' હું માત્ર હસ્યો બધા જમી રહ્યા એમદલી હતી ગાંધીજી નાગિમેરનું દૂધ અને ખજૂર વગેરે લેતા ગેયા હતા દરમ્યાન ડ્રાઈઅમદાવાદી ગૃહસ્થ મળવા આવેલા ગાંધીજીએ તેમને બેસવાનું કહ્યું હતું પેના ગૃહસ્થ તો ખૂબ બેશ પણ ગાંધીજીનું બોજન ત્રણ પાચ કે દસ મીનીટમા ખતે એમ ન હતું પેના ગૃહસ્થ કંટાળીને

પણ નમ્રતાથી બોલ્યા ‘આપને તો બહુ વાર થઈ !’ ગાંધીજી હસીને કહે ‘હજી કલાક ક્યા પૂરો થયો છે ?’ પેલા ગૃહસ્થ કહે ‘ખજૂર અને આવા ફળાહારમાં આટલી બધી વાર એ તો નનાઈ કહેવાય’ ગાંધીજી કહે ‘નવાઈ શા માટે ? મારે થોડું તમારી પેટે અતપજીવી બનવું છે ?’ પેના ગૃહસ્થ કહે ‘શુ આમ આટલું ધીરુ જમનાથી તમે દીર્ઘજીવી બની શકશો ?’ ગાંધીજી કહે ‘જરૂર મારે તો સૌ વરસ પૂના જીવવું છે તે આ રીતે જ બને’ હું આ વાર્તાલાપ અત્યંત એમનતાથી સાંભળી રહ્યો હતો. પછી તો તે ઉપર મેં કેટલુંક ચિન્તાન પણ કર્યું મને એમ યાદ છે કે એ વાર્તાલાપ વખતે હું મારી જમવાની ટાળી ઊટકી રહ્યો હતો, જોકે સાથેના મિત્રોએ મને રોક્યો હતો.

(૪) પરિચય વધતો ગયો તેમ થોડુંક પણ ગાંધીજી સાથે રહેવાની લાલસા તીવ્ર થતી ચાલી પરિણામે મેં અને શ્રી રમણિયનાથ મોદીએ સાથે જ ગાંધીજી પાસે જવાનો નિર્ધાર કર્યો ગાંધીજીની હા આબ્યા પછી અમે બંને દોઢરબનાળા આશ્રમમાં જ્યાં નીકળ્યા અમદાવાદ રેલેશને ઊતરીએ છીએ ત્યાં તો શ્રી પૂજાબાઈએ અમને બોલાવે ને કહ્યું ‘બાપુજી આ ગાંડીમાં જ મુબઈ જાય છે અમે બંને મળ્યા એટલે ગાંધીજી કહે ‘હું જરૂરી કામસર મુબઈ જાઉં છું પણ તમે ખુશાથી આશ્રમમાં જાઓ હું તો કાને જ પાછો ફરનાનો છું’ અમે બંને નિયમાનુસાર યાગી ફોટોરો ને પાથરનાં લઈ આત્મતા જ આશ્રમમાં પહોંચ્યા ને યથાનિયમ રહ્યા આશ્રમની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરતા ઉપરાંત ત્યાં રહેનારાઓ માથે થોડોક પરિચય પણ સાંપ્યો એક જ દિવસમાં ગાંધીજી આની ગયા હું ને રમણિકલાન તે વખતે ‘કર્મ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર’, જે જૈન પંથગતુ કર્મનિયમક ગ્રંથન નિયારથી પરિપૂર્ણ એક પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે, તે વાંચતા આશ્રમમાં એક માત્ર એકાન્તમાં મળે એ વાસ્તી રિચાગી ગયા હતા ત્યાં તો ફરતા ફરતા

માધીજી આન્યા, ને અમને પૂછ્યું ' શું વાતો છો ? ' અમે સંકોચાયા, પણ જરાબ આખો કે ' એ તો એક જૈન ગ્રન્થ છે ' તેમણે પૂછ્યું ' એમા શું ચિન્તન છે ? ' અમે કહ્યું ' કર્મનો સિદ્ધાન્ત એમા બહુ ઝીણવટથી ગવ્યો છે ' તેમણે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમા કૌતુકથી કહ્યું ' એમ ! ત્યારે તો તમે કર્મના અભ્યારી છો । ' અમે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે અહીં કર્મયોગી આશ્રમમા માન વાચનામા સમય ગાળવો એ બરાબર નથી તેથી અમે બન્નેએ કામની માગણી કરી ગ્રંથિકનાથ તો ગમે તે કામ કરે પણ મારુ શું ? એટલે છેવટે મેં કહ્યું : ' હું દગનામા લાગ નહિ ' સનારે ચાગ વાગે નિયમ પ્રમાણે ઊભા એટલે માધીજીએ મને કહ્યું ' સુખનાથ, તમે મારી સાથે ધની ઉપર આવો ' હું માધીજી સાથે દગના એક એક કપાકમા પાચ રોર ઘઉં દળી કાઢનાના હતા માધીજી અને હું પટ્ટી ફેરવતા તેઓ મારા હાથને તરત જ પારખી ગયા પછી કહે ' ધ્યારેય દળ્યું છે ? ' ' ના જી, આજે પ્રથમ જ ' તેઓ કહે ' ત્યારે તો હાથ દુખશે અને બળશે તમે જીવી જાઓ ' મેં કહ્યું ' ના એ તો અભ્યાસ થશે ' આમ કહી એક કપાક સાથે દળ્યું મને હાથમા ફેરવા લાયા છતાં દિમલ આવી, અને મન માથે નિશ્ચર કર્યો કે હવે ન્યા ગહેવું ત્યાં ધની રાખની એ પ્રમાણે ત્યારમાફ કાઢી ગયો ત્યારે મેં ધની ગળી તેનાથી અમે ચાગપાચ મિત્રો દળતા આશ્રમમા અમે મને ગલા તેદગબ્યાન સાંજે પ્રાર્થનામા રસદૂરક લાગ બેના, અને ત્યારમાફ માધીજી સાથે સંખેજ રોડ પર ફરવા જતા તેમની સાથે ઝૂટથી ને નિગનિ વાન કરનાની આ કીમતી તક હતી મેં એકવાર પૂછ્યું ' માપુજી, આપે મને મારા પાનના જવામમા એમ લખ્યું હતું કે એક નિત્યમા અહીં નોના મગફળી લઈ શકાય પણ માત્ર તેટલીયો પોણું કેમ મળી રહે ? અહીં આનમમા તો વણા જણ્યું ત્યારે પ્રમાણમા બે છે ' તેમણે તરત જ કહ્યું ' તમે

તો એટલું જ પૂટેતું કે મગફળી પર રહેતું હોય તો એક દિવસમા ઝાલી લેતી ? સેનાર કંઈ ઉભરતો, કેનાસ્વાસ્થ્યનાગો વગેરે કઈ પત્રમા વખતુ જ ન હતું તેથી મેં અઢી તોનાતુ પ્રમાણુ સૂચન્યુ, જેથી ગમે તે સ્થિતિનો માણસ એટલું પ્રમાણુ લેના માટે તો ન જ પડે ' મને મારા પ્રશ્નમા રહેલી અરપટતા સમજાઈ મેં તેમને એકસર પૂછ્યુ ' જ્યાંમ હરસને પ્રતિકૂળ છે કે નહીં ? લોહો પાતુ હોય તો બદામ એમા વધારો કરે ખરી ? ' તેમણે કહ્યુ ' બદામ હરસને અનુકૂળ નથી ભારે દોષ ઊંડુ નુકસાન પણ કરે ' તે નખતે મને હરસ દૂઝતા મિત્રો મને જામ લેના કહેતા જેથી પોણુ મને પણ મારા અગત અનુભવી ગાંધીજીના મ્યનથી પુષ્ટિ થતા મેં બદામ ત્યારથી લગભગ છોડી જ દીધી છે એન્નાર અમે પૂછ્યુ ' બાપુજી, દૂધ તો સાત્ત્વ છે એનો ઉપયોગ યોગીઓ ને નસિઓ કરતા, ને આજે પણ છૂટથી કરે છે એવી સ્થિતિમા આપ બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ તેના ઉપયોગ વિરે શુ ધારો છો ? ' તેમણે કહ્યુ ' યોગીઓ ને નસિઓ છૂટથી દૂધ ને તેમાંથી અનેની વસ્તુઓ વાપરતા તેથી જ તો તેમને બ્રહ્મચર્ય સાચવના મહુ ચીન રાખવી પડતી દૂધ સાત્ત્વક છે એજે તેનાથી રિક્તર ઊપજતા અંક છે એમ તો નહીં જ દૂધ પીનારા નસિઓને બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે કેટકેટલુ તપ કરવુ પડતુ એ વાત મુરાજો ને બીજા શાઓમા બાણીતી છે ' x સાજે દગ્તી વખતે

x વાચકો રજો માને કે માધીજી આજે પણ દૂધના ઉપયોગનો વિરોધ કરે છે એવું તેઓ દૂધના વાપરને સારી પેઠે ઉત્તેજન આપે છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ દૂધ સામેનો એમનો વિરોધ માયમ છે એ દૃષ્ટિએ દૂધનો ઉપયોગ હાડાય તો તેમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિને ગમે પણ ખરું પણ ગુણની દૃષ્ટિએ દૂધ બહુ જ ક્રીમતી હોઈ તેની નવજમા મુકાય એવી વસ્તુ આપણી પાસે નથી, ત્વા મુધી તે વાપરવી જ જોઈએ એમ તેમના કહેવાનો આશય છે

—સ પાદ*

આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા વિષે ફરિયાદ કરવી હોય તો ગાંધીજી પાસે કરતા. એકવાર દેવદાસ અમુક મદ્રાસી છોકરા વિષે કંઈક કહેતા હતા. તે છોકરો પણ સાથે જ હતો. ગાંધીજી બનેલી વાત એટલી ઝીણવટ અને તટસ્થતાથી તપાસતા હતા કે એમાંથી મને ધણું વિચારવાનું મળ્યું. અમે બંને થોડા જ દિવસ રહી છૂટા પડ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ આત્મીયતા ને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: 'તમે મને ત્યારે ફરી આવી શકો છો.' તેમના આ કથનની દોરીથી જરૂરયાતો અમારાં હૃદય શરીર સાથે પરાણે ચાલ્યાં.

(૫) હું પૂનાના ભારત જૈન વિદ્યાલયમાં હતો. ધણું કરીને તે વેળા ખેડાનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. ગાંધીજી પૂને આવેલા, ને ગોખલેજીના ભારત સેવક સમાજના મહાનમાંજિતરેલા, હું કેટલાક કોલેજિયન વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાંજે તેમની પાસે ગયો. મને જોઈ પૂછ્યું: 'તમે અહીં છો?' 'હા જી,' મેં જવાબ વાળ્યો. તે સાંભળી તેમણે ફરી પૂછ્યું: 'અહીં શું કરો છો?' મેં સંકેત સાથે કહ્યું: 'અહીં જાગૃત્યમા રહેતા જૈન વિદ્યાર્થીઓને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે કંઈક શીખવું છું. એમાંથી જ આ કેટલાક વિદ્યાર્થી અહીં આવેલા છે.' તે વખતે ગાંધીજી સરકારના નિમન્ત્રણથી કંઈક કામસર પૂને આવેલા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમની સાથે રહેલા એક અંગ્રેજ મિત્ર આવનાર હતા, તેમને લેવા સ્ટેશને જવાની તૈયારીમાં હતા. તેમણે તે વેળા 'જૈનસિદ્ધાન્તપ્રવેશિકા' નામની એક હિંદી ચોપડી થેલીમાં રખાવેલી. તે તેઓ અવકાશ પાંચના હોવા જોઈએ. તેમણે મને પૂછ્યું: 'કહો ત્યારે, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્ષેત્ર, ક્ષેત્ર, કાળ અને જાત વિષે જે વિચાર છે તેનો શો અર્થ?' મેં જાણ સંકેત સાથે તેમને પ્રયત્નિત અર્થ કહ્યો. પણ તેઓ મને ચોતાને જ સન્તોષ ન હતો; કારણ હું ગાંધીજી આમજ ચોલું છું એ બાબત મને હતું. પણ તેમની વૃત્તિ કંઈ મારી પરીક્ષા લેવાની કે તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાઓને નકામી સિદ્ધ કરવાની ન

હતી પ્રશ્ન પાછળ તેમનો ઉદ્દેશ તેમના ડબનખેય પ્રમાણે સત્યશોધન કે તત્ત્વશોધનનો હતો. એટલે તેમણે મને ફરી સીધા પ્રશ્ન કર્યો ‘કાઈ વસ્તુ ઉપર લાગુ કરીને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિને ઘટાવો ધારે કે મારે મોટરમાં ન બેસવાનો નિયમ છે હવે વખત બહુ થોડો હોય અને જવાનું બહુ જ આધુ હોય વળી ત્યાં જવું ખાસ જરૂરી નથી અને એના વાહન સિવાય ખીન્ને રસ્તો ન હોય, તો એ નિયમ બાબત દબ, ક્ષેત્ર, કાગ અને ભાવનો નિયાર શો ખુનામો કરે? તેમાંથી કંઈ એવો રસ્તો તે સુચવે ખરો કે જેથી લીધેના નિયમનો ભંગ પણ ન થાય અને મોટરનો ઉપયોગ શક્ય બને?’ મને યાદ છે તે પ્રમાણે હું તે વખતે તેમને સન્તોષ થાય તેવો ખુલાસો કરી શક્યો નહીં પણ એમના એ પ્રશ્ને મને નિયાર કરતો તો કરી જ મૂક્યો હું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અથોને શાન્દિક બંધનથી પર જઈ નિયારતા કંઈક અંશે શીખતો થયો.

(૬) જનિયાનાના બાગના હત્યાદાક પછી તે વિગેની એક તપાસ સમિતિ રાષ્ટ્રીય મહામંજા તરફથી નિમણેવી, તેમાં ગાંધીજી હતા એનો રિપોર્ટ લખાયા પછી તેઓ—સ્મરણ પ્રમાણે—કાર્ડીયી અમદાવાદ પાછા ફરેલા વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું હું આગરેથી અમદાવાદ આવેલો, તે ગાંધીજીના દર્શન અર્થે આશ્રમમાં ગયો હવે આશ્રમ સામરમતી ભણી આવ્યો હતો મારી સાથે બે મિત્રો હતા તેમાંના એક જૈન પડિત હતા ગાંધીજી બેઠા હતા તે ઝોરડામાં અમે ગયા શ્રી મહાદેવભાઈ નજીકમાં પોતાનું કામ કરતા હતા ગાંધીજીએ શ્રાન્ત સ્વરે પણ ખડખડાટ દાસ્ય સાથે ‘આવો’ એના શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું મેં કહ્યું ‘આપ તો બહુ જ થાકેલા છો લેરાઈ ગયા લાગે છે. તો ક્યાંક મહિનો દોઢ મહિનો પૂરો આરામ કા ન કરો? આપે તો પંજમના ભ્રમણમાં અને રિપોર્ટ લખવામાં બહુ શ્રમ અને ઉમંગરા કર્યા છે’ તેમણે તરત જ કહ્યું ‘એમ કંઈ

અજગરની પેઠે પડ્યા રહી શરીર પાળ્યા કરાય છે ? ' મેં મારી સાથેના મિત્રની ઓળખાણ આપતા કહ્યું ' તેઓ પડિત છે ને જૈન સાધુઓને લાગાવે છે ' ગાંધીજી એમની નાક્ષણિક રૌલીએ હસીને કહે ' ત્યારે તો એ ભાઈ અમિને બાળે છે, એમ ને ? ' ઉપરના તેમ ॥ બંને જવાબે મને વિચારમાં નાખી જ દીધો હતો પણ તે વખતે શહેરમાંથી ગાંધીજી પાસે અનેક નિદ્યાર્થીઓ આવીને સરકાર સાથેની લાવિ લડતમાં પોતાના સ્થાન મેં પૂછી રહ્યા હતા એ ઉત્તેજક વાતાવરણમાં એક કોલેજિયન નિદ્યાર્થીને ગાંધીજીએ કહેતું તે હજી પણ મારા જનમાં ગુગલુ રૂ સાબળુ છું તે વાક્ય એટલું જ હતું કે ' તમે જીનાન છો અને હું જીનાનીમાં નિર્દોષ આનન્દ કેમ લેવો એનો રસ્તો તમને જતાની રહ્યો છું '

(૭) ૧૯૨૪ ની વાત છે ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટી એપેન્ડી સાઈટીસના ઓપરેશનમાંથી સાગ્ર થઈ મ્યુડુને કિનારે આવી રહેના હું સાતાકુંઝ એક મિત્રના બગનામાં હતો એક દિવસ શેઠ રેનારા કરભાઈને લઈ કાકા કાલેનકર મારી પાસે આવ્યા ને મને કહ્યું કે ' તમે ગુજરાતી " શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર " પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ કરો બાપુજી પણ એમ ધન્ય છે સાજે પાચેક વાગે મળના જવાનું હતું જરાગર પાચ વાગે ડો એની મિસેન્ટ મળના આવનાના હતા બહુ જ થોડી મીનીટો બાકી હતી મને કાકા મેડી પર ગાંધીજી પાસે લઈ ગયા હું હજી સૌથી ઉપરને પગથિયે જ પહોંચ્યો હતો ત્યાં તો ગાંધીજીએ હસતે સ્વરે સીધું મને કહ્યું ' મને જાણ થઈ છે કે તમે હિંદી હીકટીક જાણો છો ' વચ્ચે જ કાકા બોલી બિડ્યા ' બાપુજી, આપ તો કુશળખંડર પૂછ્યા વિના જ પાધરી કામની વાત કરો છો ' ગાંધીજી કહે ' કેમકે એની મિસેન્ટને આવનાને એક જ મીનીટ બાકી છે પછી કુશળખંડર કયા નથી પુછાતા ? ' પછી પૂછ્યું ' કહો ત્યારે તબિયત તો હીક છે ને ? ' એમ કહી ખડખડાટ હસી

પડ્યા મેં કહ્યું 'આપ ચિન્તા ન કરશો અનુનાદની બાબતમાં કાંઈ અને હું વિચારી ઘટતું કરીશુ.' ગાંધીજીએ ખુનાસો કરતા એક જ વાક્યમાં કહ્યું 'વખત દૂર કે હોય ત્યારે હું પ્રથમ કામની વાત કરી નહિ છું' એમનું એ કથન મને બહુ માર્ગદર્શક નીવડ્યું છે

(૮) રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેના એક ગૃહસ્થ અને બીજા એક સાધુના અગત જીવન વિશે કેટલોક ઊંઘાપોહ જાગેલો હું કાઠિયાવાડમાં હતો ત્યાં મારા પર આશ્રમમાંથી એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો કે 'આ બાબતમાં બાપુજી ખરી હકીકત જાણુવા માંગે છે, જેથી તે બંને વ્યક્તિઓને જરા પણ અન્યાય ન થાય' હું અમદાવાદ પહોંચી સીધો આશ્રમમાં ગયો ત્યાં એ પ્રકરણ બાબત તે વખતે વાતાવરણ સમી ગયું હતું પણ હું તો તરતનો જ આવેલો હોઈ મળેની બાતમી વિશે કંઈક દહેવા ગાંધીજી પાસે ગયો તેમણે મને કહ્યું 'તમે જાઓ; તે જાણ હજી આશ્રમમાં જ હશે તેમને મળો અને જરા પણ અનિયમ વાપર્યા વિના પૂરી નિર્ભયતાપૂર્વક તેમને સમજાવો કે તમારું આ વનજી બરાબર નથી' હું તે બાબતની ગાંધીજીની વાતચીત પરથી તેમની સત્યાગ્રહની ટ્રિલસરી કંઈક અંશે સમજીને કે સાચું બોલના તે આચરનામાં જરા પણ શેઠ ન ખાવી, ને છતાં વિનય કે નમ્રતા ન ચૂકના

(૯) શ્રી પૂજાભાઈ સાથે હું એકવાર આશ્રમમાં ગયો ગાંધીજીને પેના હિંદી અનુનાદ વિશે કંઈક કહેતું હતું મેં તેમને અનુનાદનું કામ આગળ ન ધપના વિશે કહ્યું, તો તેમણે તેમણે તદ્દન સરળતાથી પૂછ્યું કે 'રેનાશ કરભાઈના વ્યવહારમાં કંઈ મેં તો નથી?' આ શબ્દો તેમના જ છે મેં કહ્યું 'એવું તો કંઈ નથી' પણ તેમના ઉક્ત વાક્ય પરથી હું એટલું જોઈ શક્યો કે પોતાના ચિરપરિચિત અને પ્રિયતમ એના એક મજમાનના વ્યવહારની ચાખખાઈ વિશે પણ તેઓ કેટલી જાગૃતિ સેવે છે

(૧૦) ૧૯૨૭ માં ગુજરાતમાં જળપ્રલય આવેલો. વિદ્યાર્થીઓ મકાન નવું જ હતું. એ દિવસો દરમ્યાન હું એ મકાનમાં સપડાયેલો, ને ઘેર જઈ શકેલો નહીં. આચાર્ય કૃપાલાની પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. મકાનના ચોકમાં એટલું બધું પાણી ભરાયેલું, ને ઉપરનીચે એટલું બધું પાણી ચૂતું હતું કે મકાન ક્યારે પડશે એ ભય ઊભો થયો. વિદ્યાર્થીઓ ને માણસો ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે ‘ આ મકાન નવું છે, પણ તે બાંધવામાં બહુ કાળજી નથી રખાઈ. જો પડ્યું તો માણસો અને પુસ્તકાલયના ભૂકા ઊડ્યા સમજવા.’ મારે તો માત્ર પૂછીને જ જાણવાનું હતું. કૃપાલાનીજીને મેં પૂછ્યું: ‘ તમને મકાનની બાબતમાં શું લાગે છે? ’ તેમણે કહ્યું: ‘ અમુક ભાગ નમેલો લાગે છે; ને અત્યારે નહીં તો વહેલોમોડે પણ કદાચ પડશે. ’ મેં કહ્યું: ‘ ત્યારે શું થાય? ’ તેઓ કહે: ‘ વરસાદ બંધ પડે તો જ કંઈ થઈ શકે. મકાન તો નવું જ ફરી બંધાવવું યોગ્ય છે. પણ આ વિષે બાપુજીને કોણ કહે? બાપુજી પાસે જવું એટલે વલ્લભભાઈની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા જેવું ગણાય. ’ મેં કહ્યું: ‘ એમાં શું? હું બાપુજી પાસે જઈશ. રહેનારના અચાનક પ્રાણ જાય ને બીજી બરબાદી થાય તે પહેલાં જ બાપુજીને જાણ શા માટે ન કરવી? નહીં તો તેઓ જ ક્યારેક કહેવાના કે તમે કોઈએ મને જાણ કેમ ન કરી? ’ છેવટે અનુકૂળ સમયે હું ગાંધીજી પાસે ગયો. તેમણે મકાન વિષેની મારી વાત અત્યંત શાન્તિ ને ગંભીરતાથી સાંભળી, અને તે બાબત ઘટતું કરવાનું કહ્યું. પછી તેઓ જાતે સરદાર સાથે આવી મકાન જોઈ ગયા, અને પાછી તપાસ કરાવવાની ગાંધીજીના આ વ્યવહારે મારા મનમાં નૈતિક હિંમતનું સૂક્ષ્મ બીજ રોપ્યું.

(૧૧) ૧૯૩૨માં ગાંધીજી યરવડા જેલમાં હતા. તે દરમ્યાન ક્યારેક અમદાવાદ સ્વ. પૂંજીભાઈને પત્ર દ્વારા પૂછેલું કે ‘ જિનનિજયજી અને સુખલાલ ક્યાં છે ને શું કરે છે? ’ શ્રી. પૂંજીભાઈએ મને એ પત્ર

વાંચવા મુંઝેઈ ખીડ્યો. ત્યાં હું થોડુંક અંગ્રેજી શીખવાની દૃષ્ટિએ વાચતો હતો. મેં શ્રી. પૂંજભાઈ દ્વારા જ ગાંધીજીને જવાબ લખ્યો કે ‘હું મુખ્યમાં છું. ખીજી પ્રવૃત્તિ સાથે થોડુંક અંગ્રેજી શીખું છું.’ મેં અંગ્રેજી શીખવા પાછળની મારી દૃષ્ટિ દર્શાવી હતી; અને સાથે જ પૂછ્યું હતું કે ‘મને તે શીખવા માટે આપ કંઈ માર્ગદર્શન કરશો, ને કંઈ જગ્યાએ રહી સારી રીતે શિખાય એ જાગત સલાહ આપશો?’ તેમણે જવાબમાં લખ્યું કે ‘તમારી અંગ્રેજી શીખવાની વિચારસરણી પાછળ દોષ તો રહેલો જ છે. પણ જો તમે નિર્ધાર જ કર્યો હોય, તો તમારે માટે સાન્તિનિકેતન હીક ગણાય.’ ગાંધીજીએ મારી વિચારસરણી પાછળ દોષ રજાતું આ વેળા માત્ર સૂચન જ કર્યું; પણ એ જાગત વિષે અમારી વચ્ચે ૧૯૨૬માં ક્યારેક વાતચીત થયેલી. હું વિદ્યાપીઠમાં જો કામ કરતો તે પૂરું કર્યા પછી મારે અંગ્રેજી શીખવું હતું, ને એ વિષે મેં ગાંધીજીની સલાહ માગેલી. તેમણે તે વખતે કહેલું: ‘અંગ્રેજી ભાષા પૃથ્વી જેટલી વિશાળ છે. તમારા જેવા એમાં શક્તિ ન ખરચે તો કંઈ બગડવાનું નથી. તમે જો જો શાસ્ત્ર જાણો છો અગર જાણી શકો છો તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલીમદ શાસ્ત્રોના સાચા મર્મ શોધી કાઢવા ને પ્રકાશિત કરવા એ કંઈ સાધારણ કામ નથી. તે અનન્ત શક્તિ માગે છે. તો તમે એના જ રહસ્યચિન્તનમાં કેમ ન પડો?’ તેમણે આગળ વધીને મને કહેલું: ‘જુઓને રાપચંદ્રભાઈની સ્મૃતિ કેવી અપાર હતી! એકવાર વાંચ્યું કે સાંભળ્યું એટલે અપરિચિત અંગ્રેજી ભાષાનાં પાનાંનાં પાનાં તેમને યાદ રહેતાં. પણ તેઓ તેની જગ્યામાં ન પડ્યા ને પોતાનું જીવું ચિન્તન અને મનન ચાલુ રાખ્યું, તો તેઓ ઘણું નવું અને સારું આપી ગયા.’ મને કહે: ‘તમે એ રસ્તે કાં ન જાઓ?’ પણ જ્યારે મારી મનોવૃત્તિ ઉત્કટ જેઈ ત્યારે કહ્યું કે ‘ભણે, તમે ઇચ્છો છો તેમ તમારા કામની દૃષ્ટિએ શીખી લેજો.’ તે જ વખતે પ્રસંગોપાત

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રની 'પુષ્પમાળા' વિષે મેં કહ્યું કે 'આટલી સોળ વર્ષ
જોટલી નાની ઉમરમાં તેમણે આટલો સુંદર ગ્રન્થ લખ્યો એ મને અદ્ભુત
લાગે છે ' ગાંધીજીએ એક જ વાક્યમાં મને જવાબ આપ્યો કે ' એ તો
પુનર્જન્મની સાક્ષી છે '

(૧૨) છેલ્લો મહત્વનો અને રસપ્રદ પ્રસંગ ૧૯૪૪માં આવ્યો.
ગાંધીજી જનામ ઝીણા સાથે મન્નણા ડગ્લા મુ મધમાં રહ્યા હતા તેમણે
એક દિવસ એક જૈન સાધ્વી પાસેથી સાબળયુ કે હુ મુ મધમાં જ છુ.
એટલે તેમણે તે સાધ્વીજી દ્વારા મને સ્મરણ પાઠવ્યું મેં તેમની જ સાથે
ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી મોકલી કે ' મળનાના વણા પ્રસંગો વચ્ચે વચ્ચે આવ્યા,
પણ પ્રયોજન નિના આપનો સમય ન લેવો એમ ધારી હુ મળના નથી
આવ્યો આપે ૧૯૩૮ માં ઑપરેશન વખતે મને તાર કરેલો કે " તમે
ખચી જશો અને આપણે મગીશુ " આ તારનો પૂર્વાર્ધ તો સાચો
પડ્યો છે, પણ ઉત્તરાર્ધ સાચો પડવો હજી બાકો છે ' તેમણે એ જ
ચિઠ્ઠીમાં લખી મોકલ્યું ' ઉત્તરાર્ધ પણ સાચો પાડ્યે જ છૂટકો તમે ચાર
વાગે ખુશીથી આવી શકો એ માર મૌન હોય તોપણ આવી શકો છો
અને એ સમયે ગમે ત્યારે આવનાની છૂટ છે ' એમની ચિઠ્ઠી મળ્યા, અને
ચાર વાગ્યા પહેલા જ હુ ત્યાં પહોંચ્યો તેમનું મૌન હતું. પણ હુ તો
બેરો થોડી વાનમાં મૌન પૂરું થયું, એટલે તેઓ હસીને બોલ્યા ' હું તો
કાતલી વખતે મૌન સાચ્યું છું પહેલા કાતલી વખતે બોનતો પણ અમુક
મિત્રોના કથન પછી મેં, એક વખતે બે કામ ન કરવાની દૃષ્ટિએ કાતલી
વખતે મૌન રાખનાનું ચાનું ક્યું છે 'આટલા પરિચય પછી હુ પણ જરા ધૂટ
થયેલો એટલે મેં ટીકા કરતા ગાંધીજીને કહ્યું ' આપે એક વખતે બે કામ ન
કરનાની દૃષ્ટિએ મૌન રાખવાનો નિયમ કયો છે પણ એ ક્યા પળાય છે ?
આપ બોનતા નથી એ ખરું પણ બે કાતલા કાતલા બીજાની વાતો

સાલખ્યા જ કરો, તો એક વખતે એક ક્રિયા કરવાનો નિયમ ન સચવાય ઘણી વખત બોલવા કરતાં સાલગનામા વધારે એકાગ્રતા રાખવી પડે છે, અને તેથી કાતવામા ખલેન આવવાની જ ' મે આગળ વધી કહ્યું ' એક પ્રાચીન જૈન આચાર્યે એકસાથે બે કામ ન કરાવતું કહ્યું છે, તે એક કામ વધારે સારી રીતે થાય તેટલા માટે જ ' ગાંધીજીએ ગંભીરતાથી કહ્યું ' ત્યારે મારો નિયમ હજી અર્ધો છે ને અર્ધો લેવો બાકી છે, એમ ક્ષણિત થયું ક્યારેક એ નિયમ પૂરો કરવા યત્ન યશો '

મુબઈ, ૧૬-૭-૪૫

ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(૧) ૧૯૧૫મા ગાંધીજી હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી થોડા જ દિનસમા શાન્તિનિકેતન આવેલા, કેમકે ફિનિક્સ આશ્રમથી આવેલી મહળી ત્યાં હતી હું પણ તે વેળા સ્વતન્ત્ર રીતે ત્યાં ગયેલો. ગાંધીજી આવ્યા તે દિવસે મોડી રાત સુધી અમે વાતો કરી સવારે ઊઠાને પ્રાર્થના પછી અમે મજૂરી કરવા ગયા ત્યાંથી પાછા આવીને જોઈએ તો અમારે માટે નારતો, ફળ વગેરે બધું કાપી કરીને જુદી જુદી થાળીઓમા પીરસી રાખેતું. અમે તો બધા કામે ગયેના, પછી માની પેટે આ બધી મહેનત કોણે કરી ? મે ગાંધીજીને પૂછ્યું (એ વખતે હું એમની સાથે અંગ્રેજીમા જ બોલતો) ' આ બધું કોણે કર્યું ? ' તેમણે કહ્યું ' કેમ ? મે કર્યું છે ' મે સંકોચથી કહ્યું ' આપેકેમ કર્યું ? ' આપ બધી તૈયારી કરો, ને અમે બેઠા બેઠા ખાઈએ, એ મને સારું નથી લાગતું ' ' કેમ, એમા શો વાધો છે ? ' મે કહ્યું ' આપ જોવાની સેવા લેવા નેટી

લાનકાત અમાગમા હોતી જોઈએ ને ।’ એનો એમણે જે જવાબ આપ્યો તેને માટે હું તૈયાર ન હતો મેં અગ્રેજીમાં કહેલું કે ‘ We must deserve it ’ એ સાબળતા તેમણે સાન સ્વાભાવિકપણે કહ્યું ‘ Which is a fact ’ (એટલે કે તમે એને માટે લાયક છો જ) હું એમની સામે જોઈ રહ્યો તેમણે હસતા હસતા જ્યુ તમે બધા કામે ગયા હતા, ને નાસ્તો કરીને પાછા ઝામે ચડી જશો મારી પામે કુગસદ્દ હતી એટલે મેં તમારો વખત બચાવ્યો એક કનાક કામ કરીને આવો નાસ્તો કુવાની લાનકાત તમે મેગવી જ છે ’ મારો કહેનાનો ભાન તો એ હતો કે આના મોટા નેતા અને સત્પુરુષની સેના લેવા જેટલી લાયકાત અમારામાં હોવી જોઈએ ને । એ ભાન એમના મગજ સુધી પહોંચ્યો જ નહીં. તેઓ તો માણસમાત્ર પ્રત્યે સમર્પિત થી જોનારા રહ્યા તેથી એમની નજરે તો મેં સેના કરી એટલે હું એમની સેના લેનાને હકદાર બની જ ગયો

(૨) ૧૯૧૮માં મજૂરોની હડતાળને અગે ગાંધીજીએ ઉપનાસનો નિશ્ચય કર્યો એની વાત સાલળી મહાદેવભાઈએ અને મેં એમની સાથે ઉપનાસ કરનાનો નિયાર કર્યો મહાદેવભાઈએ ગાંધીજી પાસે જઈ પોતાનો નિયાર તેમને જણાવ્યો ગાંધીજીએ એમને મનાવી જોના પશુ મહાદેવભાઈએ માન્યુ નહીં. ચર્ચા ને દલીલનો વખત નહોતો ગાંધીજીએ કડકાઈથી કહ્યું ‘ મહાદેવ, તમારો ધર્મ શો છે એ પશુ હું જાણુ છું અત્યારે તમારે ખાતુ જોઈએ મારી વાત નહીં માનો તો હું તમારુ મો નહીં જોઉં ’ મહાદેવભાઈ ગમગીન ચહેરે મારી પાસે આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા ‘ બાપુ મારુ મો ન જુએ તો હું જીતુ કેની રીતે ? ’ મેં કહ્યું ‘ બાપુ તો આપણા અતરાતમાં જોવા છે તેઓ કહે કે ખાતુ જોઈએ, તો આપણે ખાતુ ખાઈને જ આપણે આપણી કસોળી થના દેની ’ માર નામ પશુ ગાંધીજી

પાસે ગયું હતું. હું તેમની પાસે ગયો ને કહ્યું ‘ મહાદેવભાઈએ મને બધું કહ્યું છે અને બનેલો ખામનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. માત્ર હું ખજૂર ને પાણી પર રહીશ. પણ એને આપના ઉપવાસની સાથે કશો સંબંધ નથી, એ મારો સ્વતંત્ર પ્રયોગ છે. ’ ગાંધીજીના મનમાં કદી શંકા નથી આવી. તેમણે તરત જ કહ્યું ‘ હીક છે, તમારો પ્રયોગ બલે ચાલતો. ’ મેં સાંચે જ એવો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર રાખેલો. મને ડર હતો કે ગાંધીજી શંકા ઉઠાવશે કે આણે ચાવાકીધી નવો રસ્તો કાઢ્યો. પણ તેમણે જરા પણ શંકા ન ઉઠાવી એ જોઈ મને સતોષ થયો. એ જ રીતે તેમણે અનસૂયાબહેનને પણ ઉપવાસ કરના રોક્યા. સાચે પ્રાર્થનામાં કહ્યું ‘ મારી સાથે તમે લોકો ઉપવાસ કરશો. તો તેથી મારી શક્તિ વધવાની નથી પણ ઘટવાની છે. બિલ્કુલી તમારી ચિન્તા મને થવા કરશે. એટલે તમારો ધર્મ તો એ છે કે સારી પેઢે ખાઈને મારી સાથે કામ કર્યા કરો. આ ઉપવાસમાં મારો દેહ પડે તો તમારે શોક કરવાનો નથી. આશ્રમજીવનમાં મિષ્ટાન્ત ખનાવીને ખાવાનો અવકાશ હોય, તો તે દિવસે તમારે મિષ્ટાન્ત ખનાવીને ખાવું જોઈએ. મારા સાથી મારી સાથે ઉપવાસ કરવા બેસે તો મારું બધું કામ અટકી જાય, ને હું કદી ઉપવાસ કરી જ ન શકું. ’

(૩) મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે જોડાયા ત્યારના દરેક દિવસે અમે વાતો કરતા હતા. મહાદેવભાઈ કહે ‘ બાપુ એક જગ્યાએ મળના ગયેલા ત્યાં તેઓ ખુરસી પર બેઠા, ને હું બોલ પગ બેઠો બાપુ કહે ‘ આ બરાબર નથી. મારી પાસે આ બીજી ખુરસી પર બેસો. ’ મારી હિમત ન ચાલી એટલે બાપુ ઠપકો આપીને કહે ‘ આ જમાનાની રીતભાત પણ તમારે શીખવી જોઈએ. માટે બેઠો, ને ખુરસી પર બેસો. ’ હું શરમાતો શરમાતો બેસી ગયો. ’ મેં કહ્યું : ‘ નવવધૂની પેઢે ને ! ’

(૪) મહાદેવભાઈ પાસેથી જ સાંભળેલી એક બીજી વાત છે. ઉત્તર

હિંદમાં મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે મુસાફરી કરતા હતા ચાલતી ગાડીએ લખવાનો મહાનરો ગાંધીજીને છે, ને મહાદેવભાઈને પણ હતો એક દિવસ રાતે મોડા સુધી મહાદેવભાઈએ લખ્યું, ને કામ પૂરું કરીને જ સૂઈ ગયા, સનારે વહેલા ઊઠવું એમને માટે અશક્ય હતું સનારે જાગ્યા ત્યારે જોયું કે ગાંધીજીએ જાતે સ્ટેશનની વેટિંગ ડમમાં જઈને મહાદેવભાઈ માટે ચા, દૂધ, ખાંડ, પાઉરોગી, માખણ વગેરે મગની તાસકમાં તૈયાર રાખ્યું છે ગાંધીજી પોતે તો ચા નથો પીતા, પણ મહાદેવભાઈ ચા પીએ છે એની એમને ખબર હતી. એટલે તેઓ ચા તૈયારી રાખીને મહાદેવભાઈના જાગવાની રાહ જોતા બેસ હતા મહાદેવભાઈ જાગ્યા ત્યારે ચા જોઈને શરમાઈ ગયા પોતે ચા પીએ છે એ બેઠા ગાંધીજી આગળ ખૂલી ગયો એથી નધારે સ કાચ થયો પણ ગાંધીજીએ મીઠી મીઠી વાતોથી એમનો સ કાચ દૂર કર્યો, ને કહ્યું કે 'રાતનો થાક પણ ઊતરવો જોઈએ ને !' "

જીવાનીની નજરે

મણેશ વાસુદેવ માવળાંકર

મહાત્મા ગાંધી—તે વેળાના ફક્ત 'શ્રી ગાંધી'—હિંદુસ્તાનમાં આગ્યા ત્યારથી તેમણે પોતાનું કાયમનું સ્થાન—હિંદુસ્તાનમાં પોતાના કાર્યનું કેન્દ્ર—અમહાનદમાં રાખ્યું, તેને લીધે તેમના નિકટના પરિચયમાં આવી તેમનું અતર્જાલ દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તેમની દેખરેખ નીચે થોડુંક સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની તક પણ મળી તેમનો વ્યાપ દહાડે દહાડે જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રત્યક્ષ પરિચયના

* જેલનિવાસ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનીમાં લખેલા ગાંધીજીના જીવન-પ્રસંગના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી ઉદ્ધૃત

પ્રસંગો ઓછા થતા ગયા;—હું ઓછા કરતો ગયો એમ કહું તોપણ ચાલે. તેમની પાસે રહીને કામ કરવું એવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી. કંઈ નહીં તો તેમને મળવાના, તથા તેમની સાથે વાત કરવાના, જે જે પ્રસંગ મળે તેનો લાભ લેવો એવી પણ મારી ઇચ્છા હતી. પણ રાષ્ટ્રોદ્ધારનો મેરુ જેવડો ભાર હંમેશાં માથે હિયાડનારા બાપુને મારે કારણે થનારા અશ્વશ્રમમાંથી પણ બચાવી લેવા, એ એક જ વિચારથી મેં, સર્વ ઇચ્છાઓ દાખીને, કેવળ કામને સારુ ખાસ જરૂર હોય તો જ મળવું એવો લગભગ નિયમ ૧૯૨૪થી કર્યો. ત્યારપછીનાં વીસ વરસમાં અત્યક્ષ પરિચયના, અને તેમના સ્વભાવ ને ગુણનું દર્શન કરાવે એવાં સમરણોના, પ્રસંગો બહુ જ થોડા છે—લગભગ નથી કહીએ તો ચાલે.

તેમનું પ્રથમ દર્શન ૧૯૧૫માં થયું. ધોતિયું, અંગરખો, તેના પર ખેસ, ને માથે કાઠિયાવાડી ફેટો, એ એમનો તે વખતનો પહેરવેશ હતો. એથી ગેસટું, કોટ, પાટલૂન, જાકીટ, ક્યારેક નેકટાઇ, ને જરૂરથી તોરાવાળી ભભકદાર ઈંગીન દક્ષિણી પાઘડી, એ મારા જેવા જુવાન વકીલનો સિષ્ટ ગણ્યોતો, ને ક્રાંત તથા પીજન જાહેર સ્થળોએ પહેરવાનો, પોશાક હતો. પહેરવેશ પરથી રેકના માનસ ને વિચારસંજ્ઞા વિશે કોઈ અનુમાન કરત તો તે ખોટું નહત. એક સાદા, સાચા, ને સર્વાંગી સ્વદેશીના પુરસ્કર્તા, ગરીબોના એલી, પાગમૂર્તિ, દેશને માટે ગમે તેવાં કષ્ટો વેઠવાને તૈયાર એના પુરુષ હતા અને રીજે અજ્ઞાનથી, ને તેથી જ આમાણિકપણે, પોતાને સિષ્ટ, જુદિમાન, શક્ત, અને લોકનેતા થવાને લાલક માનનાર તરબૂ દતો. પ્રથમ દર્શન પછીનાં પહેલાં એકઠે વરસ તો જે દૃષ્ટિએ હું ગાંધીજી પ્રત્યે જોતો હતો, એ વેળા માર્ગજનિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરનાર જે મધ્યમ વર્ગ ને વકીલ ગઈ હતો તેની જ દૃષ્ટિ હતી.

ગાંધીજીનો અત્યારનો આશ્રમ ૧૯૧૭-૧૮માં જોધાપો તે પહેલાં

એએક વરસ કાચરખમાં લાડના મકાનમાં આશ્રમ હતો. આશ્રમની રહેણીકરણી મને વિચિત્ર લાગતી; એમાં ઘેલછા પણ દેખાતી. ખેસવાને સાદી શેતરંજ કે સાદડી હોય; ટેલપુરસી મળે નહીં. ગાંધીજી મોટે ભાગે ઉઘાડે શરીરે ખેસે. અંગ્રેજી લાપા ઉત્તમ આવડે છતાં બધો વહેવાર ગુજરાતીમાં જ ચલાવે. બરુની કલમથી લખે. શાહીચૂસ કાગળને બદલે કાળી રજી વાપરે. ભૂરી-કાળી શાહીને બદલે ગામડી કાળી શાહી વાપરે. જાતે દળવા, ખાંડવા, રાંધવા, પીરસવા ને વણવાનાં કામો કરે. એ બધું જોઈને અંગે એકદમ વિરોધનાં રોમાંચ ખડાં થતાં. ‘આ બધું શું છે? આમાં ખરેખર કંઈ તથ્ય છે, કે આ બધું નર્પું ગાંડપણ છે? દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેમણે આટલી કીર્તિ મેળવી છે ને જેમણે વિલાયતમાં ઘણાં વરસ ગાળ્યાં છે એવા આ ગૃહસ્થ આમ કેમ કરે છે?’ એમને પાગલ કહેવાની હિંમત ચાલે નહીં. અને શાણા છે, દીર્ઘદર્શી છે, એમના કાર્યમાં કંઈક ગૂઢ તત્ત્વાર્થ છે, એમ તરુણ ને અહંકારી મન કબૂલ કરે નહીં.

આવી પરિસ્થિતિ ને મનોદશામાં કેટલોક કાળ ગયો. પછી જેમજેમ નિકટનો પરિચય થતો ગયો તેમતેમ મારી દૃષ્ટિ બદલાઈ, ને એ મહાન વિભૂતિનું ખરું સ્વરૂપદર્શન થયું. એ દર્શન આજે પણ પૂરેપૂરું ધર્મ રહ્યું નથી. પણ મારી જ દિશાબૂલ થાય છે એમ દહાડેદહાડે સમજવા લાગ્યું; અને એમનામાં જે પાગલપણનો ભાસ થતો હતો તે પાગલપણું મારી જ દૃષ્ટિમાં હતું, એવો અનુભવ રોજરોજ થવા લાગ્યો.

ગાંધીજીના ને મારા નિકટ પરિચયના કાળનાં સર્વ સંસ્મરણો લખવાં એ આ લેખનો હેતુ નથી. કેટલાંક સ્મરણો સાવ વ્યક્તિગત, મધુર અને પ્રેમપૂર્ણ છે. એ લખવા જતાં પણ તે તે પ્રસંગોનું યુગ્મ સ્મરણ થઈ આનંદ લાખજે છે. પણ તે આ લેખની મર્યાદા બહાર જ રહેવાં જોઈએ. એમના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે એવાં એકઠાં સ્મરણો જ અહીં લખવાનો

વિચાર છે

આશ્રમની છેક શરૂઆતના દિવસો બહુ જ કડક નિયમનના હતા બોજન સાદુ શાકાહાર વગેરે બધું માત્ર ઉકાળેનું મરચા કે વધાર નહીં મસાલાનું તો નામ જ ન મળે ઘી નહીં મીઠું નેહ્યું તો મળે ગાંધીજી પોતે પીરસાનું કામ કરતા મારા જેવા લુવાનો જમવાટાણે હાજર હોય તો તેમને પ્રેમપૂર્વક જમરાનો આગ્રહ કરતા ના કહેતી પણ મુશ્કેલ ને જમરાનું તો એથીયે મુશ્કેલ મારા એક મિત્રની એવી જ ગમ્મત થઈ તે કોલેજમાં હતા અંગ્રેજી સારું લખતા સુદર અંગ્રેજી ભારામાં અરજી કે ઠરાવ લખતા આનંદે એ દેશસેના કરવાનો એક મુખ્ય ને મદદરતો માર્ગ છે, એવો એમનો મત હતો એ વખતના સહુ સુશિક્ષિત માણસો પણ એમ જ માનતા આજે પણ કદાચ પોતાને રાજકાજમાં કુશળ માનનાર ધણી લોકો ઉત્તમ અને અરખસિત વક્તૃત્વ ને લેખનમાં જ રાજકાજની સમાપ્તિ થતી માનતા હશે, એવી અટકળ છાયા પરથી બંધાય છે પેના ભાઈ પણ એમ જ માનતા ને એમને અંગ્રેજી સારું આનંદનું એટલે એક દિવસ તેમણે વિદાય લેતા ગાંધીજીને કહ્યું ‘મારા જેવું કામકાજ હોય તો આપ મને કહેજો હું જરૂર ’ મમે તે કરીશ ’ એમની ધારણા હતી કે ગાંધીજી એકાદ અંગ્રેજી લેખ લખવાનું કહેશે પણ તે ખોટી હરી તે પછીનો પ્રસંગ સવાદરૂપે જ આપવો ફીક પડશે

ગાંધીજી વાહ, બહુ સારી વાત તમને અત્યારે જ વખત છે શું ?

મિત્ર હા

ગાંધીજી તો તમે જરા થોભશો ? આ દળનાના બંદે કાઢ્યા છે તે અને ચોખા વીણામાં મદદ કરશો ? (આશ્રમના બીજા માણસો તે કામ કરતા હતા)

મિત્ર હા, જરૂર (બિચારાને મનમાં ગુસ્સો તો બહુ જ ચડ્યો (તો, ને અપમાન થયા જેવું પણ લાગેનું. પણ કરે શું ? ના શી રીતે કહેવાય ?)

ગાંધીજી - હું તમારો આભારી છું.

પેના ભાઈ કામે વળગ્યા ગાંધીજી પાછા પોતાના કામમાં પરતનાઈ ગયા કનાકેક થયો પેના ભાઈ કટાબ્યા. ઊઠ્યા, ને ગાંધીજી પાસે આવી કહેના લાગ્યા ' હું હવે રજા લઉં ? ઘણો વખત થયો '

ગાંધીજી કેમ, કટાબ્યા ?

મિત્ર ના, ના (ખરેખર કટાબ્યા તો હતો, પણ શિષ્ટાચાર આડે આવ્યો, ને અસત્ય બોલવું પડ્યું)

ગાંધીજી તો શું ઘેર કંઈ ઉતાવળ છે ?

મિત્ર હા, એવું જરાક છે ખરું

ગાંધીજી શી ઉતાવળ છે ?

મિત્ર સાજો જરા નાસ્તો કરવાની મને ટેવ છે રાતે જમવાનું મોડું થાય છે હવે નાસ્તાનો વખત થયો, એટલે જવું જોઈએ.

ગાંધીજી ઓહો ! એટલા જ માટે જવાની કશી જરૂર નથી અમારો જમવાનો વખત અડધા કલાકમાં (પા-૬ નો સુમાર થયો હતો) થશે તમને અમારી લાખરી ને મીઠથી ચાલી શકે તો અહીં જ જમવાગણે તમારા સમાગમનો લાભ અમને આપશે ? હું કામમાં હતો એટલે તમારી સાથે જરા પણ વાત કરી શક્યો નહીં તે માટે માફ કરજો જમતા જમતાં આપણે વાત કરીશું

મિત્ર હા, હા, આપનું નોતરું હું ખુશીથી સ્વીકાર છું
મા પ

થોડી વારમા ભોજનનો સમય થયો. મર્યા વધાર ને મસાજા પિનાનો માત્ર ઉકાળેનો આદાર—શાક, ભાત, દાળનું પાણી, ઘી પિનાની ભાખરી એ ભોજનનો ઘટ્ટ ! ગાંધીજીએ અત્યંત પ્રેમથી પેના ભાઈ પાસે પેસાડના ભોજન શરૂ થયું. વાતચીત પણ શરૂ થઈ. પેનાને તો ભાખરીનું અઢેક બટકું પાણીના ઘૂટણ સાથે ગળે ઉતારવું પડતું હતું તેમ કરતારે નાની સરખી ભાખરી આપી તો એમનાથી ન જ ખવાઈ.

જમી રહ્યા પછી ફરેક જણે પોતાની થાળી-મટકી માણ નાખની એવો નિયમ હતો. એમથી પણ એ ભાઈ પાર જિતયા ને છેવટે 'લાસ, છૂટયા' એમ તેમને થઈ ગયું.

જતી વખતે ગાંધીજી કહે 'દેશસેના કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે બહુ સ્તુત્ય છે. તમારી શુદ્ધિનો ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ થયો થાય એવો છે પણ એ બધું કરવાને તમારે તમારું શરીર નીરોગી ને ખડતલ બનાવવું જોઈએ અને એની તૈયારી મરવામા મડવું એ જ તમારે માટે દેશસેનાને રસ્તે જનાવું પહેલું પગથિયું છે.' બડ જ આત્મીયતાથી ને લાગણીથી ગાંધીજીએ આ શિખામણ આપી.

ઉપલો પ્રસંગ મારા પરિચયના છેક શરૂઆતના વખતનો છે. તે બન્નેઓ ત્યારે હું જાતે હાજર નહોતો. પણ મારા બીજા એક મિત્રે બીજે જ દિવસે તે મને કહેલો. અમારા મિત્રનું મન જરા દુભાયું એવું અમને દુખ થયું. ગાંધીજી પર થોડો ગુસ્સો પણ ચડ્યો. પણ તરત જ વિચાર આવ્યો કે ખરેખર ગાંધીજી અત્યંત સૌજન્યથી સ્તર્ધા છે તેઓ પોતે તેમજ બીજા આશ્રમવાસીઓ જે કામ કરતા હતા તે જ કામ કરવાનું આ ભાઈને કહ્યું એમા એમની શી કસ્ટ ? જાણીજોઈને અપમાન મરનાનો તેમનો ધરિદ્રો નહોતો. બહુ જ લાગણીપૂર્વક તેમણે છેવટે શિખામણ આપી. માનદાનિ કે અપમાનનો અમને જે લાસ થયો તેનું કારણ અમારું

પોતાની મોટાઈ વિષે હું પદ પીરસાનું કામ, ને તે અમે ટ્રેન્યુએટ કરીએ ? છટ, એ તો બને જ નહીં અમે તો ટેમ્પ્લુસીએ બેસીને સહુને હુકમ કરીએ, દેશહિતના માર્ગો વિષે અનુમાનો દરીએ, ને આમલગે તેનો અમન કરવો બેઠએ અમારા અનુમાનની પાછળ અનુભવનું બળ હોયુ બેઠએ એમ અમને કદી લાગ્યું નહોતું હમુ ધણાને લાગતું હોય એમ દેખાતું નથી અમારા આવા ખ્યાલ હોય તેમા ગાંધીજી શુ કરે ? પણ એટલું ખરું કે આ પ્રસંગને લીધે અમે લોકો ગાંધીજીના તત્ત્વો તરફ નજર નાખના લાગ્યા, અને જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ અમારી જ ભૂલ થાય છે એમ દેખાવા લાગ્યું

ખીજે પ્રસંગ ૧૯૨૦ નો છે શાળાકોલેજે, અદાલતો, ધારાસભાઓ ને ઇલકાબોનો બહિષ્કાર ગાંધીજીએ જાહેર કર્યો મને બુદ્ધિથી તો એ કાર્યક્રમ સ્વતંત્ર હતો, પણ એ વહેવાર નથી એ એની સામે મોટો વાઘો હતો હું પોતે ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટના અરસામા વકીલાત છોડવા તૈયાર નહોતો. મારો ધ ધો તરતમા જ જામ્યો હતો અથવા જામવા લાગ્યો હતો આગળ પર વકીલાત વધવાની આશા રખાટ દેખાતી હતી વળી, વીસ વરસ વકીલાત કરીને છોડી દેવી ને વકી આપુ જીન સાર્વજનિક સેવામા જ ગાળવું, એવો જે વિચાર ૧૯૧૩ થી મનમા હતો તે પણ ડબ્બો નહોતો. ખીજા વકીનો વકીલાત ન છોડે તો મારા એકનાના છોડવાથી શો ફાયદો ? એ મારાં તે વખતની વિચારસરણી હતી. ' આ કાર્યક્રમ તમને ગમે છે ને ? પછી તમે પોતે ખીજાઓની રાહ શા માટે જુઓ છો ? આ પુણ્યકાર્ય છે, દેશ માટે કરવાનું મર્મકાર્ય છે આપણાથી જાંધુ કામન થાય તો પણ જેટલું સત્કાર્ય થાય તેટલું કરનામા શી અડચણ ? એટલું તો ફળ મગરો ને ? અમીડી નજર સામે ફળ ન દેખાય તોયે કાર્મિપણ કાર્યનું પરિણામ નીપળ્યા વિના રહેતું નથી ' આ ગાંધીજીની વિચારસરણી પણ મને તે

ગમે જિતરતી નહોતી, કાળુ મારા ત્યાગનુ પ્રત્યક્ષ કૃણ એકદમ જોનાની લાવસા મને હતી. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે એ સૂત્ર મારા નોટપેપર પર મે ૧૯૧૦ થી છપાવી રાખેનું છતાં હું તે પચવી શક્યો નહોતો, એ દેખીતું છે

હું પોતે વકીલાત છોડના તૈયાર નથી, તો અસહકારના દરમિયાન પર મારાથી મત અપામ ખરો? એવો વિચાર મારા મને ક્યો પરદેશી કાપડના વેપારીઓએ વેપાર છોડવો, છોકરાઓએ શાળાકોલેજો છોડવી, ઇલકામધારીઓએ ઇલકામ છોડના, એમ કહેનાર માણસે પોતાને લાગૂ પડનારો વકીલાત છોડનાનો કાર્યક્રમ અમલમાં ન મૂકવો જોઈએ? દરેક જાણી જાણે શું કરવું એ તેને કહેના જેસે એના કરતા પોતે શું કરવાનું છે એ જોઈને જ મત આપે એમા પ્રામાણિકપણ ને ઔચિત્ય છે, એવો વિચાર કરીને જ મે ૧૯૨૦ની કલકત્તામાં મળેલી મહાસભાની એકમમાં અસહકારના દરમિયાન તરફેણમાં મત ન આપ્યો પણ દરમિયાન મારી બુદ્ધિને ગમતો હતો એટલે તેની વિરુદ્ધ પણ મત ન આપ્યો હું તત્કાલે ૧૯૨૦ મારા મિત્ર રામ મણિલાલ કોહારી મારી જોડે જ બેઠા હતા મે મત ન આપ્યો તેથી તેઓ મારા પર નારાજ થયા તેમજો વકીલાત છોડવાનો નિશ્ચય ક્યો હતો તેમના મતને કિમત હતી હું મત આપુ તે દલ દનો શ્રી મણિલાલ કોહારીની ક્ષમા માગના સિવાય બીજો રસ્તો મારે માટે નહોતો

કલકત્તાની મહાસભા યર્ષ ગયા પછી સરદાર (તે વેળાના શ્રીયુત) વલ્લભભાઈ પટેલે એ પ્રશ્ન અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં આપ્યો અથવા અણુઓ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં અમારા નેતા હતા હુલારે સ કડામણુમાં આવી પડ્યો મ્યુનિસિપાલિટી અસહકાર ન કરે તો રાજીનામા આપનાનો કાગળ જે શિક્ષકોએ લખ્યો તેમના રાજીનામા સ્વીકારવા એવો દરમિયાન શ્રી વલ્લભભાઈએ રમૂ ક્યો મે તેના પર સુધારો મૂક્યો કે ' આ સવાન વિશે

આપણા મતદારોને હકીકત જણાવીને આપણે તેમનો મત જાણી શકીએ તે માટે આ સવાલનો વિચાર મહિના પછી કરવો. ' સુધારો પસાર થયો. મતદારો મારા જેવો મત આપે તો ફીક; નહીં તો સલાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપી મતદારોને અનુકૂળ મતવાળો ઉમેદવાર ચૂંટવાની તક આપવી; એવો વિચાર મેં કર્યો. મ્યુનિસિપાલિટી અસહકાર સ્વીકારે તેની વિરુદ્ધ મારો પોતાનો મત હતો. મતદારો આગળ અસહકારને અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ બંને પક્ષ રજૂ કરવાને મેં એક નિવેદન તૈયાર કર્યું. દરેક મનદારને તે નિવેદન, ને સાથે જવાબ માટે ફોર્મ તથા મારું 'સરનામું' છાપેલું એ પૈસાનું ટપાલતું પાકીટ, મોકલવાનું હસવું.

મેં નિવેદન લખ્યું તે વેળા ગાંધીજી સદલાગ્યે અમદાવાદમાં હતા. મારી સામેનો એટલે કે ગાંધીજીનો પક્ષ મેં નિવેદનમાં રજૂ કર્યો હતો તેમાં તેમના વિચારો જરાબર રજૂ થયા છે કે નહીં, તેમજ મારો જે પક્ષ મેં રજૂ કર્યો હતો તેને વિષે કંઈક વધારે ચર્ચા કર્યા પછી મારો મત બદલાય છે કે કેમ, એ જોવા માટે હું મારા નિવેદનનાં મૂક લઈને ગાંધીજી પાસે ગયો. નિવેદન ગુજરાતીમાં જ હતું એ કહેવાની જરૂર નથી. ગાંધીજી તે કાળજીપૂર્વક આખું વાંચી ગયા. તે પછીની હકીકત સંવાદરૂપે જ આપું છું. સંવાદના સર્વ શબ્દો આજે યાદ આવે એમ નથી, પણ મુદ્દાની બાબત સ્પષ્ટ યાદ છે.

ગાં—માવળંકર, તમે આ નિવેદન બહુ જ લાંબું લખ્યું છે ।

હું—હા, બાપુ. સહુને સ્પષ્ટ સમજાય એ માટે એમ કરવું જરૂરનું હતું. ને થોડા શબ્દોમાં બહુ કહી દેવાની લેખનકળા મારામાં નથી.

પછી નિવેદનમાં એમનો પક્ષ જરાબર રજૂ થયો છે એમ કહી, તેમણે મારા પક્ષનો દરેક મુદ્દો લઈ ચર્ચા શરૂ કરી. ચર્ચા આશરે પોણે કલાક

ચાની (૧૯૨૦ ના અકટોબરમા) ગાંધીજીને માથે આગની પેડે જ
જાતજાતના કામોનો ભોજો હતો છતાં તેમણે જરા પણ ઉતાવળ કે ધર્મ
કર્યા વિના કે કટાણે આપ્યા વિના મોખળા દિનથી ને હસતે મોઢે ચર્યા મરી
હુ જ્યાં દેતો બંધ થયો જોઈ તેમણે કશું કેમ, હવે તમારો જો
મત છે ?

હુ હું શરૂઆતમા જ્યાં હતો ત્યાં જ છું

ગાં. આગળ ચર્યા કરવા તૈયાર છું પણ આ બેઠકમા જ
તમને સમગ્રવી શકીશ એમ લાગતું નથી તો હવે તમે શું કરશો ?

હુ બાપુ, મને ખરેખર દુઃખ યા છે કે આપને કામની ભીડ છતાં
મેં આપનો આટલો અમૂલ્ય વખત લીધો ને છતાં આપની પ્રિયારસરણી
હું સ્વીકારી શક્યો નહીં પણ આપને વિરોધ મને ભારે આદર છે આપણો
મતભેદ હોય તો આપની જૂન કરતા મારી જ જૂન હોવાનો સબન વધારે
છે એમ મને લાગે છે એટલે આપનું કહેવું મને ગમે બિતરતું નથી છતાં,
તે સ્વીકારવાનો વિચાર હુ કરું છું

ગાં. (હસતા હસતા) તમને ગમે બિતરે છે માટે નહીં, પણ મારે
વિરોધ આદર છે એટલા માટે ?

હુ હા, એમ જ

ગાં. તો મારે વિધેનો આદર પ્રગટ કરવાની તમારી રીત બૂલભરેલી
છે તમને જે સત્ય લાગતું હોય તે જ નિર્ભયપણે લોકો આગળ રજૂ
કરવાનો તમારો ધર્મ છે એમા તમારા વિચાર પણ રજૂ કરો અને મારી
જે જૂન તમને દેખાતી હોય તે બતાવી તેના પર ટીકા પણ કરો મારે
વિધેનો આદર બતાવવાનો આ જ ખરો રસ્તો છે.

હ એ મને મરકેન લાગે છે

ગાંઠ : મુશ્કેલ ન લાગવું જોઈએ. તમે નિઃશંક ને નિર્ભય રહો, ને નિવેદન જેવું છે તેવું જ જાણો. તમે જે ચર્ચા કરી તે પરથી દેખાયેલા તમારા વિચાર પ્રમાણે નિવેદન યોગ્ય ને બરોબર છે. મારા વિચાર તમે રજૂ કર્યા છે તેમાં પણ ભૂલ નથી. એટલે જ ને પક્ષ મતદારો આગળ છે તે રૂપમાં જ રજૂ થવા દો.

મને આથી ખરેખર બહુ સારું લાગ્યું. મન પરનો બોલને ઊતરી ગયો. તેથી એક રીતે મને આનન્દ થતો હતો. પણ ગાંધીજી સાથે પોણા કલાક ચર્ચા કરવા છતાં તેમની વિચારસરણી મારે ગળે ન ઊતરી એવો તે હું કેવો બોયડ, ને મેં એમને નકામો ત્રાસ આપ્યો, એ વિચારથી કંઈક ખેદ પણ મનમાં હતો. એવી સ્થિતિમાં હું એમની વિદાય લઈને નીકળ્યો. બારણે પહોંચું છું એટલામાં તો ગાંધીજીએ મને હાક મારીને બોલાવ્યો, ને કહ્યું : 'ભાવળંકર, લાવો જોઈ તમારું નિવેદન. મને લાગે છે મારી વિચારસરણી વિરુદ્ધ હજી એકબે મુદ્દા તમારી તરફથી ઉમેરી શકાય એવા છે.' મેં તરત જ પ્રશ્ન એમને આપ્યાં. તેમણે પોતાની વિરુદ્ધ, અને મારા કથનને ટેકો આપે એવા, એકબે મુદ્દા એમાં ઉમેરી આપ્યા. આ પ્રમાણે સુધારાવધારા સાથેનું નિવેદન મેં મતદારોને મોકલી આપ્યું.

બીજા અનેક પ્રસંગોને લીધે મારા પર જાપ પડી જ હતી. પણ આ પ્રસંગે તો મને પૂરેપૂરો મહાત કરી નાખ્યો. પોતાના પક્ષનો, પોતાના હાથ નીચે કામ કરનારો, એક બીજાનુભવી તરણ ચર્ચા કરે, પોતાનો વિરોધ કરે, તો બીજો કોઈ સામાન્ય નેતા તેને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ નિરંતર 'સત્યના પ્રયોગ' કરનાર આ મહાત્માએ, પોતાના અનુયાયીને દબાવી દેવાને બદલે, તેનું સ્વાતન્ત્ર્ય વધે એવું વર્તન કરી પ્રેમનો વરસાદ વરસાવ્યો; દરેક જણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કહી દેવું એવી નિર્ભયતાનો પાઠ શીખવ્યો; એ કેટલી મોટાઈ! ગાંધીજીને આપખુદ કહેનારા, ને તેમના

અનુયાયીઓને અધભક્ત કહેનારા, લોકોએ આ એક જ પ્રસંગનો પુરાવો
ધ્યાનમાં લેના જેવો છે

અમદાવાદ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪

બાધિતાનુવૃત્તિ*

કિશોરલાલ ધનરયામલાલ મશરૂવાળા

ગાંધીજીની દિનચર્યામાં બાધિતાનુવૃત્તિ ધણો ભાગ ભજવે છે

સાબરમતીમાં ગાંધીજી રોગ સાજો છોકરાઓ સાથે ફરવા નીકળતા
આશ્રમથી જેના દરવાજા સુધી જવાનો એમનો સામાન્યપણે નિયમ હતો.
ફરવામાં છોકરાઓ જોડે કાણુ વહેલો પહોંચે તેની હરીફાઈ થતી જેલના
દરવાજાના ચાલનાને પહેલો હાથ અડાડે તે જીતે આમ ગાંધીજીને ચાલનાને
હાથ અડાડનારી ટેવ પડી પછી છોકરાઓ સાથે ન હોય, અને કોઈ મોઢાઓ
જોડે વાતો કરતા કરતા ચાલતા હોય, તોપણ ચાલના સુધી પહોંચે ત્યારે
તેને હાથ અડાડ્યા વિના ન ફરવાનો ગાંધીજીનો નિયમ થઈ પડ્યો મને લાગે
છે કે ૧૯૩૦ ની નડત સુધી એ ચાલેલો પછી એ રસ્તે ફરવાનું છૂટી
ગયું તેની સાથે એ ટેવ પણ ગઈ

પણ એક ટેવ જાય કે બીજી ટેવ ઉત્પન્ન થાય વર્ધા આવ્યા પછી,
બ્યા હાન મહિનાશ્રમ છે ત્યા સૌથી પહેલા તેઓ વસ્ત્રા ત્યા ખેતરોમાં

* ચોરા દિવસ સુધી એક જવનું કામ કરતા રહેવાથી દૈનિક થઈ જતી
ટવા, તે બાધિતાનુવૃત્તિ એ સરઆતમાં કદાચ કારણસર હોય, પણ પછી
કારણ ન રહે તોય ચાલુ રહે દા ત મૂક પર હાથ ફેરવ્યા કરવો, ખમ
હવાવ્યા કરવો ગ્રાહતા હાથનો કોઈ એક ચાલો દ મેશા દરવો, એક રીત
સર કરી તેને પ્રયોજન ગયા પછી તે ચાલુ જ રાખવી, છત્યાદિ

થઈને ફરવા જવું પડતું રસ્તો પણ આજના જેવી સારી હા નતમા નહોતો. ચોમાસામા કાઢવ ખૂંદવો પડે રહેવાના મકાનથી દરવાજા સુધી સારી કેડી તૈયાર કરવાની જરૂર હતી વર્ધાના ખેતરો ગુજરાત જેવા નથી કે પચાસ હાથ ખોદો તોયે કાકરો હાથ ન આવે ત્યાં તો નણુથી છ ઇંચ વ્યાસના નાના મોટા પથરા ઝાંચે ને પગલે હડફેટમા આવે એના પડ્યા હોય છે ફરીને પાછા આવતા દરેક સાથાંએ અછેકે ઝોળીમા પોતાયા ઊંચકાય તેટલા પથરા ઊંચકી લાવવાનું ગાધીજીએ શરૂ કરાવ્યું તેઓ પોતે પણ લાવનારામાના એક ખરા જ. મકાનની પાસે એક નાનકડો ઢગવો થયો અલમત તે એટલો મોટો નહોતો કે આખી કેડી પર પાચરી સકાય હું ધારુ છું તે નો પત્રી શ્રી. જમનાલાલજીએ ગાધીજીના પથરાની મદદ વિના જ તૈયાર કરાવી હશે પણ ફરીને આવતા પથરા વીણી લાવવાની દેવ લામો વખત આવું રહી

આવી રીતે જ, ફરના જતા નાના છોકરા કે સ્ત્રીઓની 'લાકડી' કરવાની ટેન એમને પડી છે

ખીજ એક દાનમા પડેલી ટેન આ છે જેનના દાખરની જેમ સમારસાજ માદાઓની ખમર કાઢી, એ ફરના જતી કે પાછા ફરતી વખતનું તેમનું એક નિત્યકર્મ છે હું જેનમાથી છૂટીને આવ્યો ત્યારે, પથારીનશ નહો તોયે ઘરનશ હોવામાં, 'એ રાઉન્ડ' મા મારુ વર પણ રહેતું અને તે ઘણા દિવસ આવું એમાથી બનેલા મારા ધરના ઝોટવા સુધી આવી જવું એ એમનો રોજનો આચાર થઈ પડ્યો છે પત્રી તો હું હરતોફરતો ને એમની પાસે જતોઆવતો થઈ ગયો તેઓ ફરવા નીકળે તે પહેલા પાચ મીનીટ પર જ હું તથા મારી પત્ની બને એમને મળી આવ્યા હોઈએ, તોયે પાછું મારા ઘરના ઝોટવા સુધી આવી, એમના રાખોમા કહું તો 'ચાજનાને સનામી ભરી ગયા વિના' એમને ચાંચે નહી

અમે કેટલીયેનાર કહ્યું કે ‘ આ ફેરાની બિનકુલ જરૂર રહી નથી ’ પણ કોઈ દિવસ ભૂલમા બીજો ન્સ્તે નીકળી ગયા હોય, તો યાદ આનતા જ પાછા ફરીને અમારા ઘર સુધી આવનાના આની પાછળ એમનો અમારે વિશેનો અત્યંત પ્રેમ અને મમતા છે, ને એમની સરળ બાલવૃત્તિ છે છતાં તેમા એક પ્રકારની બાધિતાનુવૃત્તિ પણ છે કંઈ નહીં ટેવ પડ્યા પછી આ ટેવ હ્રદય તે કહી શકાય નથી

આશ્રમની પ્રાર્થનામાયે બાધિતાનુવૃત્તિથી દાખલ થયેના ઘણા અશો છે

સત્યાગ્રહાશ્રમની શરૂઆતમા પ્રાર્થના પછી રોજ એક તામીન ભજન બોલવાનો રિવાજ હતો ચારપાય કડીનું ભજન હતું રોજ એમાની એકએક કડી બોલાતી, ને પછી પાછું પહેરેથી શરૂ થતું દરેક કડીનો છેલ્લો શબ્દ અચ્છોચ્છ હતો એ આવે ત્યારે સમજવનું કે પૂરું થયું ઘણા મહિના સુધી એ ક્રમ જોયા બાદ મે એક દિવસ ગાંધીજીની ગેરહાજરીમા શ્રી મગનનાનલાઈ ગાંધીને એ ભજનનો અર્થ સમજાવનાની વિનંતી કરી તેઓ એનો અર્થ જાણતા નહોતા ને હાજર માણસોમાથી બીજા કોઈ પણ જાણતા નહોતા હું માનું છું કે કોઈ એ પણ જાણતું નહોતું કે રોજ બોનાતો અર્થ એક જ ભજનની કડીઓ છે એ મધ્ય લુદા લુદા ભજનો છે એવી મારી કલ્પના હતી, અને હું ધારું છું કે સોની હતી એ એક જ ભજન છે એ હકીકત તો ૬-૭ વર્ષ પર હું તામીલનાડ ગયો ત્યારે રામજીના તિરુચેગોડુના આશ્રમમા ફરી સાલનું ત્યારે ત્યાં પૂછતા માલૂમ પડી તે એક શિવસ્તોત્ર છે એમ પણ જાણુશમા આવ્યું પણ આશ્રમમા તે દિવસે કોઈ એ શું છે તે જાણતું નહોતું મે ધૃષ્ટતાપૂર્વક સૂચવ્યું કે તેનો અર્થ ન સમજીએ ત્યાં સુધી એ બધે રાખીએ તો ? મગનનાનલાઈએ મારી સૂચના સ્વીકારી, અને ત્યારથી અચ્છોચ્છનો

પાઠ બંધ થયો મને લાગે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના આશ્રમમાં જેતા કાંઈ તામીલ ભાઈના ઉત્સાહથી એ શરૂ થયું હશે અને સૌને મોટે થઇ જનાથી તેમના ગયા પગીયે ચાલુ રહ્યું હશે, અથવા ગાંધીજીએ તે ભાઈની સ્મૃતિરૂપે ચાલુ રાખ્યું હશે

સેવાશ્રમની પ્રાર્થનામાં આની કેટલીક બાબતો દાખલ થઈ ગઈ છે એક જપાની સાધુ અહીં રહેતા તે ગણીતી વાત છે તેઓ નમ્મ્યો હોં રે નં કયો કરીને એક જપાની ભાષાના બૌદ્ધ મંત્રનો સનારસાજ એક ઢોલ વગાડીને મોટે અવાજે ખેતરો તથા રસ્તા પર જપ કરતા સનારસાજની પ્રાર્થના પહેના તેનો જપ કરતા ને પ્રણામ કરતા તે પછી રોજની પ્રાર્થના શરૂ થતી એનો ચોક્કસ અર્થ શો છે તે વિશે શકા જ છે જપાન સામે યુદ્ધ શરૂ થતા જ, પોલીસ તેમને જપાની હોવાથી પકડી ગઈ એ દૃશ્ય કરુણરસિક હતું સ્વાભાવિક રીતે ગાંધીજી સુદ્ધા સર્વે એમને પ્રિદાય આપતા ભાવવશ થયા હતા એમના જેવા સાધુચરિત્ર સાત્ત્વિક વૃત્તિના પુરુષ આશ્રમમાં બીજા નહોતા ગાંધીજીએ એમને આશ્રાસન આપ્યું કે 'તમારી ગેરહાજરીમાયે પ્રાર્થના પહેના એ જપ ચાલુ રહેશે' એક ભાઈએ તરત જ એના સૂર તાન વગેરે શીખી લીધા અને હવે એ જપ આશ્રમની 'આજ્ઞાન બન્યો છે એને હવે સર્વધર્મસમભાવના સિદ્ધાન્તનો ટેકો મળનાથી, કદચ એ આશ્રમપ્રાર્થનાનું કાયમનું અંગ પાલું બને

એ જ સિદ્ધાન્તને અનુસરી ગાંધીજીએ કુરાનની પહેલી આયતનો પાઠ શ્રી રૈહાનાગહેન તૈયમજી દ્વારા શરૂ કરાવ્યો ત્યારપછી આગાખાન મહેલમાં ડો ગિ ડરે ઝદ અવસ્તામાંથી એક પાઠ ભણાવેલો તે પાલું શરૂ થયો છે ઘણા તેમાં ભાગ લે છે કેટલા સમગ્રતા હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે

ગાંધીજીના સમાગમમાં આવનારને તેમને ત્યાં કાગળની કરકસર

થતી જોઈને કદાચ નવાઈ લાગે, કવચિત ગુસ્સો પણ ચડે સામાન્ય રીતે ગાંધીજી ટપાલમા મો લવાના કાગળો કોરા કાગળ પર ને શાહીથી જ લખે છે પણ મૌન વેળાએ ચિઠ્ઠીઓ લખવામા કે છાપા માટ લખાણ કરવામા એક બાણુ લખાણનાળા પણ બીજી બાણુ કોરા એવા કાગળો જ આમલ પૂરક વાપરે છે કેટલીક બાળતોમા તેઓ જાણે ઉડાઉ હોય તેમ ઉદાર હાથે પૈસો ખરચતા લાગે છે, પણ કેટલીક જીણી બાળતોમા કનૂસના જેવી કરકસર કરે છે વાત એ છે કે કોઈ ચીજનો જેટલો પૂરો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો થયા વિના તેને ફેંકી દેતા એમનો જીવ ચાલતો ન હોય તેવું લાગે છે પરબીડિયાની અદરની બાણુ કોરી હોય, તે ઉચનાવીને તેનો ફરી પરબીડિયા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવું ‘પ્રકરણ’ કેટલોક વખત ચાલ્યું પછી કોકે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે આવા પરબીડિયા ઉપર પણ ટીકીટ પૂરી છ પૈસાની જ લગાડવી પડે છે, અને સરકાર તૈયાર પરબીડિયા પણ છ પૈસામા આપે છે તો ફરી પરબીડિયા બનાવનાની મજૂરી શું કામ કરવી ? આ વાત એ રીતે તો એમને ગમે ન જોતરી કારણ તેની મજૂરી તેઓ નકામું એમનું મોઢું જોવા ખેરી રહેતા માણસો પાસે કરાવતા માટે એ મજૂરીની કિંમત નહોતી, જો નહું તેમને ઉઘમો બનાવનાનું સાધન હતું પછી એક ભાઈએ ગુદરના ખરચની વાત કરી ત્યારે ગાંધીજીએ તોડ કાઢ્યો કે આના પરબીડિયા ટપાન મારફત મોકલવાના કાગળો માટે ન વાપરના, પણ હાથોહાથ પહોંચાડનાના કાગળો માટે વાપરના આ પરબીડિયાનું પ્રકરણ કેટલોક વખત ચાલ્યું હાલ એવા પરબીડિયાનો ઉપયોગ નાની નાની ચિઠ્ઠીઓ, લેખો વગેરે લખવા માટે થાય છે એટલે કે એની અદરની બાણુ બહાર કાઢી એ લાગનો કોરા કાગળ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

ગાંધીજી માટે આના ‘પીઠકોરા’ કાગળોના પેડ તૈયાર રાખવા તે

એમના દક્ષતરના કામનુ એક અંગ છે. એવા પેડ મહુ સારી જાતના, એક બાજુ લખેલા કાગળોમાંથી પણ થઈ શકે છે, કારણ કે ઘણા કાગળો અને વિવિધ લખાણો મોકલનારા એવા ઉદાર હોય છે કે ઊંચામાં ઊંચા કાગળો ઉપર પણ એક જ બાજુએ લખે કે ટાઇપ કરે છે પણ એના સારા પેડનો ઉપયોગ ગાંધીજીના મંત્રીઓને કરી નાખવો પડે છે ગાંધીજી તો જે હલકા અને પાતળા—ખીજ બાજુ ફૂટી નીકળે એના—હોય તેવા જ કાગળના પેડ પસંદ કરે.

આ ટેવ, એમની પાસેથી તો નહીં કહું, પણ મારામાયે આવેલી છે ખરી. કદાચ કોઈ અતિયોગી પૂર્વજોને લોહી જ એને માટે જવામદાર હશે સેવાશ્રમ, ૨૪-૭-૪૫

માટીમાંથી માનવી

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

(૧) સત્યાગ્રહશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના સને ૧૯૧૭ના મેની ૭મી તારીખે બોધિ જ્યન્તી (વૈશાખ સુદ ૧૫)ને દિવસે થઈ, તે દિવસથી જ હું તેમાં જોડાયા તે પહેલાં પણ ભાઈ મહાદેવ તથા હું ગાંધીજીના હીકરીક પરિચયમાં આવ્યા જ હતા સને ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે ગોખવેજીની પુણ્યતિથિ અમદાવાદમાં જિજ્વાઈ તે વખતે ગ્રેમાભાઈ હોવમાં ગાંધીજીએ ભાષણ કરતા જણાવ્યું કે ‘ ગોખવે જેના મહાન દેશભક્તની પુણ્યતિથિ આપણે કેવળ ભાષણ કરીને જિજ્વીએ એ રીક નહીં તેમના ભાષણો અને લેખો આપણે ગુરુસતીમાં ઉતારના જોઈએ, અને તે ક્રાંત તૈયાર કરી આપના માર્ગે લે તો હું એ જીવાવનાની વ્યવસ્થા કરીશ ’ ભાઈ મહાદેવની મદદથી એ કામ કરનાની મે ૪-૭

દર્શાવી નમૂના તરીકે એક ભાષણનો અનુદાન કરીને મેં ગાંધીજીને આપ્યો તે તેમણે સ્વ આનંદથી કંઈ ધ્રુવને જેના મોકલ્યો આનંદ કરાવ્યાં એ પાસ કર્યો, અને ગાંધીજીએ એ કામ મને સોંપ્યું બીજા કાંઈ મદદ કરે તોપણ એના છેલ્લા સ પાલનની જવાબદારી મારી રહે એમ નક્કી થયું લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા એક સજ્જનને કેળવણીવિષયક લેખોના તથા ભાષણના અનુદાન કરવાની ઈચ્છા ગાંધીજીને દર્શાવી, અને એ વિભાગ તેમને સોંપવાનું ગાંધીજીએ મને સૂચવ્યું. ગોખલેજીની બીજી પુણ્યતિથિ પહેલાં એકાદમી એકાદ એક પુસ્તક તો પ્રસિદ્ધ થયું જ જોઈએ એવો ગાંધીજીનો આમંત્ર હોતો ભાઈ મહાદેવે તથા મેં પણ અમુક વિભાગ વહેંચી લઈ કામ શરૂ કર્યું. જેના ભાષ્ય પોતાનું કામ વહેંચી તૈયાર કરી મને મોકલી આપ્યું તે વખતે તો હું આશ્રમની શાળામાં જોડાઈ ગયેનો હતો. એ વાચતા મને ભાયાની દૃષ્ટિએ સારું તો ન લાગ્યું પણ હું પચીસ વર્ષનો લુનાનિયો, અને જેના ભાષ્ય મારા કરતા લગભગ વીસ વર્ષ મોટા, અને પ્રૌઢ લેખકના એમની ગણના થાય વળી અમારી શાળાના અમારા એક મુરબી શિક્ષકે એ અનુદાનના વખાણ કર્યા કે ‘ભાયા બહુ સરળ છે’ એટલે મારી કશું બોલવાની હિમત ન આવી આ પુસ્તકો મુખ્યત્વે છપાવવાના હતા, અને તેના પ્રક્રિયા તથા નીજ દેખવેખ રાખવાનું કામ ભાઈ મથુરાદાસ નિકમજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું એટલે ગાંધીજીની સૂચનાથી મેં તો આખી હાથપ્રત ભાઈ મથુરાદાસને મોકલી આપી પછી મારે ગાંધીજીની સાથે ચ પાસણ જવાનું થયું ૧૯૧૭નો ડિસેમ્બર હતો એપ્રિલ છપાઈ રહેના આવી હતી એટલે છપાવેના ફરમા ગાંધીજીને આપીને મેં કહ્યું કે ‘આપે આની પ્રત્યાનના લખી નાખવી જોઈએ’ ગાંધીજીએ બોલે જ નિમે મને બોલાવીને કહ્યું ‘નરહરિ, આ ભાયા તો મન્ય માને એવી નથી આવી તનુભિયા ભાયા મળુ મગજરો ? તમે આ

પાસ કેમ ક્યું ?

એ પ્રથમ વાચતા મારી ઉપર જે છાપ પડી હતી તે તથા અમાગ મુરગળી સાથીએ પણ એના વખાણુ કર્યા હતા એ મેં ગાંધીજીને કહ્યું, અને તેથી જ મારો અભિપ્રાય દર્શાવનાની મારી હિંમત ન ચાલી એ પ્રશ્ન જણાવ્યું.

ગાંધીજીએ મને કહ્યું ‘લૉડ વિલિંગ્ડને (મુળમના તે વખતના ગવર્નર) મુંબઈ યુનીવર્સિટીના ગૃહ વખતના પદવીદાન સમારોહના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે હિંદી એન્જીએટમાં જા કહેવાની હિંમત નથી, એ ખરી વાત ના ? તમને જો આ અનુવાદ સારો ન લાગ્યો તો તમે બેઠકક ના કહો, એવી અપેક્ષા હું તો તમારી પાસે રાખું. તમને મેં મુખ્ય સંપાદક નીમ્યા એ ફરજ તો તમે ન અજાની’

હું તો ગભરાઈ જ ગયો હતો. ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું ‘વારુ, આખી ચોપડી છપાઈ ગઈ છે ?’ મેં કહ્યું ‘હા’ ‘તોપણ આપણે તો એ રદ જ કરી પડશે,’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘મેં કહ્યું ‘પણ આખી ચોપડી તૈયાર થઈ ગઈ છે, અને આટલા કામતું લગભગ સાતસો રૂપિયા તો મિલ થઈ ગયું હશે એટલું બધું ખર્ચ કરેલું નકામું જવા દેવાય ?’ ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું ‘ત્યારે શું આની ઉપર ચોપડી બાંધના વગેરેનું ખર્ચ કરીને વધારે પૈસા ખર્ચાડના છે ?’ આ પ્રસંગથી હું તો કંપાઈ જ ગયો હતો એટલે ચૂપ રહ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું ‘સાતસો તો શું પણ સાત હજાર રૂપિયા નકામો જતા હોય તો હું જવા દઉં હું તો પાછાપાછની ગણતરી કરું, અને પ્રસંગ આવ્યે આના ખર્ચની પણ પરવા ન કરું. આપણે પૈસા ખર્ચ્યા છે માટે શું આવી ચોપડી પ્રજા આગળ મૂકીએ ? એ તો બેનડો વ્યય થાય મને પૈસાનું દુષ્કાર નથી થતું પણ આપણે ગોખવેજની તિથિ સાચવની છે ને ! હવે બેજ મહિના રહ્યા.’ આ

મસગ વ્યાવતો હતો ત્યારે મહાદેવ પાણુ મારી પાસે જ બેઠેના હતા અમને બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ' તમે લોકોએ કશું તૈયાર કર્યું છે ? ' અમે બંનેએ કહ્યું ' અમે બંનેએ પહેના જે જે ભાગો કરવાનું નક્કી કર્યું હતું તે અમારા મનેના ભાગો તૈયાર છે ' ગાંધીજીએ કહ્યું ' લાવો પણુ હવે તો હું તમારું બંનેનું જોઈ જઈશ ' અમે બંનેએ અમારા લખાણુ લઈ આવી મૂજતે હાથે ગાંધીજી આગળ મૂક્યા

તે દિવસ અને રાત મારા તો ખૂબ જ ઉદ્વેગમાં ગયા એમા દોષ મારો એકલાનો જ હતો. પણુ મારા ઉદ્વેગમાં મહાદેવની સહાનુભૂતિ તો હતી જ. મને કહે ' આવો ઢોળ (મહાદેવભાઈના થોડા પ્રિય શબ્દોમાંનો એક) તરણુમો હતો ત્યારે તમારે ફેકી દેવો હતો ને ? ' વળી અમારા તરણુમાં ગાંધીજીને કેરા લાગશે એની ચિન્તા તો અમને બંનેને હતી જ

બીજે દિવસે ગાંધીજીએ કહ્યું ' તમારા તરણુમાં ચાલે એવા છે તે આજે જ મથુરાદાસને મોકલી આપો, અને લખો કે આ બંને ચોપડીઓ ફેણુઆરી ૧૯મી પહેલા બહાર પડી શકે તો સારું. પણ બેનું ન થઈ શકે તો એક ચોપડી તો કાંઈ પણ રાતે ફેણુઆરીની ૧૯મી પહેલા બહાર પડવી જ જોઈએ '

તરણુમાંની પરીક્ષામાંથી પાસ થયા એટલું આશ્વાસન તો મળ્યું પણ મારી આની નાહિ મતથી અને ગફલતથી સાતસો રૂપિયા ઉપર પાણુ ફૂગી ને એ કેમે કર્યું મારાથી સહન નહોતું થતું બીજે દિવસે સાંજે મે રાજીનામું નખાં ગાંધીજીને આપ્યું તેમાં લખ્યું હતું કે ' આપે મારે પ્રિય જે ધારણા ગંખી છે તેવો હું નથી, એટલે મારે આપની પાસે રહેવું યોગ્ય નથી નજી મારે હાથે દેશના આજના પૈસા બગડે એ પણ મારાથી સહન નથી થતું એટલે જ છટોચના દરમિયાન હું અને અમદાવાદ જઈને હામામણીના મિત્રના જે નાણા હશે તે ભરી દઈશ '

રાજનામુ વાચીને ગાંધીજીએ મને કહ્યું ‘તમારી પાસે બહુ પૈસા છે?’

મેં કહ્યું ‘બહુયે નથી અને થોડાં પણ નથી પણ હું પૈસા ભરી ધંશ હું અમદાવાદ જઈને કામક કરીશને !’

ગાંધીજીએ પૂછ્યું ‘શું પાછા વકીલાત કરવા જશો?’

મેં કહ્યું ‘ના વકીલાત તો નથી કરવી એમા મને રસ નથી પણ બીજી માર્ગ પણ કામ કરીશ શું કરીશ એનો કશો વિચાર જ નથી કર્યો’

થોડી વાર પછી ગાંધીજીએ મારા રાજનામાનો કાગળ ફાડી નાખ્યો અને મને કહ્યું ‘આવા ગાંડા ન થાઓ તમારે હાથે સાતસોનું તો શું પણ સાત દહાસનું નુકસાન થયું હોય તેથી શું હું તમને છોડી દઉં? એમ કરો તો મારું કામ કેમ ચાલે?’

મેં કહ્યું ‘પણ ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાન વિશે આપે મારે માટે જે અપેક્ષા ગંભીર હોય તે પણ મારામા નથીને !’

ગાંધીજી મહે ‘તમે કેશવનાથ કુન જેવા કે આનંદશંકર જેવા વિદ્વાન નથી તે તો હું બહુ જ છું પણ મારી પાસે કેશવનાથનાથ અને આનંદશંકરભાઈ ઓછા જ આનંદના છે? અને મારે ગુજરાતી ભાષાનું કામ તો કરવું જ છે એટલે મારે તો તમે અને મદાદેન એ મારા સાક્ષરો તમે એમ તો નથી કહેતાને કે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમમા અને તેની સેવા પ્રત્યેના પ્રતિભા તમે બીજા મોટા વિદ્વાનો કરતા બિતરતા છે?’

(૨) ૧૮૧૭ના દિવસે મરમા ગાંધીય મદાસબની બેઠક કનકતામા હતી અને એ બેઠકની સાથે મોરિનન સર્વિસ લીમની પર્સ હતી તેમા ગાંધીજી પ્રમુખ હતા પોતાનું પ્રમુખ તરોકેનું ભાષણ તેમણે અંગ્રેજીમા લખ્યું હતું કનકતામા એ ભાષણ તેઓ અંગ્રેજીમા જ વાંચવાના હતા

પણ અગ્રેજી છાપામાં એ ભાષણ છપાય તે જ વખતે ગુજરાતી છાપામાં પણ તે આવે, અને એ ગુજરાતી અનુવાદ છાપામાં હિતાનગમાં ઘણીવાર કરે છે તેવો રેઢિયાળ નહીં પણ સારો હોવો જોઈએ, એની ગાંધીજીની ઈચ્છા હતી તેમણે એ ભાષણનું ગુજરાતી કરવાનું અને મોઝ્યુ' પેના પ્રસંગથી હું ગભરાયેલો તો હતો જ એટલે મેં તે મારી બધી શક્તિ રેડીને ખૂબ કાળજીપૂર્વક ભાષાન્તર અને એમ્બુ સારુ કર્યું, ને ગાંધીજીને આપ્યું. તેમણે મને પાસે બેસાડીને, કાંઈ શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું વખાણ સુધારે તેમ પોતાના દરેક સુધાગનુ કારણ મને સમજાવીને, આખું ભાષણ સુધાર્યું. એમાં એમણે લગભગ બે દનાક આપ્યા પણ મને ભાષાન્તરકર્તાની ઉત્તમ કેળવણી એ બે કલાકમાં મળી

(૩) આશ્રમમાં અમે રાષ્ટ્રીય સાગાની સ્થાપના કરી તે વખતે ગાંધીજી ચ પારણમાં હતા સ્થાપના થતા પછી એકાદ મહિને તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા તે વખતે બધા શિક્ષકો સાથે ગાંધીય શિક્ષણના પોતાના મતોન્યો વિશે તો વાતો કરી જ તે ઉપગત કેટલીક અગત્યનાં પગલું કરી કુટુંબના વડીલ કુટુંબના બાળકોને ફાઇનાલ થરના ઓરડાની રાત કરે તેમ તેમણે શરૂ કર્યું

તમે સૌ મારી સાથે જોડાયા છો, અને તમે દરેકે તમારા નિર્વાહખર્ચ માટે અમુક અમુક રકમ પેલાનું નક્કી કર્યું છે તમે નક્કી કરેલી રકમો તો બતાવે છે પણ એ વાત તમારે મમજી પેલી જોઈએ એવો સમજાવ્યો આવે કે હું મો પ્રમાણે તમને ન આપી શકું. મતલબ હું સત્યાગ્રહી રહ્યો, અને સત્યાગ્રહી એમને જાંડખોર ગાંધીની સમજે જ જાંડ કરું એમ નહીં, મમાજ સમજે પણ પ્રમથ આવે જાંડ કરું તે વખતે આ બધા મિત્રો મદદ કરે છે તે ન પણ કરે. એમનું જ નહીં, પણ પેલા પાવન મરે અને મરી પર થઈ શકે પણ નૈવેદ્ય થયે તો પણ મોને ગાંધીની જાણી

હોય તે હું ન જ છોડું મિત્રો મદદ ન કરે તો મજૂરી કરીને ગુજરાન ચનાનાનો વખત આવે તે વખતે તમે પણ મારી સાથે મજૂરી કરવા તૈયાર થાઓ, તો જે મળે તે આપણે સૌ વહેચી ખાઈએ પણ તમે તે વખતે મને છોડી જાઓ, તો હું તમારો દોષ નહીં કાઢું મારુ. દિવસ પણ તમારી નીકા નહોતું કરે હા, જે આવે પ્રસંગ અમુક વખત પડી આવે, અને તમે જઈને એમ કહો કે “આ માણસ સાથે જનામા અમારા આપણા નાં જગડ્યા, એટલા અમે પાછળ પડી ગયા,” તો મારુ દિલ તમારી નીકા કંઈ ખરું માટે એવું વસ્તુ બરાબર સમજી લો જે નિર્નાદખર્ચ તમે લેવાનું નક્કી કર્યું છે તે પ્રમાણે આપણા હું પ્રત્યક્ષ કરીશ, પણ હું મેશા આપી જ શકીશ એમ ન માનશો અત્યારે આપણી પાસે બે કમા અમુક રકમ જમા છે તે ઉપરાંત, આક્રિમથી હું નીકળ્યો તે વખતે બેટો મગેની તે લગભગ વીસેક હજાર રૂપિયાની છે આપણુ માસિક ખર્ચ અત્યારે લગભગ પદરસો રૂપિયા છે એટલે આ રકમ તો થોડા વખતમા પૂરી થઈ જશે અને પછી ક્યાં મદદ ન મળે તો કા તો મારી સાથે મજૂર બનવું અથવા તમને રીક લાગે તે રસ્તે જવું હું તો માનું છું જ કે તમે બધા કાંઈ પડી પેપડીના ખાનારા નથી એટલે તમે મને છોડી જશો તોપણ, કાંઈ પણ વખતે સમાજમા તમારી કિંમત છે જ અહીં તમે લો છો તેના કરતા વધારે તમને કાંઈ પણ વખતે મળી જ શકે પણ મારી માત સમજી લેની રીક છે, કારણ આ બંને ડબોરની સાથે તમે પાના પાડો છો.

પછી અમારા બંધાની પત્નીઓને બોનારી તેમના નામગમ પૂછ્યા, આડાઅડળો પ્રિનાદ કર્યો પછી પૂછ્યું કે “તમે મધી તમારા પતિઓની પાછળ દસડાઈને આવી છો કે સમજીને આવી છો?” તમને આ આશ્રમમા રહેવું ન ગમતું હોય અને તમારા પતિ આવ્યા છે એટલે પગણે અહીં આવી હો, તો મને કહી દેજો હું તમારા પતિને રજા આપી દઈશ, અને

કહીશ કે 'તમારી પત્નીને સમજાવી રાજી કરીને આવો ત્યાં સુધી હું તમને નથી સહરવાતો.' જોકે હું તો એવું ઈચ્છું છું કે તમે પોતે જ આ આશ્રમને તમારું ઘર માનો એટલે સુધી કે તમારા પતિ આશ્રમમાંથી જવાનું કહે તોપણ તમે એમને મ્હી દો કે "તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ મારું ઘર તો આ આશ્રમ જ છે." મારી એક બીજી વાત પણ તમારે સમજી લેવાની છે હું લડવૈયો છું હું તો સરકાર સામે લડ, અને લોકો સામે પણ લડુ અને મારી લડવાની રીત કેવી છે એ જાણો છો? સાધારણ લડાઈઓમાં તો દુશ્મન અથવા વિરોધી પક્ષના માણસોને મારવાના હોય એટલે તેમની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવવાનું આવે મારી લડાઈમાં દુશ્મન કે વિરોધી કાંઈ નથી એટલે કાંઈને મારવાપણું છે જ નહીં પોતે જ મરવાનું આપણા પક્ષના માણસોની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવવું પડે ખરું એવી મારી રીત છે આવું ઝટઝટ મરવાનું કાંઈ રેહું નથી પડ્યું પણ મરી સાથે જેલ તો નસીમમાં લખેલી જ માનજો તમારા પતિઓ જ જેલમાં જાય એમ નહીં, પણ હું તમનેય મોકલું આ બધું સમજી નહીં મને હા હેને મારી આ વાત તમને ન ગમે તો અહીં ન રહેવું તમારા પતિને લઈને અહીંથી ચાલ્યા જવું એ જ્યાંની ના પાડશે તો હું એને રજા આપી દઈશ અને તમારી સાથે મોંઘની રહિશ.

(૪) મહાદેવભાઈને એક પ્રસંગ છે તે ૧૯૧૭માં અપારબુમાં તાજ જ ગાંધીજી પાસે આવેલા હતા ત્યાં ગાંધીજીએ એક માર ગોમતે રોટલી બનાવવાનું મનુ મહાદેવભાઈથી ના ન પાઈ વળી તે રિસે મહાદેવભાઈની વરસગાંઠ હતી વરસગાંઠને દિસે પોતાના હાથની રોટલી ખવડાવવાનું બને એ સદ્બોધ, અને રોટલી બનાવતા આપડે નહિ એની મૂંઝવણ જિંદગીમાં મ્હી ચૂલા આગળ મેરેના નહીં એટલે આખમાંથી આમુની ધારા ચાલી, ને થોડાં આસુ લોખમાં પણ બતાવ્યાં ત્યાં તો ગાંધીજીએ

આવીને એમની આ દશા જોઈ, ને કહ્યું 'આલો, હું તમને રોટલી બનાવતા શીખવું' કહી નાહીને આવ્યા, ને રોટલીની કણક બનાવનાથી માડીને તે રોકના મુધીની ક્રિયાઓ શીખવી (એટલું જ નહીં, પણ મગની દાળ કેમ ધોવાય, ટપાલની ટિકિટ પરથીડિયા પર અમુક જ જગાએ કાળજીપૂર્વક કેમ ચોડાય, વગેરે અનેક વસ્તુઓ ગાંધીજીએ એમને શીખવેલી)

પત્રી મહાદેવભાઈએ દુર્ગામહેનને કાગળ લખ્યો. પોતાને માથે સંધ્યાનું આવ્યું છે એ જણાવ્યું, અને દાળસાકમા રોડ તથા કેટલો મસાલો નાખવો એ પુછાવ્યું એના જવાબમાં દુર્ગામહેન જાતે જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા પણ ત્યારપછી મહાદેવભાઈ રોટલી બનાવવામાં પારગત થયા. ફૂલીને બરાબર ગોળ દડો થાય અને તેના ઉપર એક પણ કાળો ગ્રામ ન હોય એવી રોટલીને અમારા મહાજમા અમે 'ચાઈના સિંક' નહીંએ છીએ મહાદેવને એવી ચાઈના સિંકનો ખુબુ શોખ હતો એમણે પોતે એવી ચાઈના સિંક રોટલી બનાવવામાં સારી કુશળતા મેળવેલી

(૫) ચંદ્રશ કરની બાધાઈનો પ્રસંગ છે ૧૯૨૬ની સાલ હતી તે વખતે ચંદ્રશ કર આશ્રમની શાળામાં શિક્ષક તરીકે, અને કાકાસાહેબના મનની તરીકે પણ કામ કરતા એક દિવસ એક ફાઇલ લખને ગાંધીજી પાસે એમને જવાનું થયું એ વખતે અનાયાસે મહાદેવભાઈ અને હું ત્યાં હાજર હતા બે તરફ ટીનના અભિયાનાથી તૈયાર દોરી આવે છે એવી દોરીથી એ ફાઇલ બાધેની હતી એ જોઈ ગાંધીજીએ કહ્યું 'આપણે શું કામ આવી દોરી વાપરીએ?' આ તો ખૂબ બાધવાની હોય એવી દોરી છે આપણે તો આપણા કાંતેના સૂતરમાંથી બનાવની જોઈએ' ચંદ્રશ કરે કહ્યું 'પણ મને દોરી ભાગતા નથી આવડતી' ગાંધીજીની આખમાંથી ક્રોધની લહરી પસાર થઈ ગઈ પછી ચંદ્રશ કરને કહ્યું 'મારા હાથમાં રાજીનામું મૂકો, ને પછી અહીં બેસી જાઓ શીખવા. હું તમને અમરડી દોરી ભાગતા

શીખવી દઉં.’ ચદ્રશકર ચોશીના પડી ગયા, ને દોરી બદલનાનું વચન આપ્યું.

સેવાશ્રમ, ૨૪-૭-૪૫

બે પ્રસંગો

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

‘રાયચુરા, આજે સાજે આવજો, અને જોજો કે અમારો ગાંધી તારી મિસેટની કેવી ખબર લે છે.’

મુળધર્મા રોજગરની મારી ઓફીસમાં હું કામ કરતો હતો એ વખતે ‘હિંદુસ્તાન-મજબુતિ’ના તન્ત્રીપદે કામ કરતા મારા એક મિત્ર ઉતાવળે આવ્યા, અને એ પાવર થિયેટરમાં સાજે મળનારી એક સભામાં આવવાનો મને આગ્રહ કર્યો.

૧૯૧૯ની વાત છે મુળધર્મા મિસિસ બિસેટના જન્મદિવસની સભા હતી એ સભાનું પ્રમુખસ્થાન ગાંધીજી લેવાના હતા, એ ખગરે આપ્ત થિયેટર ચિકાર બરાઈ ગયું હતું મિસિસ બિસેટ અને ગાંધીજી વચ્ચે તે વેળા ત્રીન મતભેદ આવતો હતો કે થિયોસોફિસ્ટ હોવાથી મિનો મને મિસિસ બિસેટનો શિષ્ય ગણતા મુળધર્મા રોજગર પાસે આવેલી, મરીન સ્ટ્રીટની મારી ઓફીસ એને અંજો ગર્યા-ચોરો બની જતી એના ઉપવાતાવરણમાં ગાંધીજી પ્રમુખપદ લેવાના છે એટલે કંઈક નવાનૂની થશે, એની કંપના ધણાએ કરી દોષ એ સ્વાભાવિક છે તેમથી, જે મિત્રે મને આ સભાના ખગર આપ્યા એમની માફક, ગાંધીજી મતભેદને પરિણામે મિસિસ બિસેટની ખગર લઈ નાખશે, એની ધારણા પણ ધણાની હશે.

સાંજે ચાર વાગે સભા શરૂ થઈ. ગાંધીજીએ પ્રમુખ તરીકે બોલતાં જણાવ્યું: ‘ મિસિસ બિસેન્ટને હું લાંબા સમયથી ઓળખું છું. વર્ષો પહેલાં મેં એમને લંડનના વિક્ટોરિયા હોલમાં પહેલવહેલાં સાંમળ્યાં ત્યારથી એમના તરફ હું લાવપૂર્વક જોતો આવ્યો છું. એમની સેવાઓ એટલી બધી છે કે શેપનાગની સહસ્ર જીભો મને મળે તોપણ હું એનું વર્ણન ન કરી શકું. મારે ને એમને આજે અમુક પ્રકારના મતભેદ છે. પણ એક વાત જે મારા દિલમાં છે એ જો હું તમને ન કહું, તો હું મને પોતાને દગું છું. એ બાબત એ છે કે જ્યારે જ્યારે મિસિસ બિસેન્ટ અને મારી વચ્ચે મતભેદ પડે છે ત્યારે હું એમાં એમનો દોષ જોતો નથી, પણ મારો જ કંઈક દોષ છે એમ માનું છું જો સૂર્યનાં કિરણો સામે આપણી આંખ ન માંડી શકાય તો એ સૂર્યનો દોષ નથી, પણ આપણી આંખની કીકીનો જ દોષ છે. એ જ રીતે મતભેદને વખતે હું મારો દોષ જોતો આવ્યો છું. ’ આ ભાવના શબ્દો એ મહાપુરુષના મુખમાંથી નીકળ્યા ન નીકળ્યા ને હું મારી પાસે બેઠેલા એ મિત્ર તરફ વળ્યો, અને એનાં કાનમાં કહ્યું: ‘ ગાંધીજીને તમે બરાબર ઓળખી શક્યા નથી. હું આજે એમને બરાબર ઓળખી શક્યો છું. એ તક આપવાનું માન તમને છે. ગાંધીજી એ યુગપુરુષ છે, અજાતશત્રુ છે. પૃથ્વીને પાટલે આવો પુરુષ લાગ્યે જ પાકે છે જે ગાળ સામે ગાળ ન દેતાં ગ્રેમ પાકવે છે. એવા એ મહાપુરુષને મારાં હૃદયો વન્દન છે. ’ ‘ અમારો ગાંધી ’ અને ‘ તારી બિસેન્ટ ’ કહેનાર એ બાઈ પણ ગાંધીજીના એ શબ્દો હચ્ચ બૂલ્યા નથી.

(૨) તિલક સ્વરાજ ક્ષણાનો ૧૯૨૧ની સાલનો એ સમય હતો જ્યારે જૂન આખર લગીમાં કરોડ રૂપિયાનું ફંડ દરવાનું બીકું ઢિંદી રાંટે ઝડપ્યું હતું. એ બીકું હાથમાં લઈને ફરનાર ગાંધીજી એ વખતે મુંબઈમાં હતા. સ્વરાજ ક્ષણાને અંગે સચારથી મંથરાન સુધી સભાઓ

થતી એ સલાઓમા નાણાનો વરસાદ વરસતો હોય એવા નિરલ દરયો રોજ ને રોજ જોવાને મળતા ફાળાના લાભાર્થે નાટકો થાય એમા પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયાની ટિકિટો ખપતી સલાઓમા પણ ટિકિટો રાખવામા આવતી, ને ફેટલીક સલાઓની આવક ત્રીસ, ચાળીસ કે પચાસ હજારથી ઓછી થતી નહીં એવી એક સલા મુબઈની પારસી રાજકીય સલાએ મુબઈના એ પાયર થિયેટરમા ખાસ પારસીઓ માટે ગોઠવી હતી એ સલાની ટિકિટોની કિંમત મોની રાખવામા આવી હતી બહુ મોની રકમની ટિકિટો ખપી હતી, કારણ કે હિંદુઓના લગભગ વીસેક ન્યુન દા આગેનાનોના વ્યાખ્યાનો થવાના હતા, અને ગાંધીજી પ્રમુખસ્થાને હતા બોલનારાઓમા શ્રીમતી સરોજિની નાઇડુ, અલી લાઇઓ, લાના લજપતરાય, મિ રેડોક્સ વગેરે અગ્રેસર વ્યક્તિઓ હતી ગુજરાતીઓમા કવિશ્રી લલિતજીતુ અને મારુ નામ બોલનારાઓની યાદીમા મૂકવામા આવ્યા હતા આખુ થિયેટર પારસી લાઇમહેનોથી ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું એક ખૂલો પણ એવો નહોતો કે ત્યાં જઇને માણસ જિભો રહી શકે એટલો ધસારો, મોની કિંમતની ટિકિટો હોવા છતાં, થિયેટર પર થયો હતો બરાબર નિયમિત સમયે ગાંધીજી આવ્યા એનણે સલાની કાર્યવાહી પર નજર ફેરવી અને તુરત એ સલાના પ્રાણ સમા, પારસી રાજકીય સલાના કુશળ મંત્રી શ્રી બરજેરજી ફરામજી ભર્યાને બોનાવ્યા.

બોલનારાઓના નામો બતાવતા ગાંધીજીએ શ્રી. ભર્યાને પૂછ્યું ‘ રાયચુરા બોલવાના છે કે ગાવાના ? ’ શ્રી ભર્યાએ જવાબ આપ્યો ‘ ગાવાના છે ’ ફરી પાછો પ્રશ્ન આવ્યો ‘ શું ગાવાના છે ? ’ જવાબ મળ્યો ‘ ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત ’ ‘ હું એમને નહીં ગાવા દઉં, ’ એમ કહી ગાંધીજીએ લાન પેનસીને મારા નામ પર છેક મૂક્યો હું થિયેટરના રંગમય પર બેઠો હતો ત્યાં શ્રી ભર્યા મારી પાસે આવ્યા, અને સર્

હકીકતથી મને વાકેફ કર્યો મે જવાબ આપ્યો ‘એમા હુ કઈ ન સમજું તમે જાણો ને જાણજી જાણે મને તો તમે અહીં જાવા જોનાવ્યો છે એટલે હુ આવ્યો છું તમે જેમ કહેશો એમ હુ કરીશ ’ શ્રી લક્ષ્મી એમ બેસી રહે એના નથી એ તો તુરત શ્રોતાજનો સમક્ષ ગયા ત્યાં કેટલાકને મળ્યા ગાંધીજી સાથે થયેલી વાતચીત સહુને કાને નાખી જે પારસી શૃંગરથી મોગી રહ્યો આપી ટિકિટ લઈને આ સભામાં આવ્યા હતા તેમણે આ બાબતમાં વાધો લેતા જણાવ્યું ‘મહાત્માજીને કહો કે આ કંઈ જાહેર સભા નથી આમાં તો અમે ટિકિટ લઈને આવ્યા છીએ આ સભામાં શું શું થવાનું છે એનો કાર્યક્રમ વાંચી, એના આકર્ષણે અમે મોગી રહ્યો આપીને ટિકિટો ખરીદી છે અમારે મિ રાધયુરાને મુખેથી એમનું ગીત “ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત” સાંભળવું છે અમે એને માટે પૈસા આપ્યા છે એટલે એ સાંભળવાનો અમારો હક છે ’ શ્રી લક્ષ્મી તુરત મારી પામે આવ્યા, અને શ્રોતાઓ સાથેની વાતચીત મને ઝહી સલગરી મે એમને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આ બાબતમાં હુ કઈ ન સમજું તમે જાણો ને જાણજી જાણે ’ શ્રી લક્ષ્મી ગાંધીજી પાસે ગયા સર્વ હકીકત રજૂ કરી ગાંધીજીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો કે ‘હુ આ સભાનો પ્રમુખ ખરો કે નહીં ? જો પ્રમુખ હોઉં તો કાર્યક્રમમાં મને હીક લાગે તેવો ફેરફાર હુ કરી શકું ’ શ્રી લક્ષ્મી ફરીનાર શ્રોતાસમૂહ વચ્ચે જઈ બિલા ઉતારણે કંઈ ચર્ચા કરી મારી પાસે આવ્યા અને ધીમે સ્વરે મને પૂછ્યું ‘રાધયુરાભાઈ, એક કામ કરશો ?’ મે પૂછ્યું ‘શું ?’ ‘શ્રોતાઓ = ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત’ સાંભળવાની હક લઈ બેસા છે જાણજી રજૂ આપતા નથી અમે બધાએ નક્કી કર્યું છે કે જાણજીની ઉપરવટ થઈને તમારી પાસે “ધન્ય ભૂમિ” ગવડાવું ’ ‘તમે કહેશો તો હું ગાઈશ, ’ મે કહ્યું ‘મને જાવામાં કંઈ વાધો નથી પણ એ શી રીતે મને ?’ ‘જુઓ, તમારી જોનાવતી વારી

આનશે એ વખતે હું બિભો યદ્ધતમને પિનતી કરીશ અને તમે આવીને
તુરત ગાનાવું શરૂ કરી દેજો ' મેં એમની સૂચના સ્વીકારી

પ્રસંગ આવ્યો એટલે શ્રી ભર્યાબિભા યયા, અને એમણે શ્રોતાઓને
સંબોધીને કહ્યું ' મહાત્મા ગાંધીજી તરફ મને એટલો બધો પૂજ્યભાવ છે
કે એમની જે કંઈ આજ્ઞા થાય એ હું કોઈ પણ જોખમે સ્વીકારું જ પણ
અત્યારે તમારા બધાના આમહથી હું ગાંધીજીની આજ્ઞાનું ઉપધન કરી,
ભાઈ ગયચુરાને વિનતી કરું છું કે તેઓ તમને " ધન્ય ભૂમિ " સંભળાવે '

હું બિભો થયો શ્રોતાઓએ ગાંધીજીના જયનાદથી થિયેટર ગમી
મૂક્યું રગમચના એક ખૂણામાં પ્રમુખ તરીકેની ગાંધીજીની બેઠક હતી
બીજા ખૂણે બરામર ગાંધીજીની સામે બિભા રહી મેં ' ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત
માત તુજ ભાગ્યલેખ કંઈ ભવ્ય દિસે ' એ મારું કાવ્ય લલકાર્યું મારે
અત્રે કહેવું જોઈએ કે એ કાવ્ય એટલું બધું લોકપ્રિય થયું હતું કે
મુલાખમાં એ વખતે કોઈ પણ સલા, થિયેટર કે હોલ એવા નહોતા કે ન્યા
એ ગીત મેં ગાયું ન હોય સે કડો વખત એ રીતે મેં ગાયું હતું પણ આજે
જે રીતે ગાયું એવું તો કોઈ દિવસ ગાયું નહોતું, અને મારી પણ નહીં

ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત માવ,
તુજ ભાગ્યલેખ કંઈ ભવ્ય દિસે;
સહ સાધુનો સાચો સાધુ
સાવ્રમતી જલતીર વસે

એ પહેલી કઠીથી એ પારસીઓથી ભરત્યક થિયેટરે જયનાદ શરૂ કર્યો તે દેહ

અભિનંદન એ રાજનગરને,
અભિનંદન એ સરિતાતીર,
પ્રભવર્ગને છે અભિનંદન,
જ્યાં રમતાં યવનબર વીર

એ છેલ્લી કડી સુધી આખું થિયેટર ધમધમી બિહુ ગીતની કડીએ કડીએ જયનાદો અને હર્ષનાદો જામ્યા, અનેકે રુમાલો ફરકાવ્યા અનેકે તાળીઓ પાડી, અનેકે પગ પઠાડ્યા અને ' મહાત્મા ગાંધીકી જય ' એ જયઘોષનો ઘોષ પડતો હોય એવું વાતાવરણ જામી ગયું હતું. ઉત્સાહના પૂરમાં ગાયે જતો હતો એ વખતે એ શાન્ત મુખમુદ્રા, એ ગભીર ચહેરો, એ પથગ બરી આખો તરફ પ્રસંગે પ્રસંગે મીટ માડી હું જોતો હતો સાગરસમોવડો એ ધીરવીર પુરુષ ચારે તરફની ધમાલને બહુજ શાન્તિથી સહી લેતો હોય એની એની મુખમુદ્રા હતી.

ગીત પૂર થયું એ પછી બીજા વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો થયા, અને છેવટે પ્રમુખ તરીકેની ગાંધીજીની વાણી સાલળના હજારો કાન એમના તરફ મડાયા. આજે પચીસ પચીસ વરસ થયા છતાં એ વાણી જાણે હું આજે જ સાલળતો હોઉં એ રીતે આખોય પ્રસંગ રમરણપડે ચડે છે. એ શબ્દોનો લાન આ પ્રમાણે હતો

' તમે લાઈ રાધચુરાતુ ગીત સાલજ્યુ. એ સાલળી તમે ધેવા થયા કેટલાકોએ તાળીઓ પાડી કેટલાકોએ રુમાલો ફરકાવ્યા કેટલાકોએ પગ પઠાડ્યા કેટલાકોએ જયનાદ કર્યાં પણ એ સડુંને આજે હું એક વાત કહેના માગુ છું તે એ છે કે એક માણસની હયાતીમાં એની સમક્ષ આ રીતે એના યુલુગાન કરવા એના જેવી બીજી બૂન માણસગત માટે બીજી કોઈ પણ નથી જે માણસના તમે આજે વખાણ કરતા હો. એ માણસ આવતી કાલે એવો ને એવો રહેશે એની શી ખાતરી ? અને એ માણસ જો આવતી કાલે બદલાઈ જાય, તો પછી એ કાવ્યના લખનાર, એના ગાનાર, એના પર મુઘ્ધ જની હર્ષનાદો કરનાર, એને અંગે તાળીઓ પાડનાર, પગ પઠાડનાર, રુમાલો ઉગ્રડનાર સડુંએ ચરમાવું પડે. '

આ રીતે એ મહાત્મપત્ની પુરુષે વ્યાખ્યાન આપ્યા પછી શ્રી ભરૂચા

મારી પાસે આવ્યા અને ખોલી બિઠ્યા ' રાયચુરાભાઈ, આજે બાપુજીએ મારા ને તમારી ટાલ પાડી નાખી ' મેં હસતા હસતા સંપૂર્ણ સન્તોષથી કહ્યું ' ભાઈ, તમારી ને મારી ટાલ આજે વસન ચર્મગર્મ

આ પછી બીજા એવા ઘણા પ્રસંગો આવ્યા પણ ગાંધીજીની હાજરીમાં એ કાવ્ય મેં ફરી કોઈ દિવસ ગાયું નહીં.

વડોદરા, ૧૫-૮-૪૫

ગાંધીજીની શ્રદ્ધા

વૈકુંઠરાય લલિતભાઈ મહેતા

(૧) ૧૮૩૬ ની આખરે ફ્રેંચપુરમાં ભરાયેલી મહાસભાની ખેડક વખતે ખાદી ને મામોઘોગના પ્રદર્શનની ઉદ્દાહરણક્રિયા ગાંધીજીને હાથે થવાની હતી તેમનો ઉતારો પ્રદર્શનની જગ્યાથી માઇલેક દૂર હતો નહોતો થયેલે દિવસે સવારે ૬ તેમને લેવા ગયો તેમણે ચાલીને આનંદની ઇચ્છા દર્શાવી લોકોની ભીડ સારથી થતા લાગી હતી એટલે વાહન લેવું વધારે ઠીક પડશે એની સૂચના મેં કરી, પણ તે તેમણે માન્ય રાખી નહીં પ્રદર્શનના કાર્યકર્તાઓ તરફથી એટલો તેમની પાસે ગયો હતો સ્વયંસેવકો વગેરેની કશી વ્યવસ્થા કરી નહોતી તેથી મને ધાસ્તી હતી કે આનંદ જતા રસ્તામાં લોકોના ટેળા એકદમ થામ તો આગળ વધતું મુરકેન ચર્મ પડે લોકોના ધસારામાં કંઈ ઇજા ચર્મખેસવાની દહેશત પણ ખરી, ગાંધીજીએ મારી માનસિક નયજાણને હસી કાઢી ' લોકોનો પૂજ્યભાવ ખોળી રીતે પ્રગટ થાય નહીં, લોકો પોતે જ વ્યવસ્થા કરી લેશે, ' એમ કહી હિંમત આપી રસ્તે આનંદ લોકો વધતા ગયા, ને મામ નજીક આવ્યું તેમ લોકો ઘેરી વળવા લાગ્યા, તેમ તેમ મારો ગભરાટ વધતો

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,

20, Haines Road, Mahalakshmi

ગાંધીજીની શ્રદ્ધા

BOMBAY 11

૧૦૧

ગયો. પણ જેમ લોકો ઘેરવા લાગ્યા, તેમ આબુખાબુના પુરુષો પોતે જ સ્વયંસેવક બની ગયા; તેમણે ગાંધીજીની આસપાસ ' સાંકળ ' બનાવી; આખો સંઘ આગળ વધ્યો; ને વખતસર પ્રદર્શનને દરવાજો પહોંચી ગયા. મારી નબળાઈ પુરવાર થઈ, ને ગાંધીજીની શ્રદ્ધા સાચી ઠરી.

(૨) પોતાના સમાગમમાં આવતા કાર્યકર્તાઓની તબિયત વિષે ગાંધીજી હંમેશાં બહુ કાળજી રાખે છે એ જગજહેર છે. પોતાની ગમે તેવી તબિયત હોય તોયે આ દિશામાં તેમનું લક્ષ ગયા સિવાય રહેતું નથી. ૧૯૪૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં, આગાખાન મહેલના તેમના હિપવાસ દરમ્યાન, તેમની મુલાકાતનો લાભ ત્રણ મીનીટ માટે શ્રી. વિદુલદાસભાઈ જેરાગણી સાથે મને પ્રાપ્ત થયો. તે દિવસે તેમની પોતાની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાની શરૂઆત હતી. તેમને કંઈક ખબર આપવા એ ખ્યાલથી મેં શ્રી. જે. સી કુમારપ્પાની તબિયત વિષે દૂ ક્રમાં મશિરો કર્યો. શ્રી કુમારપ્પા તે વેળા આર્થર રોડ જેલમાં હતા. પણ ત્યાંથી વારંવાર તેમને હાંત નપાસાવવા ને નવો નંખાવવા સર જમશેદજી જીજીભાઈ દોરપીટલમાં જવું પડતું હતું. એ હકીકત મેં કહી. એ વાતથી ગાંધીજીને એકાએક જે ચિન્તા થઈ તે તેમના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવી. પણ આ વાત એટલેથી અટકી નહીં. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી શ્રી. કુમારપ્પાની ખબર કાઢવા એકાએક આર્થર રોડ જેલમાં એક દિવસ જેલ ખાતાના વડા અધિકારી કર્નલ લાંગરી જઈ ચડ્યા. શ્રી. કુમારપ્પા એકદમ આ મુલાકાતનું રહસ્ય સમજી શક્યા નહીં. પણ આગલું પાછલું બધું સાથે મૂક્યું ત્યારે અનુમાન કર્યું કે મેં ગાંધીજીને એક પળવારમાં કહેલી વાત સાથે આ મુલાકાતને સંબંધ હતો.

' મુંબઈ ફોનીકલ 'ના તન્ત્રી લાઈ સૈયદ અમદુલ્લા એક્ઝરી ઉપર ગાંધીજીની અત્યંત માયા છે, એ સદુ કોઈ જાણે છે. ગાંધીજી ૧૯૩૩માં ધરવડા જેલમાં હતા ત્યારે લાઈ એક્ઝરી પણ ત્યાં અલગ વિભાગમાં હતા,

તે વખતે તેમને જોલના અધિકારીઓ સાથે કાષ્ઠક વાધો પડ્યાના ખખર જાણી ગાંધીજી અહુ ચિન્તાતુર થઈ ગયા હતા એક દિવસ ભાઈ ઐવનીની મુલાકાત લઈ, ત્યારબાદ હરિજન કાર્ય નિમિત્તે ગાંધીજીને મળવા હુ ગયો તેમણે ભાઈ મહાદેવ મારફતે મારી પાસેથી ભાઈ ઐવનીના સમાચાર વીગતથી જાણી લીધા તેની જ ચિન્તા ભાઈ ઐવની પરત્વે ૧૯૪૫ના ફેબ્રુઆરીમા પણ તેમણે દર્શાવી હતી જન્યુઆરી આખરે તેમને કલકત્તામા હુદયની ઉમ્ર વેદના થઈ આવ્યાથી દિવસો સુધી તેઓ પથારીવશ હતા તે હકીકત સેનાગ્રામમા મે ગાંધીજીને જાણાવી ત્યારે તેઓ એકદમ ચિન્તામગ્ન થઈ ગયા બીજી કામ ને વાતચીત પડતા મૂકી કાગળ કલમ કાઢી, તરત જ ભાઈ ઐવની પર ઉર્દૂમા કાગળ લખી મને સોંપ્યો તેમા એમના ખખર પૂછ્યા હતા, અને તગિયત નિમે સચનાઓ આપી હતી

મુળાઈ, ૨-૮-૪૫

આશ્રમમાં ને જોલમાં

છગનલાલ નથુભાઈ જોશી

૧૯૨૮-૨૯મા હુ સામરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમ—ઉદ્યોગમન્દિરનો મનની હતો, તે દરમ્યાન ગાંધીજી સાથે અનેક પ્રસંગે થયેલી છૂટીજાણ વાતોમાથી કેટલીક અહીં ઉતારી છે

(૧) શ્રી દેવદાસ એક વરસ દિવસોની જાગ્રિયા મિલિયામાં કાનભૂપીજીજીના સિદ્ધક તરીકે કામ કરતા હતા તે વખતે તેઓ તેમના બનીજ—શ્રી હરિયાવના નાના દીકરા—રસિકને પણ સાથે લઈ ગયા હતા તેને ટાઈફોઇડ થયો, તે જીવલેજી નીચ્યો તેના અસ્માનના ખખર આશ્રમમા આગ્યા, તેને બીજે દિવસે સારે દુ' રાખેતા મુજબ ગાંધીજી

સાથે ફરના ગયો ત્યારે તેમણે અત્રેજી અને દેશી વૈદકને લગતી વાતો કરી આના ટાઇફોઇડ તાનમા પણ ઘણા ડાકટરો દગ્દીને દૂધ આપનાનો આગ્રહ રાખે છે એ બરાબર નથી નિસર્ગોપચાર પ્રમાણે આવા તાનમા દૂધ તો અપાય જ નહીં. એડીડ વાર પડી કહે ‘ જેદની ઘડીએ રોજની કામ કરતી બધ થઇ ગઈ હોય ત્યારે પણ, ઇન્જેક્શન દ્વારા દરદીઓને ખોગક આપનામા ડાકટરો માને છે ’ એવા એકબે દાખવા આપી પડી કહેવા લાગ્યા

‘ જનનાથ, આટલી વસ્તુ તમે ઉલોગમન્દિરની રોજનીશીમા નોધી રાખજો હુ બેશુદ્ધ થઇ ગયો હોઉ ને મરના પડ્યો હોઉ ત્યારે, ગમે તેના મોટા કુશળ વૈદો કે ડાકટરો ભારપૂર્વક કહેતા હોય તોપણ, કૃત્રિમ રીતે ખોરાક આપી મને જિન્દગાનો પ્રયત્ન કરના દેશો નહીં ઇન્જેક્શન યા સુધ વાટે મારા શરીરને ખોરાક ન અપાતા દેશે આ વાત જીપડી જ છે ત્યારે ખીજી પણ બે વાત કરી નહિ મને જાનમા લાવના માટે કોઈ ડાકટર આન્ડી કે મીન્ને દારૂ શરીરે એપડાનું કહે તો તમે તેની સામે ઝૂઝજો તમને બાધા કે વેદિયાનો શિરપાન ડાકટરો કે વૈદો આપે તોપણ—તમે મારા વારસ છો, નજીકના સગા છો, એ વંશારે સમજો, એમ માની—મારા બેભાન થયેના શરીરને દારૂ ન જ અડે તે માટે કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરજો અને છેલ્લું મારો દેહ જ્યા પડે ત્યા જ, એટલે કે તે જ ગામમા, અગ્નિસરકાર કરજો મારા શબને કાંઈ પણ ખીજે સ્થળે લઇ જવાનો આગ્રહ ગમ્મરાનો નથી ’

આ ત્રણેય વસ્તુ મારી તે દિવસની વાતસરીમા લખી રાખી હતી પણ ૧૯૩૩મા આશ્રમ વીખાઈ જતા એ વાતસરી રફેતફે થઈ ગઈ છે. એટલે ગાંધીજીના ચોક્કસ શબ્દો ટાકી રાકાયા નથી, પણ તેનો આવાર્થ આપ્યો છે

(૨) શ્રી મનનાથભાઈ ગાંધીના આકસ્મિક અવસાનનો તાર

ગાધીજીના હાથમા આવ્યો ત્યારે તેઓ બપોરનું ભોજન લેતા હતા ' હે રામ ! ' એમ બોલી તેમણે નિસાસો નાખ્યો, પણ પપૈયુ ખાવાનું ચાનું રાખ્યું હતું. એ મને બરાબર સાંભરે છે પછી ' યમ ઈન્ડિયા 'મા લેખ લખ્યો તેમા લખેનું કે ' મગનનાનના જગાથી સતોક મહેન કરતા અધિક વૈધવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે ' તે પછી તેઓ એમ વરસ આશ્રમમા જ રહ્યા હતા.

(૩) ૧૯૩૦ ના માર્ચમા દાડી ફૂચ શરૂ થવાની હતી કમલાએ ફેણચારી માસમા જ આશ્રમમા બાળકોને શીતળા નીમળના માડ્યા પડિતજી ખરે તથા ખાદીસેનક શ્રી મથુરાદાસબાઈના બે બાળકો શીતળાના બોગ થઈ મુજરી ગયા તે બિપરાત બીજા આટક બાળકોને શીતળા નીકળ્યા હતા તે બધાને ' વેટ શી' પેક ' એમને કે બીની જાડી ચાદરમા લપેળી મૂંઝામા આવતા પરમે એને ઓફ પોગશરાગા પાણીથી ધો ધો વાતા ગાધીજી પોતે અગત કાળજી સખી સારવાર કરતા પ્રાર્થનામા પ્રવચન કરતા તેમણે કહેનું ' શીતળાના નિવારણ માટે રસી મુમરાનાં હું નિરુદ્ધ છું ' તે માટેના મગલો પણ સમજાવ્યા હતા અને કહેનું કે ' આ છતાં જે મામ પો પોતાના માગમેને રસી મુકારા ઇચ્છતા હોય તે જરૂર મુકાવે ' તેમનો પોતાનો મત તો તે વેળાએ રસી ન મુમરાનાની તરફેણમા જ હતો *

* આ વિષે ગાધીજીનું ચોક્કસ વક્ષ્ય અત્યારે મું છે એ તપાસ કરીને જણાવવા મે શ્રી દિશોરવા નબાઈને વિનવળી કરી હતી તેઓ તા ૯-૮-૪૧ને રોજ સેવાશ્રમથી લખે છે ' બાપુ મે તો હ મેરો એમ જ હતું છે કે "આવા કષ્ટન મરતો હતાય મારો શબ્દો ટકાવવા પર વિશ્વાસ નથી પણ જો કોઈ ટકાવવા હચે તો તેને હુ રોખવા નથી હચ્છો " સેવાશ્રમમા સુશીલા બહેનનો ધણો આગ્રહ હતો કે દરક જાણુ ટકાવે બાપુએ હતું કે જેને તાત્પર્ય

(૪) ૧૯૨૯ ની લાહોરની મહાસભા પછી, મહાસભાની તમામ કચેરીઓમાં તેમજ મહાસભાનો પ્રભાવ જેના પર હોય એની સરથાઓમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવેા જોઈએ એવો પ્રચાર કરવા નીકળેલા એ હરડીકર ગાંધીજી પામે આપ્યા આશ્રમમાં ધ્વજ રોપાવેા જોઈએ, ને ધ્વજવન્દનની ક્રિયા નિયમિત થતી જોઈએ એવી દલીલ ગાંધીજી સાથે કરવા લાગ્યા ગાંધીજીએ મને બોલાવ્યો શરૂઆતમાં તો ધ્વજનુ માપ, ધ્વજસ્તભની ઊંચાઈ સ્થળ વગેરેની વાતો થઈ પણ એ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં જ ગાંધીજી બોલી ઊઠ્યા ' સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવું ધ્વજરોપણ આજે કરવું મને વાનખી લાગતું નથી એકવાર આશ્રમમાં સ્વાતન્ત્ર્યનો ઝંડો ફૂટકાવ્યો, તો તે ઝડાને પ્રાણ સમાન સાચવવાની આશ્રમમાં તાનત હોતી જોઈએ ઝડાતી શાન સાચવવાને જનની કુરમાની કરવા આશ્રમે તૈયાર રહેવું જોઈએ એ તૈયારી આજે આશ્રમ—ઉદ્યોગમન્દિર—માં નથી ધ્વજને કાગળે કદાચ આશ્રમ ભસ્મીભૂત થવા તૈયાર નહીં થાય તેથી, એ હરડીકર, મારી સલાહ છે કે આશ્રમમાં રાષ્ટ્રધ્વજ રોપવાનો આગ્રહ હાલ ન રાખવેા '

(૫) ૧૯૩૨-૩૩ માં ગાંધીજી સાથે પાંચ માસ યરવડા જોવામાં રહેવાનું સહભાગી મને પ્રાપ્ત થયું હતું સિધ હૈદરાબાદથી મારી મદની યરવડામાં ગાંધીજીના બરદાસીકામ માટે થઈ હતી હું યરવડા આવ્યો ત્યારે મેં જાણ્યું કે ગાંધીજીએ કૃષ્ણ ને બકરીનું દૂધ લેવાનું ઝોડી તેને બન્ને કે વર્ગના કેદીઓનો ખોરાક—જાગનો રોમ્બો ને લાજી—થોડાક ફિસ લીરો હતો કારણ એ કે ગાંધીજીના એક મૂળ સાથી શ્રી સીતારામ પુરુષોત્તમ (આપ્પાસાહેબ) પટ્ટર્ધનને સ્તાગીરી જેનમાં લગીમમ કરવા દેવાની

વિરોધ ન હોય તે દરેક મને, અને વિરોધ હોય તે એવી રીતે રહે કે જેથી કાંઈને થાય તો ફેવાય નહીં, એટલે એને દુર મૂકવા પડે તો મુશ્કેલીવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ '—સંપાદક

સત્તાવાળાઓએ ના પાડી હતી ૧૯૩૧ માં ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા લડન જતા હતા ત્યારે ઉતાવળમાં બે મીનીટ આપ્યાસાહેબે તેમની સાથે ગાત કરેલી કે 'જેલમાં ભગીકામ કાળી, ભીલ, ધાત્રી વગેરે પાસે પરાણે કગવાય છે આ ત્રાસ મગ્દના માટે આપણુથી ભગીકામ લેવાની માગણી કરી શકાય કે કેમ?' ગાંધીજીએ કહેયું 'આની માગણી વાજબી છે, ને જરૂર કરી શકાય' ૧૯૩૨ માં આપ્યાસાહેબે રત્નાગીરી જેલમાં ભગીકામની સખ્તી તોઈ એ કામ માગ્યું. જેલ અધિકારીએ ના પાડી આપ્યાસાહેબે અડધી 'બૂખ-હડતાળ' શરૂ કરી શરૂઆતમાં બેતે બદલે એક રોટલો લેવા લાગ્યા પછી અડધો રોટલો કર્યો દાગભાજી છોડ્યા આ હાડમારીની ખબર ગાંધીજીને પડતા તેમણે જેન ખાતાના વડાની સાથે પત્રનહેરાગ ચલાવ્યો તેમણે જટ મચક ન આપી. એટલે નણ દિવસ ગાંધીજીએ પણ આપ્યાસાહેબ સાથે સદ્‌આનુભૂતિ દર્શાવના રોગવાદાળ બાધા તે પછી આપ્યાસાહેબની માગણી મંજૂર થઈ

(૬) ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ ધરવણ જેનમાં હરિજન કાર્યને અંગે ૨૧ નિસનો ઉપવાસ કરનાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો ઉપવાસ દગી મેથી શરૂ થવાનો હતો ઉપવાસ ન આદરવાની વિનયથી કરનારા તારો ને કાગળો દેલગરદેરાથી આપવા લાગ્યા, તે ઉપરાંત અનેક શુભેચ્છાં મિત્રો, સગાઓ અને મગીને ખજુ મમજી સાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા મગજાઓ આમજી સાગા જે વિભાગમાં થતી ત્યાં સરદાર સાહેબ જઈ શક ની પણ સાજ પગે ત્યાંથી આવ્યા પછી ફરતી વખતે ગાંધીજી મદદોસ્તોઈ તે દિવસે કાળી કાળી મુનાકાન થઈ, શી શી વાતો થઈ, તેં સાર સંદાર સાહેબને કહેતા તે વખતે સાબગતો. ઉપવાસ શરૂ કરવાં દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો હતો તેમ તેમ ગાંધીજી ૥ હિત્તાદને આર વધતા હતા તે અરસામાં રાજવંત ને શ્રી ચકરનાન ને કર ગાંધીજીને ન

આજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે ' તમે ૨૧ ઉપવાસ કરી શકો એવું હવે તમારું શરીર જ રહ્યું નથી ન કરે નારાયણ ને અમને એમ લાગે કે હવે તો તમારા છે'વા શ્વાસ ગાલે છે, અને ડાકટરો પણ અમારા મતને મળતા થાય, ને તમારું શરીર તપાસી ડાકટર ઉપવાસ છોડવાની આગ્રહભરી મનાઈ આપે, તો તમારે ઉપવાસ છોડવો જોઈએ ' આ ઉપવાસ કરવાનો આદેશ અત્યામી તમ્હથી મળ્યો છે એટલે તેમા કુશળ જ થનાતું છે, એવી ગાંધીજીને પાકી ખાતરી હતી એ દૃઢ શ્રદ્ધાને હવાવે એવી સગળ દૃષ્ટીએ રાજીજી ને શ કરવાયમાઈએ કરી એટલે ગાંધીજીનો પુણ્યપ્રકાપ ભમ્બૂકી ગિયો, ને તેમણે કહ્યું ' તમે મારી જીવત શ્રદ્ધાને હવાવના માગો છો ? હું જે કદુ છું તેના પર તમને આસ્થા બેસતી નથી, અને ડાકટરો મારી નાક તપામે, હૃદયના ધબકારા જીએ લોહીતુ દગાણુ માપે, ને જે કંઈ કહે તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો છો ? આવી ડાકટરી તપાસ ન જ કળી નેઈએ, એવો મારો આગ્રહ છે ' આથી પણ વધુ આકરા વેણુ ગાંધીજીએ સંભળાવ્યાં હશે ત્રણ કલાક પંજી સાજે ફરતા વાતો કરતી વખતે પણ એ ઉકળાટ મળ્યો નહોતો જીજે દિવસે સનારે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ગાંધીજી રાતના ત્રણ વાગે ગિય્યા ચારની પ્રાર્થના થઈ જેલ ખૂલનાના પોણાસાતના ઘટા થયા પણ જેવર ફળુ અમારા ઘાડંમા આવ્યા નારી એટલે ગાંધીજીને તાનાવેલી થના લાગી ગાંધીજી કહે ' ગનવાવ, આ ચિટ્ટી પહોંકુનીમા ગળજીને તરત જ પહોચાડે એવું જેલરને કહેડાવો એ ચિટ્ટી રાજીજીને નામે હતી, ને તે આ પ્રમાણે હતી ' તમે મને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય છો કાલે મે તમને ને શ કરવાવને ચડુ જ દૂભવ્યા મને ક્ષમા આપો એમ કહેસાની જરૂર નથી, કેમકે ક્ષમા તો તમે મને માગ્યા પહેલા જ આપી છે પણ મે કાલે બેનકૂરીથી જે વસ્તુની ના પાડી તે જ વસ્તુ કરવા હવે ડું તૈયાર છું હમણા તેમજ તમે જ્યારે ઇ-છો

ત્યારે હું કોઈ પણ ડાક્ટર પાસે તપાસ કરાવવા તૈયાર છું. શરત એટલી જ કે સરકારની પરવાનગી મળતી જોઈએ અને લાગે છે કે એ તપાસનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ ન કરવું જોઈએ, કેમકે એનો રાજદ્વારી ઉપયોગ થવાનો લાયક રહે. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ડાક્ટર પાસે તપાસ કરાવો તો તેથી ઉપરાસનો આરભ અટકાવો નથી આપણે મળીશું ત્યારે વધારે વાત કરીશું. આ તો ગાંધીજીને મારા હૃદયમાં મેલ ગરી ગયો. તે માઠી નાખવાને માટે જ લખ્યું છું તમને તથા શકરલાલને સ્નેહસ્મરણ — માપુ (૫-૫-૩૩) ' ૫

(૭) ગાંધીજીના કેન્સરકે મગજો મારી પાસે છે તેમાના એમ્મા પોતાના આ ક્રોધને વિરે તેમણે જ લખ્યું છે તેનો ઉતારો અહીં આપના જેવો છે. ' ખરો વાત જ એ છે કે સ્વસ્થતા કોઈની ખતારી મગતી નથી પોતાની અદરથી નીકળતી જોઈએ. હું પોતે અત્યારે 'ધરાસની સામે મૂઝી રહ્યો છું નિકટવર્તી કોઈથી કંઈ બૂન થઈ કે મારી ઉપર મૂંઢરિપુએ સમારી કરી જ છે એ શરોર આ મન બનેલી નમજાઈ સૂચવે છે મન સાન ઉદાસીન થયું હોય તો શરીરની નિર્માળતા તેને શું કરે ? બુદ્ધિ આ જાણે છે હૃદયને તેનો સ્પર્શ નથી થયો. પણ કોક દબાડે એ ક્રોધને પણ ગરે છૂટકો છે. પણ જેમ મારી મેગે જ ઈશ્વરકૃપા મેળવતી રહી છે તેમ જ તમારે મરવું રહ્યું છે આપણે પોમા કરો દેર. જાણુજે મને એ જ આત્મા છે બનેમા પગલા રહેતી છે મૂર્છા જન તો પશુતા જન — માપુના આત્માનાં ' (૧૬-૬-૨૮)

● ચિઠ્ઠી મળી તે જ દિવસે રાત્રીજી દસતા દસતા જેવમા ગયા ને કહ્યું આપે ક્ષમા માગવાની કરી જરૂર નહોતી આપના કરતા વધારે તો અમે ચિઠાયા હતા અમે હવે તપાસ ન કરાવવાનું જ નક્કી મ્યું છે ' — સ પાદ ૬

(૮) યરવડા જોલમા મને કેમ મૂકનામા આવેલો તે હું કહી ગયો પછી હું તો સાન અણુડ માણસ રહ્યો માલીસ કરતા જન્મારામા શીખેલો નહીં ખોરાકના પ્રયોગને લીધે ગાંધીજીની તમિયત લયડી હતી પગની પિડીની માલીસ કરવાનું મને કહેવામા આવ્યું મેં ગરમ તેન લીધું આગળા વડે પિડી પર તેન ચોળ્યું ને આગળાથી પગ ધસ્યા ને દબાવના લાગ્યો ગાંધીજી કહે ‘ જગનનાન, માલીસ આમ ન થાય, હથેળીથી ધાય ’ એમ જી મારી પિડી પર હથેળીથી માનીસ કરી મને પદાર્થપાક આપ્યો સંદાર સાહેબ બાલુમા બેઠા બેઠા પરખીડ્યા બનાવતા હતા હું તો શરમાઈને બોયભેગો થઈ ગયો ખાય મહિનામા થોડુંક માલીસ કરતા રીખ્યો ગાંધીજીની છાતી પર માલીસ કરતા તે પરના વાળ તણાતા મારા કરતા કેદી હજામ માનીસ કરવામા અનેકગણો હોશિયાર મારા જેવા અણુધડ કરતા એ માનીસ કરે તો સારું, એમ સરદાર સાહેબને લાગે એ રવાલાવિક હતું પછી ગાંધીજીએ મારો એ ‘ અધિદાર ’ ખીખ કોઈને લેના દીધો જ નહીં એ વખતે મેં જોયું કે ગાંધીજી સાથે જ ગુડકેશ છે છાતી પર વીસ મીનીટ કે અડધો કનાક મેં માલીસ કર્યું છે, ને એ દરમ્યાન ઘણીયેનાર તેમને રસવસાટ બિઘતા જોયા છે

(૯) ગાંધી સેના સંઘને અઢી લાખ રૂપિયાનું —અથના કહો કે સર્વસ્વનું —દાન કરનાર શ્રી જીવરામભાઈ કોહારી ઉત્કલમા દરિદ્રનારાયણની

* સતત પ્રવાસના દિવસોમા મોટરમા ફરનાનું હોય ત્યારે ગાંધીજી મોટરની પાછલી બેઠક પર સૂઈ જાય, ને એક ગામથી બીજો ગામ પહોંચતા વચગાળાનો વખત મળે તેટલામા કકડે કકડે બિઘનું લેણું પૂરું કરે ૧૯૩૪મા ત્રાવણકોરના આવા પ્રવાસ દરમ્યાન મોટરમા શ્રી કંકરબાપા ને હું સાથે હતા એકવાર પાછલે પહોંરે ગાંધીજી ડિઘમાથી ડિઘ્યા, ને પાંચ મીનીટમા ગામડું પસાર થયું એટલે પાછા સૂઈ જતા કહે ‘ મારા જેવો ડિઘનારો કોઈ જોયો છે ? ’ —સ પાદક

સેના કરતા કરતા રક્તપિત્તના રોગમા સપગયા હતા તેમને ગાંધીજી જેલમાંથી રોગોપચારને અંગે વીગતનાર સૂચનાઓ મોકલતા તે ઉપરાંત સરદાર સાહેબ અને મહાદેવભાઈની આગળ જીવરામભાઈની સરજતા ને સાધુતાની તથા ઉત્કલની કે ગાંધિયતની વાતો કરી ધણીનાર પોતાના દિનનું દર્દ દાનવના તે વખતે શ્રી જમનાવાવજી યરવડાની જ જેનમા કે વર્ગમા હતા, તેમણે પચાસ રતન વગ્ન ખોલ્યું હતું, ને તેમને કાનની અસહ્ય વેદના થતી જમનાવાવજી ને અમારી વચ્ચે આડી એક જ બીંત હતી, પણ તેમને અમે મળી શકતા નહોતા તેઓ ચઢી બાંધિયું પહેરતા, કાનમા હા ન પેસી જાય તે માટે, ૧૮ ઇંચનો જે અગૂઠો મળતો તે કાને વીટતા, ૮૦ શીટ કાંથીની સીદરી વણના, અને જુવાર બાજરાનો રોટલો ને દાળ ખાતા આ બાહ્ય અગનકથી તેઓ હારે એવા નહોતા ગાંધીજીને પણ એવું દુઃખ નહોતું પણ તેમના કાનની ખીંચ વધતી જતી હતી, ને જેલમા તેના યોગ્ય ઇલાજ થતા નહોતા, એ વસ્તુથી ગાંધીજીનું અતર વ્યોનાઇ જતું હતું આ જ વખતે ગાંધીજીના પુત્ર શ્રી. રામદાસ પણ યરવડા જેનમા કે વર્ગમા હતા તેથી ગાંધીજીને એક પ્રકારની શાન્તિ રહેતી હતી કે હજારો સ્વયંસેવકો જે જેનયાતના ભોગનતા હતા તેમા પોતાનો દીકરો પણ ભાગીદાર છે જેલમા ધીરૂધ વિનાનો ખોરાક મળતો હોવા છતાં તબિયત કેમ સારી રાખી શકાય તેના બોધપાઠ દર અઠવાડિયે કે વર્ગના ભાઈઓને શ્રી રામદાસ મારફતે મોકલતા ચીથવડ રાષ્ટ્રીય શાળાના અધ્યાપક શ્રી પરચુરેશાસ્ત્રીને યરવડા જેલમા રક્તપિત્તનાળાના નોખા યાડમા રાખનામા આવેલા તેમની નાનકડી ચિટ્ટી નાના કે મોટા કામ માટે ગાંધીજીને જેલમા મળે કે તરત જ તેનો અમન તેઓ કરતા કે કરાવતા આજથી ચારેક વરસ પહેલા સેનાગ્રામમા એ જ પરચુરેશાસ્ત્રીના ધાને ધોઈને સાફ કરતા ગાંધીજીને જોનાનો પ્રસંગ મને મળ્યો

(૧૦) સાબરમતીમા ગાંધીજી કકડતી ટાઢમા પલુ નદીકાંઠે ‘ હૃદયકુન્ડ ’ના ઇગિયામા સુષ્ઠ જતા ૧૯૨૬ના શિયાળામા એક રાતે હિમ પડ્યુ છતાં તેમણે ખાન્સો ન ખમેડાવ્યો. પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના અમે, અતિશય ઠંડી લાગનાથી ખુન્નામા ન ડરતા ઓશરી પર ડરી ગાંધીજી સનારમા ગરમ પાણી પી, છ વાગે નિયમ પ્રમાણે ફરવા નીડળ્યા. આશ્રમનો મન્ની હોનાથી હું પલુ તેમની સાથે ફરવા જતો. ચપનમા ટાઢને લીધે પગ ન પેસે શરીર ઠંડીથી ઘૂંજવા લાગ્યુ. પલુ ગાંધીજી તો નિયમ પ્રમાણે સાબરમતી જોલના દરનાળના ચાલનાને લાકડી અગડાયા બાદ જ પાઝા ફર્યા. આશ્રમમા આવ્યા ત્યારે પપૈયાના ઝાડ હિમથી ઘાળેના જોયા. ડડીનુ પાણી ઠરીને હિમ થઇ ગયેનુ તે બરફના કમ્પ બાળકોએ બતાવ્યા. ત્યારે ગાંધીજીને ખાતરી થઇ કે આશ્રમમા રાતે ૩૪° કે તેથી નીચે પારો જિતયો હશે એની ટાઢમા પલુ તેઓ રાતે ખુન્નામા સુષ્ઠ ગયેલા એ જ ખગ આશ્ચર્યની વાત હતી.

(૧૧) ૧૯૨૪મા ગાંધીજીએ શ્રી રામદાસને રોજ એક કથાક ગુજરાતી, સંસ્કૃત અંગ્રેજી ભાષાનાનો નિયમ કરેલો. તેમા ‘ હિંદુધર્મની બાળપોથી ’, તથા ‘ યગ ઇન્ડિયા ’ના લેખો ને તેનુ ભાષાન્તરવગેરે શીખવતા તે અરસામા અમદાવાદમા મ્યુનિસિપાલિટીના નના દોનમા મહાસમિતિની બેઠક બરાઇ તેની સભાઓ મોડી રાત સુધી ચાલતી સનારના ૪ થી રાતના ૧૦ સુધી ગાંધીજી દેશનેતાઓ સાથે કંઈ ને કંઈ મન્ત્રણાઓમા રોકાયેલા હોય એ દિવસોમા એકવાર તેઓ રાતે ૧૧ વાગે આશ્રમમા પાઝા આવ્યા, ને બાને પૂછવા લાગ્યા ‘ રાત્રો કયા છે ? ’ બા કહે ‘ સુષ્ઠ ગયો છે ચાડયોપાડયો છે. ઉઠાડવો નથી ’ ગાંધીજી કહે ‘ પલુ એને

• સાબરમતી આશ્રમમા ગાંધીજીના નિવાસસ્થાનને ‘ હૃદયકુન્ડ ’ એ નામ આપવામા આવેલું — સ પાદક

રોજ એક ક્યાક લાણાવાનો નિયમ કર્યો છે રામો ના પાડે તો જ મારાથી સર્પ સકાય ' પણ એમ કંઈ નિયમભંગ થાય ? રામદાસને જગાડી થોકુક પણ રીખવ્યું ત્યારે ગાધીજીના દિનને શાન્તિ થઈ

(૧૨) ૧૯૨૮ મા આશ્રમને નવું સ્વરૂપ આપના માટે ગાધીજીએ આશ્રમવાસીઓ પાસે કડક નિયમપાનન કરાવનાનો આગ્રહ રાખેનો લગભગ એ આખું વરસ તેઓ આશ્રમમાં રહેના તે વેળા આપેા આશ્રમ એક શાળા બની ગયો હતો આશ્રમની નિયમાવનિ તો કડક હતી, પણ એ નિયમોના પાનનમાં શિથિલતા આવી ગઈ હતી એકનાર ગાધીજીએ સાય પ્રાર્થના બાદ આશ્રમનાસી ભાર્ષત્યહેનો સાથે બેસી કેટનાક મોટા મોટા નિયમો નક્કી કર્યા, ને તેના પાનનને નિરે વધારે આગ્રહ રાખનામાં આવ્યો એ નિયમો આ પ્રમાણે હતા (૧) સવારની ૪ વાગ્યાની પ્રાર્થનામાં બધા આશ્રમવાસીઓએ અચૂક હાજરી આપવી (૨) બધાએ સમુક્ત રસોડામાં જ જમવું (૩) રોજ ઓછામાં ઓછા ૧૬૦ તાર કાતવા (૪) ધરકામ માટે નોકર કે મજૂર ન રાખવા (૫) આશ્રમમાં રાતે ચોકી કરવામાં પુખ્ત વયના બધા પુરુષોએ સાથ આપવો (૬) પાંચખાના સંસ્કારમાં નાના મોટા દરેકે વારા પ્રમાણે બેઠાવું (૭) આશ્રમમાં રહેનાર દરેક જણે રોજ ઓછામાં ઓછા ૮ કલાક આશ્રમ સોપે તે કામ કરવું (૮) રોજ કરેના કામની વાસરી—રોજનિશી—રાખરી આ નિયમોએ આશ્રમવાસીઓને સારી તાલીમ આપી ગાધીજી પોતે સવારની પ્રાર્થના બાદ સાત વાગે બહેનોનો વર્ગ ચલાવતા તેમાં પ્રાર્થનાના સરકૂત મનોદો શીખવતા ને સામાન્ય જ્ઞાન આપતા રસોડામાં શાકભાજી સમારવાના તથા સંસ્કારના કામમાં નિયમિત હાજર રહેતા સવારસાંજની પ્રાર્થના બાદ નાના મોટા પ્રવચનો કરતા ઉવોગમન્દિરની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક અઠનાડિયે એકનાર રાખી, સાચાઓમાં ક્યાક ધર્મણુ હોય તો ત્યા તેલ

સીચતા એક નિશ્ચય એવો ડરવામા આવ્યો હતો કે આશ્રમે જે નિયમો કરેના તેનો ત્રણનાર ભગ થાય તો તે ભગ કરનાર આશ્રમવાસી પોતે ગણપુરીથી નીકળી જાય અને એકવાર જે નિયમ થયા તેમા સામાન્ય રીતે અપનાદ નહીં કરવામા આવે. બાર વરસના જૂના એક આશ્રમવાસીએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે ‘વાસરી લખનાનો આગ્રહ આપ રાખો છો, ને આપ વાસરી જોવાના છો, એટલે લખનારાઓમા દલ પોપાય છે ને જૂદને આડડતરી રીતે પોપણ મજે છે માટે હુ વાસરી નથી લખતો.’ આ ભાઈ વણાટકામમા ભારે પાવન્ધા હતા ખીજા યમનિયમના આગ્રહી હતા ગાધીજીએ તેમની વાસરીની ઉપયોગિતા વિષે જાહેરમા સમગ્રજુ પણુ પેના ભાઈને એ વાત ગમે ન જિતરી, ને એ કારણે તેઓ આશ્રમમાથી છૂટા થયા * આશ્રમના સંયુક્ત રસોડામા અમે લગભગ દોઢસો નાના મોટા માણસો એક પગતે જમના કાંઈ નોકર કે રસોડયા રસોડા માટે નહોતા મારેતુ ખાનાતુ થતુ શાકદાળ વધારેના હોવા જોઈએ એ વિષે બહેનોએ ચર્ચા કરી હતી, પણ છેનટે ગાધીજીનો જ નિજય થયો હતો રસોડામા ગાયતુ જ ઘી વપરાય એવો આગ્રહ હતો ગાયતુ ઘી ન મજે તો લૂપ્ત ખાતુ પણ બેસના દૂધધી નજ વાપરના, એવો પણ નિશ્ચય હતો ગાયતુ ઘી મળતુ બધ થયુ ત્યારે ગાધીજી રસોડે જમનાર રિવાર્થીઓમા ને સમજુ આશ્રમવાસીઓમા અજાણીના તેનનો પ્રચાર ડરવા લાગ્યા તેઓ કહે ‘અજાણીનુ તેન ખાનાથો વિનોખાતુ વજન ૧૫ રતન વધ્યુ છે તમે પણ અજમાવી જુઓ કડતુ, ને શરૂઆતમા અજાણામણી લાગે એરી વાસનાળુ, અજાણીનુ તેન સંયુક્ત રસોડામા આવ્યુ, ને માણસો રોગલી

* ગાધીજીએ પોતે ત્યારથી વાસરી લખવી આદર રાખી છે મળવા આવેવા સ્ત્રીપુરુષોના નામની નોંધ પણ એ વાસરીમા તેઓ કરી રાખે છે

પર એ તેજ ચોપડી ખાતા થઈ ગયા સમમા ધી નખાય જ નહી, શેકેલા લોટની, ગોળવાળી, ઊંની પાતળા સમ શરીરને માફક આરીજવી જોઈએ, કોળાનુ બાફેલુ શાદ વાપડ પડે એ જામ છે, એની એની ચર્ચાઓ રાગ આવે રસોડામા રોટનીનુ કામ ઝટ કેમ ઉકેલાય, ચૂવામા કેવા ફરફાર કરવા જોઈએ, પાઉરોટી બનાવવામા કેવી કાળજી રખાવી જોઈએ, એની ચર્ચા ગાંધીજી બહેનો સાથે કલાકોના કલાક ચલાવતા શ, પ, સ ને ચ છ નો ભેદ સમજી ઉચ્ચાર કરતા જોને ન આવડે એની બહેનને 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' - વાળા શ્લોકોના ઉચ્ચાર રીખવાની માયાફૂટ કરતા ગાંધીજીને જોઈ હસનુ રોકી શકતુ નહીં. 'પ્રાર્થના' રાજમા ભગવાન પાસે માગવાપણુ છે, માટે 'પ્રાર્થના' ને બદલે 'ઉપાસના' એ રાજ વપરાવો જોઈએ, એવી પણ ચર્ચા બપડતી આશ્રમમા કરવાના 'રૂટીન'—એટલે કે એકની એક ઘરેકવાળા કામથી માણસની છાદ કટાર્થ જન્ય, માટે ભારે શુદ્ધિશાગીઓની પાસે એવુ કામ ન કરાવવુ જોઈએ, એમ કહેનાર પણ કેટલાક ભાઈઓ હતા એ કથનના ઉત્તરમા ગાંધીજીએ એક કાગળમા લખેનુ 'મહાદેવ રૂટીન કામ કરે તેથી તેમની શક્તિ ઘસાઈ જવાનો મુદ્દવ ભય નથી રૂટીન કામ તેમની પાસે કરાવ્યુ છે, તેથી તેમની શક્તિ વધી છે રૂટીન કામથી નિયારમા રપટતા, દહતા ઈત્યાદિ આવે છે કે રાગ નિયાર કરે ને અમલ ન કરે તેના લખાણુમા ખરું જોર દોય નહી' (૧૧-૫-૨૯)

'ઉદ્યોગમંદિર (આશ્રમ)મા વસના ભાઈબહેનોને ગાંધીજી પ્રવાસમાથી જે કાગળો લખતા તે સામાન્ય રીતે સહુ વાચતા, ને તે પ્રમાણે જીવન ધડતા. આ કાગળોમાથી જે અહીં ઉતાર્યા છે

'બાળકો ને બાળાઓ, તમારા તરફથી કાગળ નથી મારી સાથે તમારામાથી કેણુ ફરી શકે, એ નિયાર મને કેન્દ્રીક વેળા આવ્યા કરે છે ફરસાનો ઉદ્દેશ તો એ જ દોય કે નિઘાર્યા કે નિઘારિની સેવાને સાર

તૈયાગ થાય એ દૃષ્ટિએ આટલી વસ્તુની આનંદશક્તિ મને લાગે છે
(૧) ઉમેદવારના હાલના વિચાર પ્રમાણે, તે જીવન સેના સારુ અર્પવા ધારે
છે (૨) તેને રેટિયાશાસ્ત્રનું પૂરું જ્ઞાન છે, પીજે છે, લોટે છે, ઝીણું જાહે
જોઈએ તેવું કાતે છે, ઓળંગે સમારી શકે છે, સૂતરનો કસ કાઢી જાણે
છે, સૂતરનો આક ગણી જાણે છે, નિ (૩) અક્ષર સારા કાટે છે, ને ઝડપથી
લખી શકે છે (૪) ભજન ધણા યાદ છે ને ગાઈ શકે છે (૫) ખાના-
પીનામા સયમ પસંદ કરે છે ને પાળે છે, ને ગમે ત્યાં જાય ત્યાં પણ
પાળવાને તૈયાર છે આ સિનાય બીજી તો તમે પૂરી શકો છો આ તમારે
ને શિક્ષકોને વિચારવા સારુ છે જો તમે ઈર્ષ્યા શરતોથી ભડકો, તો મને
આશ્ચર્ય થાય હું જાણુ છું કે આપણે જોઈએ તેના જગત રહ્યા નથી,
આટલું તો તમારે ધણાને સારુ સામાન્ય હોવું જોઈએ ૧૨ વર્ષની
ઉપરના અને ૧૫ વર્ષની અંદરના કોઈ નિઘાર્થી કે નિઘાર્થિનીને ગીતા
મોટે ન હોય એમ બનવું ન જોઈએ રાજ એક શ્લોક મોટે કરે તો બે
વરસમા પૂરું થાય ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય — ગાપુત્તા આશીર્વાદ
(૭-૧૦-૨૬)'

‘ જહોનો વખતોવખત તમે યાદ આવ્યા કરો છો જેમ જેમ
મુસાફરીમા જહોનોને જોઈ છું તેમ તેમ તમારી સામે રહેલા જામનો વિચાર
આવ્યા કરે છે, ને તેમ તેમ જોઈ છું કે સાચી તાલીમ તો હૃદયની છે
જો તેમા શુદ્ધ પ્રેમ પ્રગટ થાય તો બાકી બધું એની મેજે આવી રહે
સેનાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદિત છે સેનાની શક્તિ પણ અમર્યાદિત ગનારી સમય
કેમકે આત્માની શક્તિને મર્યાદા છે જ નહીં જેના હૃદયના કમાડ ખૂલી
ગયા છે તેના હૃદયમા તો બધું સમાઈ શકે સેનાનું જગત જેટલું કામ
પણ શોભી નીકળે જેના હૃદયને સીન છે તેનું વધુ કામ પણ નહીંતે
ગણાશે એ અર્થ નિહુરની ભાષા અને દુર્યોધનના મેનામા ભર્યો છે

—બાપુના આશીર્વાદ (૭-૧૦-૨૯)

તે જ પ્રમાણે આશ્રમમાં રહેતા જિજ્ઞાસુઓને પણ ગાંધીજીના કાગળો અવારનવાર મળતા. તેમાંથી નીચેના વાનગીરૂપે હિતાર્થ છે :

‘ યાજ્ઞિકને ઉદ્યોગ કરવાથી આત્મદર્શન એની મેળે થાય જ. તેમ જ દેશોદ્ધારનું સમજાવે. જો સાચા દેશોદ્ધારક થઈએ તો આત્મોદ્ધારક પણ થઈએ જ. અને દેશોદ્ધારકના કરતા પણ નમ્ર રાજદ લોકસેવક છે. એટલે સાચી સેવામાં દેશસેવા, આત્મસેવા, ઇશ્વરસેવા છે. એ વિષે મુદ્દલ શંકા ન આણીશો. (૩-૧૦-૨૯) ’

‘ માતાકે પ્રતિ તુમહારી ભક્તિ મૈ સમજ સકતા હૂં. તુમહારા અંતરાત્મા જૈસા કહે એસા હી કરો, ઇસી ભક્તિકો અન્તરમેં તો વ્યાપક સેવામેં પરિણત હોના હૈ. પરંતુ એસા પરિણામ બલાતકારસે નહીં લા સકતે હૈ. જલ્પ એસા હોગા તબ બી માતૃભક્તિમેં ન્યૂતતા નહીં હોગી, પર વહ ભક્તિ વિશેષ શુદ્ધ હોગી. આજ ઉસમેં સાર્વિક મોહ હૈ.— બાપુકે આશીર્વાદ ’

‘ શુદ્ધ સમાધિ અવસ્થા શુદ્ધ મેવા હોઈ શકે. મૌન સર્વશ્રેષ્ઠ લાપણ્ય ને સેવા હોય. પણ તે સ્વાભાવિક હોયુ જોઈએ. એ માર્ગ વિકટ છે કરોડોમાં એકને સારુ હોય. તેમાં આત્મવચંચના બહુ થવાનો સંભવ છે. સમાધિમાર્ગ રાજમાર્ગ નથી. કર્મમાર્ગ સહેજે સમાધિ તરફ લઇ જાય ત્યારે જઈએ. કર્મનું અનુકરણ થાય; સમાધિનું કદી નહીં.—બાપુના આશીર્વાદ (૨૬-૧૦-૨૯) ’

‘ જિ. મહાદેવ, તમે માંદા પડો છો એ સહન નથી થતું. હવે તો સાવ આરામ થઈ ગયો હશે. સેવા કરવામાં પણ કંઈક પ્રમાણ જાળવવું પડતું હશે, અને તે સેવાને અર્થે. અહીં “ દેહરખો ધર્મ ” કહેવતનો

કંઈક ઉપયોગ હોવાનો સભન છે સડુથી વધારે કામદા માણસને સડુથી વધારે નવરાસ હોય છે એ અગ્રેજી અનુભવ તો છે જ, ને સાચો છે એની મતલબ એ છે કે જેણે પ્રમાણિકપણે કર્તવ્ય પાળ્યું છે તેને અમુક આરામનો અધિકાર છે જ એ આનસ્યક નવરાસ પર તરાપ મારવાનો અધિકાર કાઢતે ન હોય — બાપુના આશીર્વાદ (૨૮-૧૦-૨૯) ' *

રાજકોટ, ૨૭-૭-૪૧

ગાંધીજીનું માર્ગદર્શન

દિલખુશ નીવાનજી

(૧) ૧૯૨૫ના એપ્રિલ માસમા મુમ્બઈ રાષ્ટ્રીય શાળા પર ભારે આક્રમણ આવી પડી મુમ્બઈ પ્રાન્તિક સમિતિએ એમએક એ શાળાને બંધ કરવાનો હુકમ કરી દીધો એટલે અમે શિક્ષકો ભારે વિમાસણમા આવી પડ્યા વાર્ષિક રૂ. વીસ હજારના ખર્ચની જોગવાઈ બીજાથી થાય તો જ જૂનમા રાષ્ટ્રીય શાળા આવે આવી તાત્કાલિક સમગ્ર અમે સ્વામાન્ય શિક્ષકો કપાથી કરી શકીએ ? અમને ગાંધીજી યાદ આવ્યા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે તો એમને અપાર મમતા મારા એક શિક્ષક મિત્રની સાથે હું સામુદાયની પહેલેથી ગાંધીજી સાથેનો આ મારો પહેલો પ્રસંગ હતો એવે તેમની પાસે રૂ. ૩૫૩ પહોંચવા મેં શ્રી કામસાહેબનો આશ્રય લીધો ગાંધીજી ' હૃદયકુજ 'મા બેઠા હતા સમારનો સમય હતો મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેઓ હળમત કરતા હતા કાકાસાહેબે મારી આગળથી કરાની અમારી શાળા પર આવી પડેલા સકટની દૃક વીમતો એમણે ગાંધીજીને જણાવી ગાંધીજીએ મધુ સાબળી લીધું પત્રી મારા તરફ લેવું, અને બોલ્યા ' કેમ, તમે આ સકટને અગે શું નિર્ધાર્યું છે ? ' ' અમારો તો

દર નિશા છે કે અમારે શાળા ચાનુ જ રાખવી જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેના માટે એક પણ વિદ્યાર્થી તૈયાર હોય ત્યાં સુધી અમારાથી તેને પાગે કેમ મોકલાય ?' મેં કહ્યું ગાંધીજીએ સાબળી લીધું, ને અમારી નિશાનું માપ કાઢવા પૂછ્યું 'તમે શાળા ચાનુ રાખના તૈયાર થા છો, તો એ માટે તમે કોઈ બેખ લેના તૈયાર છો ? શાળા ચલાવના માટે જૂન માસ સુધીમા નાણાની કરી સગવડ ન થાય, તો તમે તે માટે બીખ માગશો ?' આ વેધક પ્રશ્નથી અમે કંઈક ચમક્યા તો ખરો પરંતુ સદ્ભાવે ગાંધીજી પાસે આવ્યા પહેલા જ અમે શિક્ષક ભાઈઓએ ગમે તે ભોગે શાળા ચાનુ રાખનાનો મહત્તમ નિર્ધાર કરી લીધો હતો. આથી કંઈક દિ મત રાખી મેં ગાંધીજીને કહ્યું 'અમે નિર્ણય તો કર્યો જ છે કે શાળા ચાનુ રાખવી એ માટે અમે કેટલાક શિક્ષકોએ બધી જાતનો ભોગ આપનાની તૈયારી રાખી છે. અમે બીખ માગીને નિર્વાહ કરીશું, પણ શાળા તો ચાનુ જ રાખીશું.' ગાંધીજીને આ જવાબથી ખૂબ સન્તોષ થયો એમ અમને જણાયું. અમે ખૂબ ઉત્સાહમા આવ્યા ગાંધીજીએ વિચાર કરી લીધો, ને અમને ફક્ત આપતા બોલ્યા 'બસ ત્યારે હું આજે જ સરેજિન્ટાદિની (તે વેળાના મુખ્ય પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ) ને કાગળ નખીને જણાવું છું કે મુખ્ય રાષ્ટ્રીય શાળા માટે પ્રાન્તિક સમિતિએ આ રીતે તો વીકરીક મદદ કરવી જ રહી થોડા દિવસ પછી મારે મુખ્ય જનાનું છે તે વખતે પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યકરોને બોલાવી બધો ખુનાસો કરી નહીં.' અમે ખુશ થયા ખરા, પરંતુ અમારે તો શાળાને માટે કાયમી વ્યવસ્થા કરવી હતી. અમે મુખ્ય રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ સ્થાપનાનો વિચાર કરીને ગાંધીજીની આશિષ લેના આવેલા એ યોજનાની વીગતો જાણી તેઓ મહુ ગજ થયા તેમણે કહ્યું 'એ તો તમે બહુ સરસ વિચાર કર્યો છે તમે સ્વાશ્રયી થના ઠરાવ્યું છે એ મને મદ ગમે

છે. મારા પૂરેપૂરા આશીર્વાદ તમને છે. હું રેવાશંકરભાઈને જણાવીશ. એ તમારા પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી થાય એવી ભલામણ કરીશ. તમે જીજ્ઞાસિતેશ્વરજીએ શોધી કાઢજો. 'અમે ધાર્યું' નહોતું કે એમની આટલી જાંધી હૈંકે અમને મળશે. અમે પ્રજામાં કરી વિફાય લીધી તેઓ તે પછી થોડા વખતમાં મુંબઈ આવ્યા ત્યારે પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યકરોની સભા બોલાવી. અમને પણ હાજર રહેવા જણાવેલું. સભામાં તેમણે અમારી બહુ સરસ વકીલાત કરી, અને પ્રાન્તિક સમિતિએ તે વર્ગે રૂ. ૧૦ લગ્ગરની મદદ અમારી શાળાને કરી. મુંબઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ પણ અમે સ્થાપ્યું, અને શ્રી. રેવાશંકરભાઈ અમારા પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી થયા.

(૨) ગાંધીજી ૧૯૩૭ ના એપ્રિલમાં તીથલ આવેલા. મારી સાથે કરાડીની ગાંધી કુટીરમાં રહેતા મારા આકલસ વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં દર્શન કરવાં હતાં. આગળથી પરવાનગી મંગાવી અમે ૨૨મી એપ્રિલે બપોરે તીથલ ગયા. ગાંધીજી અંદરના ઓરડામાં બેઠા હતા. અમે બધા શાન્તિથી તેમની પાસે ગોઠવાઈ ગયા. મારે કંઈ ખાસ વાત કરવાની ન હતી. પણ મને જેઈ ગાંધીજીએ શ્રી. લક્ષ્મીદાસભાઈએ તરતમાં શોધેલાં પગચરખા ને પગપીંજણનાં ચન્ત્રો વિશે વાત ઉપાડી. કરાડીમાં હું કંઈક ખાદીકાર્ય કરી રહ્યો છું એની ખબર એમને હતી, એટલે પીંજણચન્ત્રના અનુભવો એમને જાણુતા હતા. રેડિયો પીંજણ તે એમના પ્રિય વિષયો. અમને ફસલ મીનીટ અપાયેલી. પણ પીંજણચન્ત્રની ચર્ચામાં એમને એટલો ખોરા રસ પડ્યો કે ગોળામે કડાક અમે એના ગુણદોષની ખૂબજ ઝીણવટથી ચર્ચા કરી. ગાંધીજી સ્વાશ્રય અને હસ્તકલાના આગ્રહી એટલે એમને આ પીંજણચન્ત્ર ખાસ ગમતું નહોતું. મને યાદ છે તે પ્રમાણે એમના વિચારો એ વિશે આવા હતાઃ

‘ (૧) એમાં ઝડપથી પૂણી તૈયાર થાય છે, એ લાભથી હું કંઈ લવચાઈ ન જાઉં. તો પછી મિત્રમાં ઝડપ ક્યાં ઓડી છે ? (૨) મધ્યમ પીંજણમાં

સગસ પોવ ન થવો હોય તો તેમા સુધારા કરવા જોઈએ એ હસ્તકનાનુ સગોષન થવુ જોઈએ એ છોડી ઝડપથી કામ કરતા યન્ત્રનો (ભવેને તે પગે ચાલે) આશ્રય ન લેવાય એમ કરનાથી આપણા ગ્રામઉદ્યોગમા ઘટતા સુધારાવધારા કરનાની સરોધનવૃત્તિને અનકાશ મળતો નથી. (૩) સહેજ પણ પાન્ટ્રિક કારીગરી આપણા હાથઉદ્યોગમા પ્રવેશ કરે એટલે હસ્તકથાનો નાશ થાનો હાથપીજણમા ગહેરી હસ્તકનાનો નાશ થતા એ ઉદ્યોગમા જડતા આવી જાય આપણા હાથઉદ્યોગની ખૂબી એ છે કે એમા ચૈતન્ય જળવાવુ ને નિકસતુ ગહે છે (૪) પણ સૌથી મોટો વાધો તો એ છે કે એ કાતનારાને પગનની જનાવે છે રેશિયો સ્વાશ્રયનો પુરુષાર્થ પ્રગટાવે આમા તો કાતનારા તૈયાર પૂણીના મોલમા તણાઈ જાય બધા કંઈએ યન્ત્રપીજણ ન વસાની શકે એટલે પીજે તે કાતે એ સ્વાશ્રયનો નિયમ ખડિત થાય છે ' આ તેમના તે વેળાના વિચારોનો મારો ભાષામા આપેનો સાર છે

(૩) ૧૯૩૦મા તેઓ ધરવડા જેનમા હતા ત્યારે તેમની સાથે પત્રવહેનાર કરવાનુ સહલાઅ મને મળે ૧ નિલેપારવેની સત્યાગ્રહ છાનણીમા હુ ખાદીકામ સંભાળતો, એની કંઈક વીગતો મે તેમને મોકલી. તેમને ખૂબ સન્તોષ થયો મારા જેવા તદ્દન સામાન્ય કાર્યકરના આના તદ્દન સામાન્ય કાર્યમા પણ એમને ખુબ મસ પડ્યો જેનમા ત્યાં રહ્યા એમણે અમને એ કામને અમે જીણામા જીણી વીગતો પૂછી આ રહ્યો એમનો એ પત્ર ' ભાઈ હીવાનજી, તમને મળવાનુ હતુ તો તમા તમે છૂટી મારા છૂટતા જ તમે સગસ વીગતો મોકલી છે તકલી અને રેટિયા કે તા વપગાય છે ? બનેની ઉપર સામાન્ય ઝડપ કેવી છે ? રેટિયો અને તકની રોજ સરેરાશ કેટલો સમય ચાનતા હશે ? સૂતરના આક અને મજબૂતી કે તા દોય છે ? ખાદી કેટલા પનાની જણાવો છે ? દર રો આપે છે ? ખાદી.

ત્યાં જ ધોવાય છે કે કોરી આપો છો ? સાળ કેટલી ને ક્યાં ચાલે છે ? ગોકુળભાઈનું શરીર ઠીક રહે છે ને ?—આપુના આશીર્વાદ (૫૨૫૩ જોડ, ૭-૧-૩૧) ’

(૪) ૧૯૩૧માં શરૂ થયેલો આ પત્રવહેવાર ત્યારપછી પણ ચાલુ રહેલો. કરાડાના મારા શિક્ષણકાર્યમાં તેઓ બહુ રસ લે છે. છતાં તેઓ તો બહુ શક્તિશાળી, સમયચી શિક્ષક રહ્યા. એટલે મારા કાર્યથી એમને સન્તોષ થતો છતાં મારી મુશ્કેલીઓ જાણી તેને ઝટ દૂર ન કરતા. મારો પૂરો વિકાસ થાય એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા. મારા ખાદીકાર્યને અંગે મને મૂડીની મુશ્કેલી પડવા માડી, કાગળ કે કામ ખૂબ વધી રહ્યું હતું. મેં ગાંધીજીને લખ્યું. તેના જવાબમાં તેમનો આ પ્રમાણે કાગળ આવ્યો : ‘ ભાઈ દિનખુશ, તમારું કામ એવું સરસ લાગે છે કે પૈસાની તાણ તમને ન રહે એવું કરી દઉં. પણ મને લાગે છે કે તમે તાણમાં રહેતા રહેતા આગળ વધો એ જ કમલ સારું હોય લક્ષ્મીદાસ તો તમારે પડખે છે જ. —આપુના આશીર્વાદ (મેવાગ્રામ, ૧૬-૧૨-૩૬) ’ ખીજ એક પત્રમાં લખેલું : ‘ તમારો કાગળ મુદ્દત લાંબો નથી. જે એકધાનથી તમે કામ કરી રહ્યા છો તેમાં ખીજ વિચારને પણ અવકાશ નથી. તમારી અધિક મુશ્કેલી હું દૂર તો કરી શકું છું. પણ મારો અભિપ્રાય છે કે તમે અડચણોની વચ્ચે રહી તમારો માર્ગ કાઢો એ જ વધારે સારું છે. —આપુના આશીર્વાદ (મેવાગ્રામ, ૨૩-૫-૪૦) ’ મને એમની એમુદ્દત સાથે જ ખૂબ ગમી ગઈ. પરિણામ પણ સરમ આવ્યું. થોડા સમયમાં પામેના ગામમાં એક શીમત ભાઈને યર્ષા આવ્યું કે તેની પાસેના આ કામમાં મદદ થવી જ જોઈએ. તરત જ તેમણે સ્વેચ્છાએ, ને મને દુરદર્શિ પાંચ હજાર રૂપિયાનો એક મને મોકલી આપ્યો. મુશ્કેલીએકું દુર્ગ ન જતાં મને એનો દિનમનપૂર્વક સામનો કર્યો એના જ અનુભવમાં

ખખીર રહેલું છે, એ અતિશય કીમતી પાઠ મને ગાંધીજીએ ભણાવ્યો છે.

કરાડી, ૨૨-૭-૪૫

એમની મનોવ્યથા

રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

(૧) ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં મહાસભાના અધિવેશન સાથે ચરખા સંઘ તરફથી ખાદી પ્રદર્શન પણ ભરાવાનું હતું. પ્રદર્શનને અંગે મારે ચિત્રો, આલેખ અને આંકડા તૈયાર કરવાના હતા. વાંચ્યા સિવાય પણ જ્નેનાર તરત સમજી શકે તેવાં ચિત્રો ને આલેખ તૈયાર કરાવવાનું નક્કી કર્યું. આશ્રમમાં એવો ચિત્રકાર મળે નહીં, એટલે બહારના ચિત્રકારને કામ સોંપાયું. ચિત્રો તૈયાર થઈને આવ્યાં, ને બાર ચિત્રોનું રૂ. ૧૨૦ બિલ આવ્યું. લાહોર જ્યાં બિપડતા પહેલાં હું ગાંધીજીને મળવા ગયો. ચિત્રો, આલેખ, આંકડા વગેરે બધું તેમને બતાવ્યું. બધી સામગ્રી જોઈ તેમને સન્તોષ થયો. ‘ચિત્રો બહુ સારાં છે. કાણે ચીતરી આપ્યાં? આશ્રમમાં આવો કોઈ ચિત્રકાર છે?’ વગેરે પૂછપરછ કરી. મેં કહ્યું. ‘બહી તો કોઈ ચિત્રકાર નથી. શહેરમાં તૈયાર કરાવ્યાં છે.’ ગાંધીજી : ‘શું ખરચ આવ્યું?’ મેં કહ્યું : ‘દરેક ચિત્રના રૂ. ૧૦ પ્રમાણે રૂ. ૧૨૦ આપ્યા છે.’ મારો આ જવાબ સાંભળી તેમને દુઃખ થવાનું તેમના મોઢા પરથી હું જોઈ શક્યો. તેમણે કહ્યું : ‘આ ચિત્રો તો કોઈ શ્રીમંતના ઘરમાં શોભે એવાં છે. શ્રીમંતો કલાકારો ને ચિત્રકારોને આટલાં બધાં નાણાં આપી શકે. આપણે તો દરિદ્રનારાયણના પ્રતિનિધિ રહ્યા. તેમને આટલું ભારે ખર્ચ કરીને ચિત્રો તૈયાર કરાવવાનું કેમ પોસાય? રેંદિયો એ તો દરિદ્રનારાયણની મર્તિ. તે માટે તો આજમાં

ઓછે ખરચે ચિત્રો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. ખાલી પ્રદર્શન માટે તો કોઈને કશું હોત કે “આટલાં ચિત્રો દોરી આપવા તમારી સેવા આપો,” તો કોઈ ને કોઈ આપણને મળી રહેત ’ વચમાં તેમણે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘કેટલા દિવસમાં આ ચિત્રો વગેરે તૈયાર કર્યા ?’ મેં કહ્યું કે ‘બારેક દિવસ થયા હશે.’ એટલે તો ગાંધીજીની વાંધારા આવી: ‘આ તો રોજના રૂ. ૧૦ મહેનતાણાના પડ્યા. આજે હિંદુસ્તાનમાં કેટલા માણસોને રોજના રૂ. ૧૦ મળે છે ? કાંતનાર પીંજનાર વણકરને કેટલું મહેનતાણું મળે છે ? વણકરને રોજના કેટલા આના મહેનતાણાના મળે છે તે આપણા અહીંના વણકરોને પૂછ્યું છે ? આ ગરીબ મુસલમાનમાં તો કોઈ બૂખે ન મરે એવી રીતે મજૂરીના દર ગોઠવવા જોઈએ.’ એટલામાં શ્રી. રામજીભાઈ વણકર આવ્યા. ગાંધીજીએ પૂછ્યું: ‘રામજી, રોજનું કેટલા વાર વળો છો, ને રોજ કેટલું મળે છે ?’ રામજીભાઈ કહે: ‘બાપુ, મારે માંડ માંડ રૂ. ૧૫-૨૦ મળે છે. સાથે એક કામ કરનાર હોય તો જ ૧૫-૨૦ મળે; નહીં તો તેથી પણ ઓછું મળે.’ એટલે ગાંધીજીએ આગળ કહેવા માંડ્યું: ‘ભૂઓ, આ રામજી આખો દિવસ કામ કરે તોયે તેને આઠ આના પણ પૂરા ન મળે; અને એક ચિત્રકારને રોજના રૂ. ૧૦ મળે; એ કેવો બિંધા ન્યાય ! મારું ચાલે તો હું કલાકના એક આના પ્રમાણે મહુ કોઈના મજૂરીના દર દરાવું; પછી તે વકીલ હોય કે ડાક્ટર હોય, મોટો સરકારી અમલદાર હોય કે પોલીસ હોય. આ દેશમાં દરેક જણે આઠ કલાક કામ કરવું જોઈએ. ઘરમાં કામ કરી શકે એવા દરેક જણે—પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ—કામ કરવું જોઈએ.’

(૨) દાંડી કૂચના દિવસ હતા. અમે કૂચના યાત્રીઓ કેટલાક માનવસહજ દોષોથી ભરેલા હતા, છતાં ગાંધીજીએ અમને નબાવ્યા. એક પ્રસંગે એક જણે કહ્યું: ‘આપ નાવાયકને કેમ દૂર કરતા નથી ?’

ગાંધીજી કહે ‘કોઈની પરીક્ષા કરીને લાન કે નાવાયક નું નર્થ’ કહેતો કેમકે એ મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. છતાં અમારામાં ઈર્ષ વખત જૂઠું, તો કોઈ વખત ચોરી, તો કોઈ વખત ઇર્ષ આવી જતા. ગાંધીજી અમારો મેન કાઉન્ટ અનારનસા પ્રેમભાવે પોતાના હૃદયની વ્યથા છાનનીને અમને બધાને જાગૃત કરતા. એક વખત તો હદ આવી ગઈ અનેક સ્થળોએ થયેના દોરોનો ઉત્તેજ કરતા માન ઝગની પ્રાર્થનામાં મહાબળાના ઉદ્ધર કાઢ્યા તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો. “અને મારું હૃદય વ્યાકુળ થયું છે, કારણ આપણામાં હું બહુ ગદયી જેવો છું. આજનું ભજન “લગ્ન મોરી રાખો સ્વામ હરિ” મને ખરા ર લાગુ પડે છે. તેમાં જે સ્થિતિ દ્રૌપદીની બતાવી છે તે જ સ્થિતિ આજે મારી છે. યુધિષ્ઠિર, ભીમ અર્જુન જેવા પતિદેવો, અને બીજાં વિદુર વગેરે જેના વડીનો હોવા છતાં દ્રૌપદી ખેડાન સ્થિતિમાં હતી. તેની રીતે હું આજે આટલા સાથીઓની વચ્ચે પડ્યો છું. છતાં એકનો ખેડાન સ્થિતિમાં લાગુ છું. તેનું મને દુઃખ નથી. કારણ કે મારો મિત્ર સસાનમાં છે અને તે ઇશ્વર છે. તે મારી પાછળ લાગ્યો છે. હું જાણુ તોપણ તે મને છોડે એમ નથી. અત્યારે તો હું ચોર સત્રામમાં પડ્યો છું. લેહીની નદીઓ વહેશે તોપણ લડનની જે પ્રતિજ્ઞા છે તેમાથી પાછો હપીશ નહીં. પણ કદમ ભરતા પહેલાં ભરમીભૂત ઘર્ષ જઈશ. પણ મેં સાથીઓ પાસેથી જે આશા રાખી હતી તે ફળી નહીં. જેની મેં આશા રાખી ન હતી તે કામ નદી ઓળંગ્યા પછી જોયું — ગે તો પનાડ જેના દળસૈન્યો વેપાર છોડી પિતા તથા ભાઈને છોડી આ ના છતાં હજી ફરી નથી થયા. મગફળી અને દૂધ જેવી નિર્મોલ્ય ચીજોના પરિવ્રલ્લ રાખી, મિત્રને આપી, તેને ફસા ચો. તે જો ન આપ્યા હોત તો મિત્ર ન ફસાત. પણ મારી મહાબળાનો આરણ તો હવે ચાલ્યો છે — એ મધુ “દૂધ પોતામાથી રી નેમ્ને” — કહે કે “મને યુદ્ધ રીતે દૂધ

પીસાનું કહ્યું '—કહે કે "ગુપ્ત રીતે પીસાનું કહ્યું જ નથી" અને મહામ
રીતે બેલે છે હવે હું કેને જૂરો કહું ? એક સરળ ચિત્તનો લક્ષ્યાધિપતિ
છે બીજાને સગળ લાગતો રેવીસ વર્ષનો જુનાન છે જેવો પાપી છું
તેના મારા સાથી આવા પાપમદ્રમા ડૂબેનો હું સામ્રાજ્યનો નાશ ગુના
પેના થયો છું એમ કહેતા શરમાતો નથી આજના ગીતાના અધ્યાયમાં
અનુનને લગવાન શું કહે છે ? "તુ શું કરે છે ? તુ તો નિમિત્તમાન
છે" એટલે જે નિશ્ચય થયો છે તેમાંથી હું પાછો હટનાનો નથી પણ
હવે તો રથ જા કરે છે આનાથો જે બચના ધન છે તે બચે, ને મને
બચાવે જે આમાં ન આની શકે તે ભાગી નય એનાને હું સાચા મિત્ર
માનીશ પણ પોતાને અને મને ન છેલ્લે જે નિયમો કર્યા છે તેનું
પાલન ન થાય તો જાઓ અને રહેનું હોય તો સાચા મનો સંભવ છે કે
આપણે જ્યાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે, ઇશ્વરકૃપા હોય તો, બધા
સાચા થઈ ગયા હોઈએ અને મહાવ્રજને લાયક બની શકીએ પણ એટલું
ખચીત માનવે કે આપણે બધા શુદ્ધ નહીં થઈએ તો સફળતા નહીં મળે
પણ ૮૦માંથી ૮ પણ શુદ્ધ થઈ શે તો સફળતા મળશે '

(૩) ગાંધીજીને ૧૮૪૪ના મે માસમાં સગકારે છેડ્યા હું તે
પહેલા, ૨૨ મી એપ્રિલે, જેનમાંથી છૂંચે મહિનાએકની અંદર પાંચ
જેનમાં આ ના જનાનો નિયાગ હતો પણ વણા મિત્રોને થયું કે હવે
બાપુજી છૂટ્યા છે તો એમની સનાહ માગી સારી મને આનામાંની થતી
હતી, છતાં હિંમત કરી લાઇ કનુને લખ્યું કે 'બાપુના દર્શન કરવા
નહી, પણ પાંચ મીનીંગની મુનાકાત મેળવીને, જેન જનુ કે ન જનુ તે
બાબત સનાહ લેના આનવું છે ' એટલામાં જાપામાં બમર આન્યા કે
ગાંધીજીએ પ્રમુશની સનાહથી પદ્મ દિવસ માટે મૌન લીધું છે મારે-
દિવસ પછી મે ફરી લખ્યું કે 'અમુક તારીખે સિવાબાઈ અને હું

આવીએ છીએ. ' ગાંધીજીએ કનુભાઈને કહ્યું: ' હમણા ન આવે એવો તાર કરી દે. ' પણ તાર પડે એટલે સમય ન હતો, એટલે કહે: ' તો ભલે આવે. ' અમે ત્યાં પડેલા પંડી કનુભાઈ પ.સેથી આ દફતર જાણી, સાયંમાથના પૂરી થયા આઠ અમે ગાંધીજીને પ્રજ્ઞામ કરવા ગયા. અમને બંનેને ગરગામાં ધગ્યા માર્યા, અને કહ્યું: ' આરેલાલ સાથે વાત કરી લેજો, અને મગવાની જરૂર પડે તો મને મગાવો. જે બનાવવા જેવું છે તે બધું તમને બનાવશે. બીજો દિવસે બપોરે ચાર વાગે અમે જુદા પડેલા, તે વેળા આરેલાલ ગાંધીજી પાસે રોકાયેલા હતા. તેમને ગાંધીજીએ કહ્યું: ' જાઓ, એમને મને ને વાતચીત કરો. ' વાદસરોષ સાથે થયેલા પત્રપત્રોવાદ જમ પડ્યાવળે. ' આ દફતર બીજા પાસેથી જાણી ત્યારે અમારાં તુલ્યમાં અનેક બાત ઉ.પન્ન થયા, ને અમને થયું કે નાના કે ગાંધીજીના પાસે બાતચીત કરી મરખી નજરે લાગે છે! આરેલાલે

જવાબુ કહો છો તે બરાબર છે પણ જ્યાં સુધી હું બહાર છું ત્યાં સુધી તમે થોભી જાઓ સરકાર મને ક્યાં સુધી બહાર રાખશે તેની ખબર નથી હું પકડાઉં તો પછી તમને સજા તે કરજો આઠમીના દરબારના છેલ્લા ભાગમાં સ્પષ્ટ છે કે દરેક જાણુ પોતપોતાનો સરદાર છે ' આમ અડધો કલાક ચાલો ચાલી નાનામાં નાના માણસ પ્રત્યે ગાંધીજી કેવો ભાવ રાખે છે એનો અમને તાજે ને સચોટ પુરાવો મળ્યો.

ભવાડા, ૧૨-૭-૪૫

મહાખળેશ્વરમાં

હેમંતકુમાર ગુણાભાઈ નીલકંઠ

(૧) આ સમયે જ્યાં એપ્રિલ-મે માસના છે એમાં ગાંધીજી સાથે થયેલી વાતચીતનું શબ્દશ નિરૂપણ નથી, પણ તેમની વાણીનો ભાનાર્થ બને તેટલો જાળવના પ્રયત્ન કર્યો છે અમે મુખ્યથી મહાખળેશ્વર જ્યાં માટે કે.ન. દર્શનમાં પૂતે ગયા તે વખતે ઊનાળાનો તાપ હતો ગાંધીજીની પથારી ત્રીજા વર્ગના હોટલના જે ખૂણામાં કરી હતી ત્યાં બારી ન હોવાથી ધામ લાગતો હતો આથી સુશીનામહેનને ગાંધીજીને પાંખો નાખવાનું સૂઝ્યું ગાંધીજીના મનનીમંડળમાં શ્રી પારેવાવજીના મહદનીશ તરીકે હું થોડા જ દિનસ પર જોડાયો હોવાથી, ગાંધીજી સાથે એક જ હાથમાં મુસાફરી કરનારો ને તેમના આટલા સહનસમાં આવનારો મારે માટે એ પહેલો લક્ષ્યો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમની અગત સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાપડે એવી અતરની ઇચ્છા હતી તેથી મેં સુશીનામહેનને કહ્યું ' તમારી ઇચ્છા થાય ત્યાં મને પાંખો આપજો, હું નાખીશ ' તેમણે થોડા જ વખતમાં મને પાંખો આપ્યા, અને એ નિશ્ચિન્ન વિમૂર્તિને

ક્યાક સના ક્યાક સુધી પખો નાખનાનો જીવનનો એક લઢાવો મને મળ્યો શરીર નબળું હોના છતાં મને પિતૃકુલ શ્રમ ન લાગ્યો, એટલું જ નહીં પણ તે વખતના આનન્દની સ્મૃતિ આજ પણ આનન્દ ઉપગત છે મારી આખી હવનચ નનકિયા તથા મો પરના જ્ઞાન જ્ઞેષ્ઠને આખરે એક લાઘવે હસતા હસતા મને કહ્યું ‘ હેમતકુમાર, તમે એવી રીતે પખો નાખો છો કે મને હસવું આવે છે ’ ‘ કેમ, કેવી રીતે નાખુ છું ? ’ ‘ જાણે મા બાળકને નાખતી હોય તેમ જરા પણ અટક્યા વગર નાખ્યા જ કરો છો ! ’ ‘ પણ મને એમા મજા પડે છે કરાજો કે થાક નથી લાગતો ’ ‘ તો નાખો ’ આજ પખો નાખનાની, મને ખૂબ આનન્દ આપનારી, ક્રિયામા આ સૂરથી એક જાતનો સૂક્ષ્મ વિશ્લેષ તો પડ્યો જ આગગાડો તો ઝપાટાબધ આનતી હતી, ને ઘોવાટ પણ કરતી હતી ગાંધીજી સામે બેઠા હતા ને અમારી વાતચીત લગભગ કાનમા જ થઈ હતી પણ આ એક નિસવાદી માનસમળની તેમને જાણે ખમર પડી ગઈ હોય તેમ એમણે અમારી વાતચીત પછી લગભગ તરત જ મને નિશાની કરી અને પખો બધ કરાખ્યો.

(૨) મારા એક આત્મનિષ્ઠ સ્વજનનું, મનને શબ્દોધીને લખેનું, સમર્થ સ્વામી રામદાસના મરાઠી ‘ મનાયે શ્લોક ’ની જેમ ભુજંગી છદમા જ રચેનું પણ મૌલિક એવું, ‘ મનને ’ નામનું કાવ્ય સરવું સાહિત્ય કાર્યલયે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ગાંધીજી તે વાચે ને કંઈક અભિપ્રાય આપે એની મારી ઇન્જા હતી આમ તો એમને દુરસદ ક્યારે મળે ? તેમ ધતા અનુકૂળ સન્નેજ આવતા મે તેમને ચરણે એ પુશ્તિકા ધરી, અને કહ્યું ‘ આપને આ ગમશે તો આ જ તેખડના જીજ્ઞા કાવ્યપુસ્તકો “ જીવનપગલે ”, “ હૃદયચોકર ” વગેરે છે તે લુ આપને જતારીશ ’ તેમણે જમતી વખતે એકમે ગહેનો પામે ગારાનીને મેએક દિસમા

‘મનને’ પૂરું સાલજ્યું. એમને એમાના વિચારો ઘણા સારા લાગ્યા, અને ખીન્ન પ્રદર્શનો બતાવવાનું કહ્યું. પણ ‘મનને’ ના સંગીતે એમના ઉપર અસર ન કરી તે પણ જણાવ્યું.

‘પણ, બાપુ, આપની આગળ વાચનારા બહેનને (તે વિદ્યાર્થીની છે) ભુજગી ૭૬ બગર ગાતા આવડતો નહોતો, તેથી પણ આપને આમ લાગ્યું હોય.’

‘હોય તો તમે એકવાર મારી આગળ ગાઇ જાવને પણ ભુજો, હું ઝટ પવણ એવો નથી. એકવાર હું શાન્તિનિકેતન ગયો હતો. આમ તો કવિ એમના આરડામાં જ કે પ્રાર્થનાભૂમિ પર જ ગાય પણ મારા કહેવાથી એકવાર તેમણે મેદાનમાં ગાયું હતું. ચાંદની હતી ખુબી મેદાન હતું. એકાન્ત હતું. અને કવિએ તો પોતાનું જ લગ્ન “અતઃ મમ વિકસિત કર” ગાયું. મહાદેવ તો કવિ એ તો બેઠાં પાડ્યા પણ હું? હું તો “મારા અતરનો વિકસ કર” એમ અર્થ સમજી મમજીને જેટલું લઇ શકાય તેટલું લેતો હતો.’

મે કહ્યું ‘માતાથી પણ સંગીતની—એના એકલા સંગીતની—કદ નથી થઇ શકતી. પહેલા તો કંઈક સૂઝ પણ હતી મમજીકાને? પણ કદર નહોતી એવો મને ખ્યાલ છે.’

ગાંધીજીને નમસ્કારમાં ‘એમ? એમને પણ સૂઝ હતી?’

‘ના, સૂઝ તો નહીં. પણ તેઓ કદી ગાતા નહીં. અને એમની દીકરીઓમાં જે સંગીતની શક્તિ છે તે તો બેંગાનાયબાઈના કુટુંબમાંથી જનરી આવી છે.’

(૩) એક નિસ સનાના વાતચાતમાં સુશીલાબહેને કહ્યું:

૧. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.—મ પાદ૦

‘આજે — નો તાર હમણા આવ્યો છે’ થોડી જ વારમાં એક માહેન મારી પાસે આવ્યા ને કહે ‘જાણ તમને જોવાવે છે’ હું તરત જ ઊભીને ગાંધીજી પાસે ગયો તેમના મોં પર આનંદ અને પ્રકાશ રૂપજ હતો ‘હેમંતકુમાર, આ કેવું ?’ ‘શુ, જાણ ?’ ‘આ તાર લખનાર કોણ છે તે કંઈ યાદ આવતું નહોતું (તારમાં સહી હતી, પણ એ વ્યક્તિના રમરણપરિચય એમના મનમાં જગતો નહોતો) પણ જેવું તમારું નામ હોયું, તમને જોનાવ્યા, કે તરત જ વીજળીના ક્રમકારાની માફક એ બધું જાગી ઊઠ્યું !’ આ શબ્દો એવા ભાવપૂર્વક, એવા આનંદથી બોલાયા હતા કે મને તો તેમને ભક્તિભાવપૂર્વક નમીને પ્રણામ કરવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું

(૪) ‘Lead, Kindly Light’ ના ગુજરાતી રૂપાન્તર બાબત પણ નવું જાણનાનું મળ્યું એમણે એ ગીતનું ભાવાત્મક રૂપાન્તર કરવાનું ચાર જાણીતા સાક્ષરોને સોંપ્યું હતું. તેમાં લેડી વિદ્યાબહેન પણ હતા એમની પાસે હજી પણ એ ભાવાન્તર છે તે ગાંધીજીને ‘હીક, ચાલે,’ એવું લાગ્યું હતું પણ ‘પ્રેમજ્ઞ જ્યોતિ’ એમને વધારે ધસદ પડનાથી તે જ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ પહેલા નો એમના કંઈક વિરોધી હતા, પણ ગાંધીજીના નિરપેક્ષ પ્રેમને પરિણામે પાછળથી એમના પ્રશસક બન્યા હતા, એની પણ એ વાતચીત દરમ્યાન ખમર પડી

(૫) પણ સૌથી વધારે પ્રેમભર્યું અને હૃદયના આભારભર્યું સરમરણ તો આ છે દોઢ મહિનો એમની સેનામાં કામ કર્યા બાદ હું કેટલાક મુરબ્બીઓ સાથે પ્રતાપગઢ જોવા ચડ્યો ત્યાં અફઝુલખાનનો વધ થયો, અને મારી શરીરશક્તિને લાખી મૂર્જા મળી એગલો થાક લાગ્યો કે થોડોક તાર આવ્યો, ને પરિણામે, દોઢ માસના કામ પછી એ મહિના

ઉપરાંતથી આરામ નહિ છું આથી ગાંધીજી જ્યારે સીમને જવા મુખ્યમા થોભ્યા ત્યારે હું તેમને મળવા ગયો. મારો તો નિશ્ચય હતો કે આટલા લાગ્યા આરામની જરૂર હોવાથી એમને કહી દેવું કે 'તમિયત સારી ક્યારે થશે તેની ખચર નથી. માટે આપ મારે બદને કોઈ બીજાની વ્યવસ્થા કરી લેશો.' આ શબ્દો લગલગ ગોખતો ગોખનો એમની પાસે ગયો. ને એમને પગે લાગ્યો. જેવો બોલો થયો કે તરત તેમણે જ પૂછ્યું 'તમિયત કેમ છે?' 'હજી જોઈએ તેની નથી થઈ.' તેમણે કહ્યું 'જેટનો આરામ લેવો હોય તેવો લો. પણ ખચરદાર જો મારી પાસે આવ્યા પછી ફરીનાર માદા પડ્યા છે તો.' એમની સાથે થોડા જ વખતનો સર્ગ થયો હોના છતાં એમના નિસીમ પ્રેમનું અને બીજાને નિર્દોષ એમની સલાહ તથા કાગળનું જે દર્શન આવી રીતે થયું તેનું સુખ તો તેના પ્રસંગના અનુભવી જ સમજી શકે.

માર, ૨૨-૭ ૪૫

હરિજનસેવાને અંગે

પરીક્ષિતવાલ લખુભાઈ મજમુદાર

(૧) ૧૮૩૨ના ગાંધીજીના ઉપરાસ પછી ચરણ જેનાના દગ્ગાજી હરિજનસેવકો માટે ખુલ્લા થયા હતા. ગુજગત કાર્યાલયનાં હરિજન પ્રતિનિધિ અંગે તેમની સલાહ લેના શ્રી નાનાભાઈ ભા. સાથે હું ગયો હતો. પ્રખ્યાત આમાના ઝડ નીચે વાતો ચાલતી હતી. તે વખતે જેના એક અમનદાર પણ આવીને મેલેલા હતા. પાસે નાની સગડી પર ગાંધીજી માટે એક કેદી બરદાસી પાણી ગરમ કરતો હતો. પાણી પૂરતું તપી ગંદેના તેણે સગડી પરથી યાસણ ઉતારી લીધું. પણ નાની સગડીમા થોડું જ ઝાનસા

બળતા ગાંધીજીએ દીધા, એટલે નાગના વાતમા નિક્ષેપ પાડી બરદાસીને સગડી હોનરી નાખનાની સૂચના કરી જેન અમનદારે મળક કરીને કહ્યું 'કોવસા સરકારી છે આપ તેની આગલી ચિન્તા શા માટે કરો છો ?' ગાંધીજીએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો 'ના, એ તો બહેર પ્રત્નના નાણાંના કોવસા છે '

(૨) ૧૯૩૪મા હરિજન યાત્રા દરમ્યાન એકવાર નીચ વર્ગના કામામા ગાંધીજીની સાથે ફરતી એક નાની બાળાએ મને પૂછ્યું 'મારી ફેટલી ટ્રિન્ટ લીધી છે ?' મેં કહ્યું 'અડધી' બાળાની ઉંમર બાર વરસ ઉપરની હશે તે વાત મારા ધ્યાન બહાર ગઇ હતી તરત જ ગાંધીજીએ સૂચના આપી 'હવે પછીને મોટે રેશને બાકીની અડધી ટ્રિન્ટના નાણા ચૂકવી દેને '

(૩) ૧૯૪૪મા એક હરિજન ભાષના કેસને અંગે ગાંધીજીની સનાહ લેનાની મને તક મળી મેં કહ્યું 'શુદ્ધ સત્યને વળગી રહીએ તો કેસ અત્યંત ચનાવીને જિતાડવાની આશા વફાનો આપતા નથી' ગાંધીજી કહે 'ભાઈ સત્યને ભોગે તો, આપણે ફાસીએ લટકતા હોઇએ તેમાથી પણ બચનાનો પ્રયત્ન ન કરીએ '

(૪) હરિજન યાત્રાના દિવસોમા ગાંધીજીને એકનાર માથાના વાળ કપાવનાના હતા કપાતા વાળને પનારી પર એકઠા કરવાના ઉદ્દેશથી મારી પાસે છાપુ માગ્યું મેં જૂનથી એમ માન્યું કે હજમત ચાનુ દોષ તે દરમ્યાન તાગ છાપા પર નજર નાખનાની તેમની ઇચ્છા હશે તેથી મેં તે દિવસનું જપ્તુ આપ્યું ગાંધીજીને મૌન હતું, એટલે તે છાપા પર તેમણે વાળ પડ્યા તો દીધા પણ હજમતને અન્તે મને લેખી સૂચના આપી કે 'વાળ યોગ્ય જગાએ નાખી દેના, છાપુ ખ ખેરી નાખવું, અને પ ણી યોગ્ય જગાએ મરી દેવું. '

(૫) એક સેનાગ્રામનિવાસી અને ગાંધીજીના નિકટના સાથોના લક્ષ પ્રસંગે ગાંધીજીના એક ધનિક મિત્રે વરરાજાને કીમતી ધરેણુ ભેટ આપના માગ્યું. વરે તે લેવાની ના પાડતા પેના ધનિક ગાંધીજી પાસે રાવ ખાના આગ્યા કે ' આ યુવાન ભાઈ નિવેક કરે છે ને ધરેણુ લેતા નથી ' ગાંધીજીએ તપાસ કરી, ને ધરેણુ જોના માગ્યું. જોઈને તે વખાણ્યું તો ખરું, પણ વરરાજા પોતાની સમતિ સિવાય ભેટ ન થઈ શકે એ વાતનું સમર્થન કર્યું. વાત પૂરી થઈ એમ માની ધનિકે ગાંધીજી પાસેથી ધરેણુ લઈ લેના માગ્યું. ગાંધીજી કહે ' અરે, પણ એ તો હવે હરિજનનું થઈ ગયું. તમને ન મળે ' પેના ભાઈ એકદમ જવાબ ન દેઈ શક્યા, પણ ગાંધીજી પાસે તે રહેના દઈ, સમતિ જતાવી, વદન કરી આનતા થયા. પાછા ગાંધીજીએ કહાવ્યું કે ' હવે ધરેણુ લઈ જાઓ, પણ તેની દિમત જોડલા નાણા હરિજન કાળા માટે મોકલી આપજો ' વગતે દિવસે પેના ગૃહસ્થે ધરેણુની કિમત કરતા વધારે રકમનો ચેક મોકલી આપ્યો.

(૬) ૧૯૩૪મા હરિજન યાત્રાના દિવસોમા એક સાંગે એક મોટે રોડેશનેથી ગાડીએ બેસતા લોકોનું મોટું ટોળું ગાંધીજીના ડગાને પેરી વળ્યું. ગાંધીજી હરિજન કાળા માટે હાથ લામે કરી નાણા ઉપરાંત નાણા મળતા જાય તેમ અંદર બેઠેનાઓને આપતા જાય ને ફરી તાથ લાગાવે. ટોળામાથી કોઈ દાતાએ રૂ. પચાસની નોટો ગાંધીજીને આપી. પણ ગાંધીજી એ નાણા અંદર આપના હાથ ખેંચે તે દરમ્યાન બીડ નથી ગઈ અને હાથમાની નોટો અંદર ડગામા બેઠેના સાથોઓ પૈકી કોઈએ લીધા કે બહારથી કોઈએ ખેંચી લીધી એ મામત જાણ પડી. ગાંધીજી પાછા પડી એ બૂલ શોધના પ્રયત્ન કર્યો. આ બૂલ મને તો સોંપી જ કાઢી એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ આખરે ગતે એક સાંગે શક્યનું નિરાશનું થયા. પિતા તે દિવસનો મેળ મધ કરવો પડ્યો.

(૭) દરેક સ્ટેશને મળેલા નાણાનું સિદ્ધાવાર ને નોટવાર પૃથક્કરણ કરોને હિસાબ ચોપડીમાં નોંધવો એવો શિગ્સ્તો હતો એક સ્ટેશનથી બીજા સ્ટેશન સુધીમાં કામ પતી જાય તો થોડો આરામ મળે એક દિવસ પરોડિયે ગાંધીજી ચાલુ ગાડીએ સર પ્રભાસ કર પટ્ટણીએ ઉપયોગ માટે આપેના સહનમાં બત્તીથી વાચતા હતા અમે સહુ પાછલે સ્ટેશને આવેલા નાણાનો હિસાબ પૂરો કરી નવું સ્ટેશન આવવાની રાહ જોતા નવરા મેડા હતા ગાંધીજી એકાએક પુસ્તક છોડી હાજત માટે ઊઠ્યા, અને થોડા ડગલા ચાલ્યા પછી, પેલી બત્તી ચાલુ રહી ગઈ એ ખ્યાન આનંદાથી, પાછા ફરી જાતે બત્તી બંધ કરી ફરી આગળ વધ્યા અમે બધા નવરા એકેલા, પણ તેમણે આવું નાનકડું કામ પણ જાતે જ કર્યું ।

સાબરમતી, ૨-૮-૪૫

માંદગી કેમ ફળી

ઉત્તમચંદ શાહ

(૧) માણસ માંદો પડે ત્યારે સામાન્ય રીતે નિવાતાને દોષ દે છે પણ મને તો માંદગી માગ જીવનમાં આશીર્વાદ થઈ માંદગીએ મને ગાવીજીનો પરિચય કરાવ્યો ૧૯૨૫ માં હું મળીર માંદગીમાં સંપાડ્યો ડાક્ટરોને દારૂના ચિટ્ન દેખાયા મિનોગે ઉતાળો આણુ પર ગાળનાની સનાદ આપી તે પ્રમાણે હું મારડોલીથી આણુ જતા નીકળ્યો વચે સાબરમતી આશ્રમમાં એક રાત ગાળનાનું દરેનું આશ્રમમાં સામંતી પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી નિરાસગ્યાનના આગળમાં ખાટના પર આડા પડ્યા હતા ત્યાં, જેમને સહેજ મળનાના જ દરમિયાની હું ચાલતો ગયો એમના

૧ ખાધને જાગે થઈ ગયો થોડી મિનિટે

ભાન આગ્યુ તે પગી ગાધીજીએ મને વીગતથી પૂછપરછ કરી. મારો આજીજી જવાનો નિચાર હસી કાઢ્યો, ને કહ્યું ' આમા સ્થળ કરતા સારનાર માણસને સાગને કરે છે. નમારી વાત પરથી સમગ્રજ છે કે કોઈ અનુભવી માણસ તમારી સાથે નથી માટે આજીજીવાનુ માડીવાગો, ને અહીં જ રહી જાઓ. ' તે વખતે ઝાઝો નિચાર કરી શકાય તેની મારી રિથતિ નહોતી હુ તો આશ્રમમા જ ગ્હી પડ્યો પછી તો ગાધીજીએ કેના ઉત્સાહથી મારી સભાળ રાખી તે જોઈ હુ છક થઈ ગયો એમના ફરના જવાના રસ્તા પર મને રહેવાનુ મળેનુ સાય પ્રાર્થના પહેલા નિયમિત ફરવા જાય, ને પાગ વગતા રોજ મારી પાસે આવે વીગતવાર મારી ખમર પૂછે જીવ જીએ ઝાડો તપામે તે પરથી મારે કયો ખોરાક લેવો, કેટલો ઓછો કરવો, તેની સૂચના આપે મારી સેવા કરનાગ્ની પણુ કસોગી કરે એકનાર મારી પત્નીને પૂછ્યુ ' સાણુઓખાની કાજી તી રીતે તૈયાર કરો છો તે કહો જોઉ ' મારી પત્ની કહે ' સાણુઓખા સાફ કરી, દૂધમા નાખી, તે ચઢી જાય ત્યા સુધી દૂધ ગરમ કરુ છુ ' આટલુ કહીને પછી જાય કયા ? તગત જ ગાધીજીએ કાન પકડ્યો, ને બધાને હસનાનુ મળ્યુ પગી કહે ' પહેલા સાણુઓખા ઘેણા પાણીમા ચડાવના, અને પગી તેમો દૂધ નાખી ગરમ કરનુ, જેથી દૂધને જઠર કરતા વધારે ચૂલા પર ન રાખવુ પડે. દૂધમા જ સાણુઓખા ચડાવનામા આવે તો એ કટેનુ દૂધ માદા માણસ માટે તો નુકસાનકારક થઈ જાય ' પછી તો સમારમા કઠિરનાન, માથે અને પેદુ પર માગીના પાટા, ખે સકમા દૂધ અને ફળ, વગેરે કુગતી ઉપચારો વાલ્યા શરઆતમા મારે શરીર સુધરે છે કે ગમડતુ જાય છે એની કઈ ખમર ન પડે પણુ ગાધીજી કહે ' તમે સાગ થઈ જ જાના ડા ' પગી જો તમનનધર આન્યા અને મને મારા દર્દને અગે પુસ્તકો ગાયનાના મળ્યા એ ગાયને મને ધીમે ધીમે ફરદીને ગદ્યે મારા દર્દનો

અભ્યાસી વિદ્યાર્થી જનાવી દીધો. મારે કેમ સાજ થવું એ હું પોતે થોડું ધણું જાણતો થઈ ગયો. મારાં ખેરાક, કસરત વગેરેનું નિયમન હું પોતે કરતો થઈ ગયો. હું આબ્યો હતો સામાન્ય દર્દી તરીકે. તેમાંથી મને જાણે એવી સમજ આવી ગઈ કે મારા જેવું દર્દી જેને થયું હોય તેને હું ઉપયોગી સલાહસૂચના આપી શકું. આમ ગાંધીજી માણસને સમજપૂર્વક કામ કરતો કરી મૂકે છે એ રીતે તેઓ ખરા કેળવણીકાર છે. શરૂઆતના દિવસોમાં દરરોજ સાંજની પ્રાર્થના પહેલાં મારી પાસે આવે, અને પછી પ્રાર્થનામાં પહોંચવા માટે એમને દોડવું પડે હું કહું: ‘બાપુજી, આપ આમ તકલીફ ન લો. મને ઠીક છે. અને એવું કંઈ હશે તો હું આપને ખબર મોકલીશ.’ પણ તેઓ શાના માને ? જાતે આવીને મારી ખબર પૂછે, અને ઘડિયાળ પર નજર પડે કે ‘હવે હું બાપુ ?’ એમ કહી અપાટાળ ધ દોડીને પ્રાર્થનામાં પહોંચે થોડા સ્વિસમા એમને દિલ્લી જવાનું થયું. આગલી સાંજે નિયમ પ્રમાણે આબ્યા ને કહેવા સાબ્યા: ‘ઉત્તમચંદ, હું તો કાલે દિલ્લી જવાનો છું. એટલે તમારી રજા લેની પડશે. અને તમને તો હવે સારું થઈ જવાનું છે.’ મને થયું કે એમાં વળી માગી રજા શી લેવાની ? આટલાં કામોના દયામુખ મારી ચિન્તાનો બાર એમણે શા માટે રાખવો જોઈએ ? મેં કહ્યું: ‘બાપુજી, હું સાંજે થઈ જવાનો છું એની મને ખાતરી થઈ ગઈ છે.’ ગાંધીજી કહે: ‘બસ, બસ, બરાબર છે. પછી એમણે મને ‘ઓરોસજેશન’ ની વાત કરી. આમ કરતાં છથી આઠ મહિનાના કાળજીભર્યા પ્રયત્નોથી હું સાંજે થયો. ગાંધીજીની નજીક ગહેવાનું સદ્બોધ મને ન મળ્યું હોત તો મારું કેટલું પડત કે કેમ એ રિપે મને શકા છે સદેજ સાંજે થઈને જરા આમતેમ હું એકવાર ફરતો હતો એવામાં ગાંધીજી મને આગા મળ્યા. એટલે તરત હવતાં હસનાં કહે. ‘કેમ, ચાલો, આવી જવું છે ?’

એમ કહી જાણે બાપ જોયે ચક્રાવર્તી હોય એવો અભિનય કરી આત્માન આપવા લાગ્યા !

(૨) એ જ અરસામા આશ્રમમા એક ભાઈને એપેન્ડીસાઈટીસ થયું, એ ખબર પડતા ગાંધીજી તેમની પાસે આવ્યા, ને સલાહ આપી કે ‘ અમદાવાદમા ડૉ હરિભાઈ દેસાઈ પાસે ઓપરેશન કરાવવું ’ ડૉ દેસાઈ ઓપરેશનના કામમા બહુ કુશળ ને પ્રસિદ્ધ છે પણ પેના ભાઈને તો મુખ્યમા ડૉ વ્યાલ પાસે ઓપરેશન કરાવવા જવું હતું એમણે એ વાત ગાંધીજી પાસે કરી, ને કહ્યું ‘ દેવદાસભાઈનું ઓપરેશન પણ હમણા થોડા વખત પર ડૉ દલાલ પાસે જ કરાવ્યું હતું ને ! તો મને પણ ત્યા જ લઈ જવો જોઈએ ’ ગાંધીજી તો વિચારમા પડી ગયા પછી કહે ‘ પણ આપણે તો ગરીબ એવે આપણી નજીકમા જે કોઈ ડાક્ટર મળી જાય તેનાથી ચલાવીએ તો જ આપણે જોભીએ મારુ ચાલે તો આપણે મગામહેનની પડીકાથી ચલાવીએ જી ! ડૉ દેસાઈ આપણે માટે વાગણી રાખી આવે છે, તો ભલે એમની પાસે જઈએ અને દેવદાસનું તમે કહો છો, તે મેં કયા દેવદાસ માટે મુમઢની ગોદનણ કરેલી ? એ તો દિવ્યીથી દેવદાસ એની મેગે ત્યા ગયો, ને એણે વ્યવસ્થા કરી ’ તમે કહો છો એ રીતે આપણે વિચાર કરીએ, તો પછી ગરીબાઈની વાત છોડી જોઈએ ’ આમ ગાંધીજી તો ફરીન કરતા રહ્યા પેના ભાઈ આશ્રમમા ન હોત તો કદાચ ડૉ દેસાઈ પાસે પણ એમને જનાનું મની શક્ત કે કેમ તેની શકા હતી. મને એમની આગળથી બહુ અલગતી ને વધાગપડતી નાગતી હતી પણ ગાંધીજીએ તો જરા પણ અન્યાયા વિના

• દેવદાસના ઓપરેશન વખતે કે તે પછી એને અજે ગાંધીજી સાબરમતીથી મુખઢ ગયેલા મુશ્કા નહીં ઓપરેશન થતા દેવદાસને ધાત ગયેલી એ ખબર ગાંધીજીને તારથી જાપવામા આવી હતી — સ. ૧૯૨૧

આગળ ચલાવ્યું ' ઉત્તમચદ, હું આમને કેની રીતે સમજાવી શકું ? આપણને સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ સ્વીકારનારને તો આપણી પાસે જે સદ્ગુણ રીતે મળી આવે તેનાથી ચલાવવાનું રહ્યું દક્ષિણ આફ્રિકાની ભારી વાત કહું દેવદાસનો જન્મ ચલાવેલા બાને દુ ખ બિપદ્યુ કોઈ ડોક્ટર નજીકમા મળે નહી, અને દૂરથી જટ બોનાવી સમય એમ પણ નહોતું એટલે મેં મારે હાથે દેવદાસને જન્મ કરાવ્યો. એમ ડોક્ટરને શોધતા ફરીએ તો આપણ કેમ ચાલે ? છેવટે પેના ભાઈએ ડો દેસાઈ પાસે ઓપરેશન કરાવવાનું કબૂલ કર્યું ઓપરેશન સફળ થયું, ને એ ભાઈ થોડા દિવસમા સાન સાન થઈ ગયા

(૩) ૧૯૩૮મા ગાંધીજીએ બારડોલી આશ્રમમા થોડા વખત ગાળેલો ત્યારનો આ પ્રસંગ છે ગાંધીજીની મડળીમા આવેના બહેન શારદાની સગાઈ સુરતના કાર્યકર્તા શ્રી ગોરધનદાસ ચૌખાવાળા સાથે ત્યાં જાહેર કરામા આની ગાંધીજી, સન્દાર વદનબલાઈ, દક્ષિણ આફ્રિકાનાગા મિ કોલનમેન્ તેમજ બીજા ધણીની લાજરીમા પૂ કરતુરવાગે શ્રી ચૌખાવાળાને કુકુમથી આ નો કર્યો આ પ્રમાણે વિનાદનો બધો વિધિ થઈ રહ્યા પછી મિ કોલન નેક એકદમ ઊભા અને તેમણે ચૌખાવાળાને ખૂબ ઉત્સાહથી હાથ પકડી અલિનન્દન આપ્યા મિ કોલનમેન્ તો આઝાદ અવિનાશિત દત્તા એટલે સન્દારશ્રીએ તરત જ રમૂજ ટકાવ કરી કે ' આમા તમને શાનો આટલો બધો હિમમ આવે છે ? તમે તો કુવારા છો ! ' ગાંધીજી અને બીજા સહુ હસી પડ્યા પણ મિ કોલનમેન્ કંઈ પાછા પડે તેમ નહોતા એમણે દમતા દસતા કહ્યું ' ફગ્ ! એવો રહ્યો એ તો આ માણસને (ગાંધીજી તરફ હાથ ધરીને) પાપે ' ગોળે બંધી મડળીને વધારે દમવાનું મળ્યું, અને રમતુ સાતાતમ જામ્યું સુની નજર ગાંધીજી તરફ પડી ગાંધીજીએ આખરી ફગ્કો નગા તો, ને

ખૂન હસતા હસતા હોમ્યું કે ' તેથી તો આવા સબંધો બાધી એ પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરુ છુ ! '

(૪) બારડોલીથી ગાંધીજીનો મુકામ સેનાગ્રામ ગયો, તે પછી થોડાજ દિવસમાં બાઈ ચોખાવાળાના લગ્નનું મુર્દન નહીં થયું ગાંધીજીએ સેનાગ્રામથી ચોખાવાળાને કાગળ (અથવા ઢહો કે ક કોતરી) લખ્યો કે ' આજે એકલા, ને મોકલીશુ એકલા ' સીધુ ને સરળતાથી ઉકેલી નાખનાનું આનું પરતુ જોઈ કોઈને નવાઈ લાગે પણ એમની પસે બધા કામગાજ એમ જ ઉકેનાય છે ચોખાવાળાને એકલા જવાનું રમ્યુ નહીં એટલે અમે સાતેક મિત્ર જનૈયા બનીને એમની સાથે ગયા એમાં લાઈ હરિવદન અને શેહિશીમહેન પણ હતા ગાંધીજીને ખમર પડી કે આ તો સાત જણુ આવ્યા એટલે અમને જોઈ રિનોદ કરના માડ્યો ' ઝોટો, આ તો સપ્તર્ષિ આવ્યા ! ' હરિવદન સ્વભાવે ગમતી એટલે એમણે ગમ્મત કરી કે ' બાપુ, નહિ એકલા જ નથી પણ અરુધતી (શેહિશી) પણ સાથે છે ' આમ રિનોદ તો ચાલ્યો પણ અમને નોતીસ મળી કે બપોરે ત્રણને ટોકરે લગ્ન થશે, તે પહેલા અમારે સડુએ નાહી ઘોઘ ખાઈ પરવારીને તૈયાર રહેવું સાથે અમને એ પણ ખર પડી ગઈ કે આજે સાજે જ આમણુને વિદાય મળી જશે રાત રહેવાનો સવાલ જ નહોતો નેકે અમે તો રહેવાની તૈયારી કરીને ગયેના ! આગ્રમની નજીકના ખેતરમાં જમખીના ગ્રાન્ની ગ્રાના નીચે કેળના ચાર નાના રોપા બેલા કરી લગ્નમડપ સમયો હતા આવા ને આસોપાનના તોરણુ ગુમ પ્રચગ છે એમ સૂચનતા હતા તે દિસે ગાંધીજી દેલી ગળ્યોના પ્રજો પગ ગબીર વિચારણા ચનાવી ગલા હતા, અને તેને માટે દુરુરથી માણુએ એમને મળના આવ્યા હતા મધી મસનન એમની રૂપડીમાં ચા ની દતી નખુમાં બે મિનિટ બાકી રહી ને ગાંધીજી બિચા સાગ્ધગદેન અને વિત્યાગદેન

સાથે બરાબર ત્રણને ટકારે લગ્નમંડપમાં આવી પહોંચ્યા; ને એક પિતાની અદ્વૈતી લગ્નનો પ્રસંગ પાર ઉતાર્યો. બરાબર ૪૫ મિનિટમાં બધું પૂરું થયું. વિધિ પૂરો થયા પછી જ્યારે નવદંપતી ગાંધીજીને પગે લાગવા ગયાં ત્યારે ગાંધીજીના ધબ્બાથી એમના બરડા લાલચોળ થયા; અને જોડકાંના છેડા તેમણે એવા જોરથી બાંધ્યા કે એ બંધ જીવનભર કદી છૂટે જ નહીં. ગામલોક બધું જોવા આવ્યું હતું. તેમાં શરણાધ દોલવાળા પોતાના ઉમંગથી આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનાં દોલ શરણાધ વગાડવા દેવાની રજા માગી. ગાંધીજી કહે: 'થવા દો ત્યારે.'. જાનૈયા ને બીજા મહેમાનોને આ મંગળ પ્રસંગે શેરડીનો રસ અને ગોળ ને મગફળી મળ્યાં. ગાંધીજી તો આ કામ આટોપી, તરત જ એમની કુટીરમાં જઈ ગંભીર મન્ત્રજ્ઞાઓમાં દૂબી ગયા.

સાબરમતી, ૨-૮-૪૫

ગાંધીજીના 'ગુરુ'

કિશનસિંહ ચાવડા

ગાંધીજી અત્યારે પંચમનીમાં જે બંગલામાં રહે છે તેનું 'દિગ્ગુણ' નામ સાર્થક છે. તેમણે પોતાને માટે જે આશરી પમદ કરી છે તે બંગલાનો સર્ગથી સુંદર ભાગ છે. જે ચિત્રમય અને સુરમ્ય દૃશ્ય અતીથી દેખાય છે તે સાથે જ હૃદયનાં કમાડ ઉઘાડી નાંખે છે. પૂર્વ તરફની બેંડી અને વિશાળ ખીલુમાં પથરાયેલી સુંદર દરિયાળી આંખોને હારનારી છે. દૂર ખીલુને એક છેડે સુખી માણસના અંતઃકરણ સમું એક નાનું ગામડું શાન્ત પડ્યું છે. ખીજી તરફ કોઈ પરમદંસના જીવનપ્રવાહ જેવું એક ઝરણું વહી રહ્યું છે—શાન્ત અને બેપરવા. અને દૃષ્ટિને આવરી લેતી

પશ્ચિમનાટની પર્વતમાળા સામે મૂલી છે આ બધું ગાંત અને નીત્યું
સૌન્દર્ય આખ અને હૈયાને સ્વાભાવિક શાન્તિ આપે છે અત્યારે
પચગીમા સખત અને સતત વરસાદ પડે છે પરંતુ ગાંધીજી સાથે થોડા
દિવસ રહેનારને પણ એ અનુભવ તો થાય છે કે તેઓ જે આરામ અને
શાન્તિ માટે અહીં આન્યા છે તે એમને મળે છે ગાંધીજી સાથેની વાતચીત
અને ચર્ચા દરમ્યાન માણસ એમા એટલો બધો ગરકાન હોય છે, ગાંધીજીની
નિભૂતિથી એટલો બધો મુગ્ધ હોય છે, કે એને ત્યાંની આસપાસની
પરિસ્થિતિનું ભાન ઓછું હોય છે મને જ્યારે ગાંધીજીએ બોનાબો ત્યારે
એમને માટે જમનાની તૈયારી ચતી હતી મને એમનું મળે એ હેતુથી
એમણે રાત્રીજી અને પ્યારેનાને જમના મોકલ્યા, અને રોજના જમાડના
દુર્ગામહેનને પણ નિદામ કર્યા એને અમારી વાતચીત દરમ્યાન ગાંધીજીને
જમાડના સુભાગ્ય મને સાપડ્યું એ વખતે એમના મેજ પરની એક
વસ્તુએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તો એ માન એક કાચનું ગમકડું મે
એને પહેના જોયું પણ હતું બીજો ઠેકાણે એણે કોઈનું ધ્યાન પણ
આકર્ષ્યું ન હોત એ ગમકડું ત્રણ વાદરાનું હતું ત્રણે વાદરા એકબીજાની
અડોઅડ ખેડા હતા પહેલા વાદરાએ બને હાથ વડે પોતાનું મોઢું ઢાંચ્યું
હતું બીજાએ બે હાથે મે આખો બધ કરી હતી ત્રીજાએ પોતાના બને
કાન દબાવી દીધા હતા ગાંધીજી લગભગ જમી રહેના આન્યા હતા, અને
અમારી મુનાકાતનો અન્ત આવતો હતો એમના મેજ પર એ રમકડું
જોઈને એના ઉપયોગિતા ને ઔચિત્ય વિષે એમને પૂછી જોનાની આતુરતા
રોકી ન શક્યો એ રમકડાનો જે સામાન્ય અર્થ થાય છે તેના
ખાતર એને અહીં સ્થાન મળ્યું છે, કે ગાંધીજીને મન એતું કંઈ વિશેષ
મહત્ત્વ છે ? મારાથી ન રહેયું, એટલે મે પૂછ્યું

‘ બાપુ, આ રમકડું કેમ મેજ પર રાખ્યું છે ? ’

તેઓ કાંઈ ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા હોય તેમ બોલ્યા
‘એ મારા ગુરુઓ છે.’

ગાંધીજી પાસેથી મને તેવું આશ્ચર્ય સાબળવા હું ટેનાયેનો છું
એટલે આ જવાબથી મને આશ્ચર્ય ન લાગ્યો. પણ એ રમકડા વિષેનું
એમનું દષ્ટિબિન્દુ જાણનાની મારી ઉત્કંઠા એથી વધુ જાગૃત થઈ મારા
ચહેરા પર જિજ્ઞાસાનો એ સ્પષ્ટ ભાવ નીરખી એમણે ક્યું ‘આજે તો
મને બરાબર યાદ નથી, પણ થણું કરીને આ વસ્તુ લાખા વખત પહેલા
એક ચીનીએ સેનાપ્રામમા મહાદેવને આપી હતી, અને મહાદેવ પાસેથી
એ મારી પાસે આવી ધણી સારી અને મહત્વની ચીજો હજીયે જૂની
ચીની સંસ્કૃતિમાં જીવે છે આ વસ્તુ પણ એવી જ એક સુંદર વસ્તુ છે
આ સાદું રમકડું પણ ધણી મોડી વાત કહે છે, અને અતિશય મહત્વનો
સંદેશ આપે છે અને રોજના જીવનમાં એ ધણું ઉપયોગી છે.’

હું મૌન ધરીને સાંભળતો હતો, એટલે ગાંધીજીએ આગળ ચનાન્યુ
‘પહેલા વાદરો જોણે પોતાનું મોઢું લાકડું છે તે એમ કહે છે કે કદી જ
અસત્ય ન બોનવું, અને કોઈ દિવસ કોઈની નિન્દા ન કરવી જોણે પોતાની
આખો બધ કરી છે એ બીજો વાદરો કહે છે કે આપણી આખે કદી પણ
આપણે ખરામ જોણું નહીં.’ અહીં ગાંધીજી જરા ચમ્પા, અને પગી
ધીરેથી બોલ્યા ‘જ્યારે હું ફરવા જાઉં છું ત્યારે હમેશા મારો દાંધ
કાંઈને ખભે હોય છે હું એને કહી દઉં છું કે “જેજે, મારી આખો
બધ છે, મારી સભાળ રાખજો” અને મને એથી ઘણું બધું અને ઘણી
શાન્તિ મળે છે.’

‘અને ત્રીજો વાદરો આપણને શીખવે છે, ગાંધીજીએ એ જ
ગાલીબ અને શાન્તિથી કહ્યું, ‘કે આપણે કોઈનું ખૂરુ અથવા કોઈની
નિન્દા સાંભળવા નહીં એ કેટલો મોટો સંદેશ છે ! કાનનો દુરુપયોગ

માણસના મનની શાન્તિ દૂરી લે છે, અને હૃદયને માફ ન કરી શકાય એટલું અપરાધો ને અપવિત્ર બનાવે જે આપણને સહુને જીવનમાં એકનાર તો આવો અનુભવ થયો જ હોય છે ’

ગાંધીજી જમી રહ્યા હતા મેં હાથ ધોતડાગ્યા. હાથ લૂગતા લૂગતા એમણે કહ્યું ‘ આ રમકડાને હું કલાનો વસ્તુ કહું એનું માન મહારાજ સ્વરૂપ સુંદર અને ધારીનું છે એટલું જ નહીં, પણ એ જે અર્થ પ્રગટ કરે છે તે માનવજાતને માટે કેટલો લાભદાયક છે ! જે કલા માણસજનનું મગલ ન કરી શકે, જે કલા માણસને નીચેથી બેચે આણીને એના આત્મા સાથે એકતાન ન કરાવી શકે, તે કના નથી કના મનને શુદ્ધ કરે, હૃદયને પવિત્ર કરે, અને આત્માને ઉજ્જવળ બનાવે આ વાદરાઓને હું જ્ઞાનપૂર્વક ગુરુ કહું છું, અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં સાથે નંદ જાઉં છું મને એ દરેક લાણે એમની વાતો કહે છે ’

આભાળહેન બપોરના આરામ માટે ગાંધીજીની પથારી કરતા હતા, અને રાત્રી પૂને જતા પહેલાં ગાંધીજીની રજા માગના આન્યા હતા પ્યારેલાલની આખો મને કહેતી હતી કે મારે હવે એમને આરામ આપવો જોઈએ મને મળવો જોઈએ તે કરતા ધણો વધારે સમય મળ્યો હતો એટલે મેં ગાંધીજીને પ્રણામ કરીને રજા લીધી

૫ થગની, ૮-૬-૪૪

‘ દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જશે ’

શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ

(૧) ગાંધીજીએ આશ્રમ કાઢ્યો ત્યારે હું આણંદમાં ભણતો હતો

આશ્રમ જોવાની ઈચ્છા મને ત્યારથી હતી, ને એકવાર પર્વતને નીકળેના ત્યારે જોયો પણ ખરો પછી, ત્રિઘાપીઠમાં અભ્યાસ પૂરો થવા આવ્યો તે અરસામાં, મને આશ્રમમાં રહી ત્યાંનો અનુભવ લેનાનો નિયાર થયો ત્રિઘાપીઠમાંથી જ મેં ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો ત્રિઘાપીઠથી આશ્રમ દોઢ માઈન છેડું, પણ ત્યાં જઈ મુનાકાત મારવાની વૃત્તિ ન થઈ ઘણી રાહ જોયા પછી મહિને એકાએક અણધાર્યો જવાબ આવ્યો પત્રી મેં જીજો પત્ર લખ્યો, ને ગાંધીજીએ મુનાકાતનો સમય આપ્યો સાંજે ફરવા નીકળ્યા ત્યાં મારી સાથે વાત કરી તેમણે જે રીતે વાત શરૂ કરી તેમથી જ મારો સંપ્રેમ ઓછો થયો મને પૂછ્યું ‘અહીં જાનરૂસકાઈનું કામ કરશો ને ?’ મેં હા પાડી છેવટે કહે ‘અહીં આવો ત્યારે, જેમ દૂધમાં સાકર લળી જાય તેમ, આ આશ્રમકુટુંબમાં લળી જાવો’ આ વાક્ય હજી કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે, ને એની મહત્તા ચેતેચેત જવું ને વધુ રખડ થતી જાય છે

(૨) ૧૯૨૭ ના ઉનાળાનો પ્રસંગ છે ગાંધીજીની તમિલ સારી થઈ જશે એ આશાએ અમુક પ્રાન્તના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ઘોષાયો હતો પણ તમિલ સુધરી નહીં એ પ્રાન્તના મુખ્ય કાર્યકર્તા આવેના તેમણે નિયાર કર્યો કે લોકો રાહ જુઓ છે એમને તો ના પાડી દેનારો ગાંધીજી કહે ‘તમે જ્યાં મને કાર્યક્રમ મુનતરી રાખનાવું કહો છો એ હીક છે પણ એ પ્રાન્તના લોકોનું શું ? એ લોકો નિરાશ થાય, તેમની કેટલીયે મહેનત ને તેમનો સમય ગરમાઈ થાય, એનો નિયાર કરવો જોઈએ કે નહીં ? એક તરફ ગરીબોને માટે કામ કરવાની વાતો કરીએ, તેમની સેવાની વાતો કરીએ, ને બીજી તરફ આમ થોડી તમ્લીક પડશે એમ માનીને કાર્યક્રમ રદ કરીએ ને લાખો લોકોને નિરાશ કરીએ, તો એ યોગ્ય ખરું ? ધારો કે મને વાઈસરોયનું નિમન્ત્રણ અત્યારે આવે, તો તમે મને

શું કહો ? ત્યારે મારે દેશને ખાતર જવું જોઈએ એમ માનીને બધી તૈયારી કરશે. આપણે લોકોના સેવક હોનાનો દાવો કરતા હઈએ, તો આપણી લોકો પ્રત્યેની ફરજ કેમ ચુકાય ? એટલે આપણો કાર્યક્રમ ચાલુ જ રાખો. ’ પછી કોઈને ફવીલ કરવાપણું રહ્યું નહીં ને ગાંધીજીને ઓછામાં ઓછી તકલીફ કેમ ફેરનાય એનો જ વિચાર સહુ કરવા લાગ્યા.

(૩) ૧૯૨૮થી આશ્રમમાં સંયુક્ત રસોડું થયું. કુન બસો સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જમતા રસોડાનો ઘટ રોજ નિયમિત વાગે કોઈ દિવસ મોકુડું થયાનો અનુભવ નથી બહુ કામ ધડિયાળને ટકારે ચાલતું જેમ જમવાનો સમય થયો છે એમ સૂચનનારો ઘટ વાગતો તેમ પીરસનાનો ઘટ પણ વાગતો એ ઘટ વાગે એટલે પીરસનાતું ગઈ થાય એ ટકારા થયા પછી જે આવે તે ખીજી પગતમાં જમના મેસે ને ત્યાં સુધી બહાર બેસે ગાંધીજી પણ નિયમિત આવી જાય એક દિવસ બપોરે પીરસનાનો સમય થયો છતાં ગાંધીજી આવેલા નહીં ઘટ મારનાર લાઇ તેમની સાથે જોના લાગ્યા છેટેથી તેમને આવતા જોયા, એટલે વિચાર્યું કે ‘ બાપુને આનંદ હશે ને પછી ટકારો મારું ’ ગાંધીજીને ખમર પડી કે તેમને કીધે પીરસનાતું એક મીનીટ મોકુડું ક્યું ને ટકારા મોડા માર્યા તેમણે ઘટ વગાડનારને કહ્યું ‘ મારે માટે તમે કેટલા જણોનો સમય વધુ લીધો ? જો ખીજા મોકા આવનાર બહાર બેસે તો મારે પણ તેમ કરવું જોઈએ પણ ઘટ તો નિયમિત વાગવો જ જોઈએ ’ બાદ ફરી એકનાર મોકુડું થયું હોવાથી તેઓ ઊભાવળા ઊભાવળા આવતા હતા. ને રસ્તા નજીક આનંદ ત્યાં ઘટ વાગે તેઓ ખડખડા હસ્યા ને બહાર જ ચોંચ્યા. આશ્રમમાં નિયમ ક્યો હોતો કે રસોડે જમનાર દરેકે રસોડાનું કંઈક ને કંઈક કામ કરવું જોઈએ એ નિયમનું પાલન તેઓ પોતે જરામત કરતા તેમણે શાક સુંધારવાનું કામ રાખેનું તે વખતે કોઈને મુનાકાત આપવાની દોષ

તોપણ આપે.

(૪) આશ્રમમા રોજ સાંજે પ્રાર્થના પછી દરેક જણના તે દિવસે કાતેના તાર નોધવામા આવતા. ગાંધીજી નિયમિત કાતતા. કોઇ દિવસ કાતરામાથી પડવાનું યાદ નથી એ નાર રખનારનો દિવસ હતો. મૌન શરૂ થઇ ગયું હતું. કાત્યાની હાજરી નોધવાની શરૂઆત થઇ ગાંધીજીનું નામ પહેલું હતું. તેમનું મૌન હોય ત્યારે તેમની સાથે કામ કરનાર તેમની હાજરી પુરાવે. ગાંધીજીનું નામ બોલાયું પણ કોઇ બોલું નહીં. બધા જોઇ રહ્યા, ને વિચારમા પડ્યા કે કેમ કોઇ તાર લખાવતું નથી ? હાજરી પૂરનાર ક્ષણેક થોભ્યા, પણ કોઇ બોલું નહીં એટલે ખીજાઓની હાજરી પુરાઇ. ગાંધીજીને પણ થયું કે આજે કાત્ય છે, ને — હાજરી કેમ પુરાવતા નથી ? પછી તપાસ કરી તો જણાયું કે તેમનું સૂતર ઉતારવાનું રહી ગયેનું હશે. તેઓ કાતી રહે એટલે સૂતર ખીજા લાઇ ઉતારી લે. આજે તે ખીજા કામ આડે સૂતર ઉતારવું નુ ભૂલી ગયેના. ગાંધીજીને લાગ્યું કે ‘ આ ગફલત તો મારી જ કહેવાય. મેં ખીજા પર સૂતર ઉતારવાનો બોલો નાખ્યો. એ ખરાબર નથી. સૂતર મારે જાતે જ ઉતારવું જોઇએ, જેથી ફરી એની જૂન ન થાય. ’ ત્યારપછી, સમયની તાણ હોવા છતાં, તેમણે પોતે જ સૂતર ઉતારવાનો આગ્રહ રાખ્યો.

બાચાસણ, ૧૭-૭-૪૫

‘ હસ્તાક્ષર આપો જ આપો ! ’

ચીમનલાલ પ્રાણશંકર ભટ્ટ

૧૯૪૪ના જૂન માસમા ગાંધીજી જુહુમા આરામ લઇ રહ્યા હતા ત્યારની વાત છે. જુહુને રણિયામણે સાચરકાંડે તેમની સાથે પ્રાર્થના વખતે

મુખના હજારો નરનારીઓ માટે એ ગ્રામી તીર્થરૂપ બની ગયું હતું. લોકો ધરાધને ગાંધીજીના દર્શન કરી શકતા, અને તેઓ પણ પ્રાર્થના પછી ક્યારેક નિગતે લોકોને ગમ્મત કનવતા પ્રાર્થના પછી ધણી ભાઈબહેનો પોતાના નાના બાળકોને તેડી ગાંધીજી પાસે આવતા, ને તેમને પ્રણામ કરી કરાની કંઈક ભેટ હજિન દાખા માટે આપતા આ પ્રસંગે ધણીવાર ગાંધીજી ખાસ કરી નાના બુધકાઓને એક એક પાકી કેરીના પ્રસાદ આપતા, અને ક્યારેક હસતા હસતા ધીમી ટપવી મારીને તો ક્યારેક બે મીઠા બોલ કહીને બાળક સાથે બાળક જેવો વિનોદ કરી લેતા. જુહુમા આ તેમનો લગભગ રોજનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો.

ગાંધીજીના જુહુનિવાસના છેલ્લા દિવસનો આ પ્રસંગ છે રોજની જેમ દરિયાકિનારે પ્રાર્થના માટે લોકોનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હતો પણ આજે પ્રાર્થનાને સમયે જ ધો ધો કરતો વરસાદ તૂટી પડ્યો, એટલે આકાશ નીચે રેતીમા બેસી પ્રાર્થના કરનાર અશક્ય થઈ પડ્યું વરસાદ બેઠો વરસી રહ્યો હતો, એટલે એકદા થયેલા લોકોને વિખેરાઈ જવાની સૂચના પહોંચાડવામા આવી પણ ભાવિક લોકો એમ સૂચનામાનથી ગાંધીજીના દર્શન કર્યા નિના શેના પાળ ફરે ? છેવટે ગાંધીજી જાતે લોકોને વિખેરાઈ જવાનું કહી આવ્યા ત્યારે સહુ સન્તોષપૂર્વક ધર તરફ ચાલી નીકળ્યા તે દિવસની પ્રાર્થના ગાંધીજીએ પોતાની કુઠીરમા એક નાની મડળી સાથે કરી પ્રાર્થના પછી તરત એક ૧૬-૧૭ વર્ગની વિદ્યાર્થિની વરસાદમા બીજાતી છતા હિસાહભરી ગાંધીજી પાસે દોડતી આવી પહોંચી તેણે તાગ બેંધ પોતાની નાની ડાયરી ગાંધીજીના હાથમા મૂકી દીધી, ને તેમના હસ્તાક્ષર માગ્યા તેમના હસ્તાક્ષરનું મૂલ્ય શા પાત્ર પડે છે, અને એ રકમ હરિજનસેવા માટે વપરાય છે, એ જાણીતી વાત છે પેલી વિદ્યાર્થિનીની ડાયરીમા હસ્તાક્ષર કરવા માટે ગાંધીજી કવમ ઉપાડના જતા

હતા એવામાં કેક બોલી ઊઠ્યું: ‘બાપુજી, એણે પાંચ રૂપિયા નથી આપ્યા!’

અર્ધ રહ્યું! કલમ અડધી ઊપડેલી જ રહી ગઈ. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીની સામે જોઈને કહ્યું: ‘તારે હસ્તાક્ષર માટે પાંચ રૂપિયા તો આપવા જ જોઈએ.’

‘હું પાંચ રૂપિયા આપી શકું એવી મારી સ્થિતિ નથી,’ વિદ્યાર્થીનીએ જરા પણ મૂંઝવણ વિના જવાબ દીધો.

‘તો પછી હું હસ્તાક્ષર પણ ન આપી શકું,’ ગાંધીજીએ પોતાનો નિયમ કહ્યો.

‘પણ, બાપુ, હું પૈસા ક્યાંથી લાવું? હું તો ગરીબ વિદ્યાર્થીની છું.’ વિદ્યાર્થીની ચર્ચામાં ઊતરી.

‘તું ગરીબ હોય તો તારે હસ્તાક્ષર વિના ચલાવવું જોઈએ. તું જાણે છે ને કે મારા હસ્તાક્ષરના પાંચ રૂપિયા હરિજન ક્ષાળામાં જન્મે થાય છે!’ ગાંધીજીએ તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘એ તો ખરું,’ વિદ્યાર્થીની આગળ વધી. ‘પણ મારે આપના હસ્તાક્ષર તો જોઈએ જ. હું ગરીબ છું એટલા જ કારણે મને હસ્તાક્ષર ન મળે એ કેમ ચાલે! હું શ્રીમંત નથી એ કંઈ મારો અપરાધ છે?’

‘તો પછી તારે તારાં માબાપ પાસેથી પૈસા મેળવવા જોઈએ,’ ગાંધીજીએ ઉપાય બતાવતાં કહ્યું, ‘અથવા હસ્તાક્ષરનો મોહ છોડવો જોઈએ. હું હસ્તાક્ષરના પાંચ રૂપિયા લઈ છું તે તારા કરતાં પણ વધારે ગરીબ અને દુઃખી એવા હરિજનોની સેવા માટે છે, એ તારે સમજવું જોઈએ.’

‘મારાં માબાપ પણ મને પાંચ રૂપિયા આપી શકે એવી એમની

સ્થિતિ નથી આપ મને હસ્તાક્ષરનો મોહ ઓડના કહો છો પણ હું તો આપના હસ્તાક્ષર લીધા મિના અહીંથી જ નાની જ નથી ! ’ વિદ્યાર્થિનીના અનાજમા નિશ્ચયનો ગ્લુકાર હતો

‘ અરે બહેન, ’ પાસે જાહેના એક ભાઈને કઈક વિચાર સૂઝી આવ્યો, ‘ તારા કાનમા પેના એરિંગ લગ્કે છે તે દાઢીને બાપુજીને આપી દે ! ’

વિદ્યાર્થિનીના બને હાથ તરત કાન તરફ વળ્યા, અને તે એરિંગ કાઢના તત્પર થઈ

પણ તે એરિંગ કાઢે તે પહેલાં, નજીક જાહેના બીજા એક ભાઈએ ચોખ્ખનટ કરી ‘ બહેન, ગહેના દે આ એરિંગ તો પૂરા આઠ આનાના પણ નથી ! ’

અને સાચે હતું પણ એમ જ વિદ્યાર્થિનીની ગરીમાઈ વિશે હવે કશી શકા ન રહી !

કાયરી હજી ગાંધીજીના હાથમા જ હતી તેમને સનારે વહેલા પૂને જવાનું હોનાથી હજી વણા કામ પતનનાના હતા છતાં અપાર ધીરજથી પોતાની વાન પેની મુઝ્ય વિદ્યાર્થિનીને ગળે ઉતારવા મથતા હતા વિદ્યાર્થિની પણ જાણે તેમના હસ્તાક્ષર લીધા મિના અહીંથી ખસતું નથી જ એ ભાન ધામ્યુ કરીને સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી હતી

આમ થોડીક પળો શાન્તિમા પીતી ગઈ છેવટે શ્રી — ભાઈએ પોતાની રીતે ગૂચ ઉકેલી ‘ બાપુજી એને તમે ભલે હસ્તાક્ષર આપે આજે તો ગેના વતીના પાચ રૂપિયા હું આપી દઉં છું એ પોતે વહેની તકે કમાઈને એ રકમ મને પાડી આપી દેશે કેમ, બહેન ? ’ ગરામર કહું છું ને ? ’

‘ હા, જરૂર, ’ વિદ્યાર્થીનીએ સુખ અને આહારની લાગણીપૂર્વક વચન આપ્યું ‘ હું તમારા પાત્ર રૂપિયા વહેલી તકે કમાઈને પાછા આપના બધાં છું ’

ગાંધીજીએ તત્કાલ એની ડાયરીમાં પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યાં ।

આસપાસ બિજેના અમે બધા આ મીઠા કનિયાનો (કે મીઠા સત્યાગ્રહનો ?) આવો સરસ અન્ત આવેલો જોઈ આનન્દ પામ્યા વિદ્યાર્થીની બધે જગ છૂટી દોડ તેમ મલકાતી મલકાતી, જેમ વરસાદમાં લીગતી આવી હતી તેમ વરસતા વરસાદમાં પાછી ફેડી ગઈ.

ગદ્દી, ૨૧-૬-૪૫

મારા વિદ્યાર્થીના દિવસોમાં

જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી

(૧) સન ૧૯૨૨માં હું વિદ્યાર્થીમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થયો ત્યારે તો ગાંધીજી જેનમાં હતા એટલે ૧૯૨૪માં તેઓ છૂટ્યા ત્યાં સુધી તેમને જોગ કે સાલબનાવું સહભાગ્ય મને મળેનું નહીં. તેઓ જેનમાંથી બહાર આવ્યા તે અરસામાં ગૂજરાત મહાવિદ્યાનયના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગાનતા ‘ પયતન ’ ના ‘ પ્રગતિ, ઐક્ય અને વિદ્યાર્થી અકેનું સ પાદન મેં કરેલું કોલેજમાં ભણતા અનેક વિદ્યાર્થીઓ જેમ પોતાના જ વિચાર રિતે આગ્રહી હોય છે, અને પોતાની મર્યાદા સમજ્યા સિવાય બીજાઓને શિખામણ આપનારો પોતાનો અધિપતિ માને છે, તેની મનોદશા અમારી પણ હતી એટલે એ અકમા ‘ વિદ્યાર્થીઓ અને રાજકારણ ’ નામનો જે લેખ લખ્યો તેમાં, બધે ગાંધીજીને સનાદ આપતા હઈએ તેમ, અમારી નમ્રગાથઓ

ને અશક્તિઓનો વિચાર કરી, પોતે જેવા ઓળખે હોય તેવી રીતે ઘાટ ઘડવામાં કુશળ હોવાથી, મહાવિદ્યાલય તથા નિદ્યાપીઠની નીતિરીતિમાં ફેરફાર કરવાનું મુશ્કેલી આ ફેરફાર વિદ્યાપીઠને ઊંચી કક્ષાએ લઈ જવાનો નહીં, પણ તેને લગભગ સરઝરી સરથાઓની કક્ષામાં મૂકવાનો દતો. ૧૯૨૫ના પદવીદાન સમાગ્ન પ્રસંગે ગાવોજીએ લાપલ્ય આપ્યું તેમાં ઉપરના લેખનો નિર્દેશ કરીને જે જવાબ આપ્યો, ને તેમાં જે હુકમ દાખવ્યું, તેણે અમને અમારા આછકલાપણાનું જ્ઞાન કરાવ્યું.

(૨) ઉપવા પ્રસંગથી અમને પૂરી ચાનક લાગતી જોઈતી હતી પણ અમે તો નિદ્યાર્થી રજા આચાર્ય કૃપાલાનીજી તે વેળા મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય હતા તેમની સાથે અમારે વિદ્યાર્થીઓને અનારન્યાર અડી થતા તેમાં પણ ઠારણુ તો અમારા મનમાં ધર કરી બેઠેના અમુક ખાલો જ હતા એકવાર મહાનિદ્યાનયમાં દિનાળીની આઠ દિવસની રમ્મઓ પડતી જોઈએ એવી માગણી અમે કરી આચાર્યશ્રીએ તે મનુર ન રાખી અમે તેમની સાથે અર્થમાં જોતર્યાં. તેમણે અમને થોડાક તીખા વાક્યો કહ્યા બસ થઈ ગયું. ' અમારા હક પર તરાપ પડી એમ અમે માની લીધું, ફરાવી દીધું, ને દોડ્યા ગાધીજી પાસે તેઓ ખૂન કામમાં હોના છતાં અમને સૌને મોલાવ્યા ને સાલવ્યા જવામમાં ગયું કે ' સાજે કૃપાલાનીજીને મોલાવીશ અને તમે સહુ આરત્ને ' અમે તો જાણે દિગ્વિજય થયો હોય તેવો આનન્દ માન્યો, ને સાજે આશ્રમમાં પહોંચી ગયા ગાંધીજીએ પહેલાં આચાર્યશ્રી જોડે ગાત કરી, ને પછી અમને બોલાવ્યાં અમને એવું જ કહ્યું કે ' આ ગીતે ચાલતુ દે ન અથવા ચાલનાનું હોય, તો પછી કૃપાલાનીજીને હુ યુ પી ના ખાલીકામમાંથી અહીં લઈ આવ્યો છું તે પાછા ખાલીકા કામમાં મોકલી દઉં. ' અમે આજ્ઞા જ બની ગયા અમે આ જના તની આજ્ઞા ન રાખેલી ગાંધીજીને

અમારા વર્તનથી કેટલું દુઃખ થયું હતું એનો પણ પૂરો ખ્યાલ તે દિવસે આવ્યો. હશે કે કેમ તે કોણ જાણે પણ મને લાગે છે ત્યારથી કૃપાનાનીજીનું મન કંઈક જીડી ગયું, અને છેવટે ગાંધીજીએ એમને ૧૯૨૮ માં ખાદીકામમાં ખેંચી લીધા એમાં આવા બનાવો પણ અમુક અંશે કારણભૂત હશે જ.

(૩) ૧૯૩૫ની અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગાંધીજીનો ઉતારો વિદ્યાપીઠમાં હતો. વર્ધા પાછા જવાનું હતું તે વખતે તેઓ પોતે આગલી ગાડીએ વડોદરે જઈ ત્યાંથી યાત્રીની મંડળી સાથે જોડાવાના હતા. રાતની ગાડીએ સહુને સ્ટેશને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા મારે કરવાની હતી તે માટે કરેલી વાહનની વ્યવસ્થા છેલ્લી ઘડીએ ત્રી પડી પરિણામે, ગાડી ઊપડનાની ૨૫ મિનિટ જ બાકી હશે ત્યારે વિદ્યાપીઠની સડક ઉપર ઘટા ખેંચતી એક મોટર કારી ભાડે કરી સહુને, ટ્રેન ઊપડતી હતી તે ક્ષણે જ, ગાડીમાં ખેસાડા આ દોડાદોડમાં શ્રી પ્યારેલાલની કામળી ખોવાઈ ગઈ આ બાબત, તેમજ ગાંધીજી વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે તેમની સાથે ખાનસાહેબ અમદાવાદ ગફારખાન પણ હતા તેમની સરકારમાં અમારે હાથે થોડી કચાસ રહેલી તે બાબત, ગાંધીજીએ વર્ધા પહોંચી વિદ્યાપીઠમાં પત્ર લખ્યો. આનો શો જવાબ આપવો તેની સજ ન પડી, એટલે જવાબ જ ન આપાયો તે પછી એકાદ મહિના બાદ મારે વર્ધા જવાનું થયું શ્રી કાકાસાહેબ સાથે હું સેત્રામાં ગયો, પણ ગાંધીજી પાસે જવાની હિમત ન હતી શ્રી કાકાસાહેબે મારા આગ્રહની વાત કરી કે તરત ગાંધીજીએ મને ખોવાવ્યો, અને મૌનવાર હોવાથી, ચિત્રી લખીને પહેલો જ સવાલ એ પૂછ્યો કે 'મારા પત્રનો જવાબ કેમ ન મળ્યો ?' હું કગી શકું તેવો ખુવાસો મેં કર્યો, ને ક્ષમા માગી પણ એ પ્રસંગે મને એક અગત્યનો પાઠ ચીખ્યો.

(૪) ૧૯૩૮ માં 'આગ્રહ' કૃપાનાનીજીના લેખો નું પુસ્તક

તૈયાર થયું હતું. તેની પ્રસ્તાવના ગાંધીજી લખી આપે એવી અમારી ઇચ્છા હતી. તેમણે તે લખી આપવાની હા પાડી. પણ થોડા વખત બાદ તેમની તબિયત નરમ થવાથી શ્રી. મદાદેવભાઈએ સૂચવ્યું કે ‘ આમાંથી બાપુજીને ખચાવી લો. ’ તે અનુસાર મેં ગાંધીજીને કાગળ લખ્યો. ‘ પણ તેમના તરફથી જવાબ આવ્યો કે ‘ ના, હું પ્રસ્તાવના લખી જ મોકલીશ. ’ અને થોડા જ વખતમાં પ્રસ્તાવના ઉપરાંત, પોતે પુસ્તકના વાચન વખતે પુસ્તકમાં જે મુધારા કરવા જરૂરી માન્યા હતા તેને અંગે સૂચનાઓ પણ મોકલી. એકવાર કંઈ કામ કરવાની હા પાડ્યા પછી ગમે તે ભોગે તે કરવાના આયત્ન હતાં પણ અમને જોવા મળ્યું.

અમદાવાદ, ૪-૮-૪૫

‘ ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો ’

નટવરલાલ માણેકલાલ દવે

(૧) ઠાંડી કૂચના ઐતિહાસિક દિવસોમાં ગાંધીજી આણંદ આવ્યા. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં એમનો મુકામ. એમની સાથેના સૈનિકો પણ ત્યાં જ ઊતરેલા. આણંદમાં મીનવારને અંગે તેઓ એક દિવસ વધુ રોકાયાના હતા. રાત્રે લીમડવાળા ચોકમાં, આકાશની છત્રછાયા નીચે, ગાંધીજીની પથારી કરવામાં આવી. એ ચોક હવે તો ‘ ગાંધીચોક ’ ને નામે જાણખાય છે. રાત્રે એમની સરભરામાં રહેવાનું ભાગ્ય મને મળેલું. લોખંડના પાટી ભરેલા ખાટલા પર પહોળું ખાદીનું તાલુ ભરેલું ગોદડું પાથરેલું હતું. ગાંધીજીએ તે જોયું. તેમણે તો ચાદર ખસેડવા માંડી. અમને થયું કે ‘ પથરપથમાં કંપક ખાતરી નહોતી. અરે. મદદ કરવતી. ઈચ્છા ખતાવી. ’ એમણે કહ્યું : ‘ આવડી પહોળો પથારીની જરૂર જ શી ? ગોદડાને બેસડું ગાં. ૧૦

કરી સાકડુ બનાવી પાથરું અમને નહીં જેની મદદ કરવા દીધી પથારીની બાબુમા, સનારે વહેલા ઊઠી લખના માટેની બધી સામગ્રી—ઘોડી, કાગળ, વગેરે—મૂકવામાં આવી હતી સાથે ફાનસ પણ હતું ગાંધીજીને ખાટલાથી સહેજ છેટે જાગર બતાવું ખસેડવાનું મોટું જાગર દૂરથી એની જગાએથી ખસેડીને પાસે આણેલું ગાંધીજીને આ ખચકયુ. 'શા માટે એને એની જગાએથી આમ હટારવું જોઈએ?' અમે ખુનાસો કર્યો કે એમની ટુકડીના લાંબના કહેરા ઝુઝવ જ ગોઠવણ કરેલી છે ગાંધીજી કહે 'એને એની મૂળ જગાએ મૂકવું જોઈએ' અમે તેમ કરવા તૈયાર થયા, એને એમણે તો આગ્રહ કરીને દૂર સુધી અમારી સાથે એને કંકેરના લાગુ એ ઠી જગાએ મૂક્યા પછી ગાંધીજીએ અદર જોયું ત્યાં અમે સાંજની પેઠી મૂકેલી ગાંધીજીના મનમાં આશ્ચર્ય ને મૂઝવણ જણાયા એ પણ અમે એમની ટુકડીના જ એક લાંબની સૂચના અનુસાર કરેલું ગાંધીજી કહે 'સાંજ અદર જોઈએ કે બહાર?' એ પણ બહાર મૂક્યો ત્યાંથી પાછા આવીને સૂનાની તૈયારી કરતા આ મુઠા બાલેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા 'ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો છે' તેઓ સતા કે બીજી ભિન્ન ધસનસાદ ઊંચ શરૂ થઈ ગઈ

(૨) ગાંધીજી ખેરસદ હતા તેમણે બાળકોને લખેના પત્રોમાંથી પસંદ કરીને મારે તે સંબંધે પ્રગટ કરતા હતા હું એમની મજૂરી લેતા ગયો ફક્ત જતા મારી સાથે વાત કરવાની હતી મારા તરફથી બીજા લાંબએ શરૂઆત કરી એનામાં ત્રીજા એક લાંબ કહે 'બાપુજી, બાળકોને લખેના આપના પત્રોનો એક નાનકડો સંગ્રહ તો બહાર પડી ચૂક્યો કે' ગાંધીજી કહે 'એમ? મને તો ખગર જ નથી' પેના લાંબએ એ ૧૧ બાબુ કરતા કહ્યું 'એ કાગળો સરસ છે' ગાંધીજીએ તરત ટોકાર કરી 'ત્યારે હું ખસવું પણ લખી શકું છું, એમ કે?'

સદુ ખડખડાટ હસી પડ્યા

આણ ૬, ૧૬-૭-૪૫

જીવનના પાઠ

કુમુદખહેન દેસાઈ

(૧) સાળરમતી આશ્રમમા ગાંધીજી ' નવજીવન ' માટે એક લેખ લખતા હતા લેખ અધૂરો હતો, ને તેની છેલ્લી લીમીના અક્ષરો ઉપગ્ની લીમીઓ જેના સ્પષ્ટ નહોતા બિંધનું ઝોકુ આવ્યું હોય ને લખ્યું હોય એમ દેખાતું હતું. હસેક મિનિટની નિદ્રા લઈને ગયા, અને બાકી રહેલું ત્યાંથી મને લખાવવું શરૂ કર્યું. છેવટની લીમીના તેમના અક્ષરો 'તોઈ' મેં કહ્યું 'લખતા લખતા બિંધ આવવા માડી હોય એવું દેખાય છે.' ગાંધીજી કહે 'હા, એમ જ છે.' અને હિમેયું 'સદાની નિદ્રા પણ આમ છે. ની પણ સુધી કામકાજ કરતા જ આવે એટલે મસ. '

(૨) ગાંધીજીને ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ આનંદપ્રકાશ પૂરતો જ છે એ સદાજ ગ્રંથિતિ થર્ન ગર્ધ છે કેટલીકનાર તેઓ આત્મા સાથે એટલા બધા લીન હોય છે કે ઇન્દ્રિયો કેવળ ધન્યવત્ પોતાનું કામ કરે છે, ને તેમનું ચિત્ત તેમા હોતું નથી એક પ્રસંગે જગન્નાથપુરીને રહેશનેથી મારે ખબરે હાથ મૂકીને લગભગ દ્યેક મિનિટ સુધી ગાંધીજી આવ્યા દશે ત્યાં સુધી તેમને ખબર જ નહીં કે કોને ખબરે હાથ મૂક્યો છે કોઈ કાગલસર મારે બોલવું થયું ત્યારે મારો અનાજ એમના કાનમા ગયો, તે પછીજ આજોએ પોતાનું જોવાનું કામ કર્યું, ને છેવટે તેઓ બોલ્યા 'તું હતી ?'

(૩) ગાંધીજી જેવું સર્વ રીતે કલ્યાણ કર્મજતા રેલ તેનામા

જરા સરખી દાંતિ હોય કે કોઈ પચુ પ્રકારની નિમિત્તિ હોય તે તેમને ધણુ સાચે છે. એકવાર તેમના એક આત્મીય માણસથી ઘણી ભારે બૂન થઈ હતી, ને તેણે પોતે જ આવીને તેનો એકરાર કર્યો હતો. ગાંધીજી તે બૂનથી અતિશય દુઃખી દેખાતા હતા. પાસે બેઠેનાં પણુ તે દુઃખ દેખાઈ આવતુ હતુ. તેઓ કાતતા હતા. આખો વખત સૂતર તૂટ્યા જ મરે. આ પાસે બેઠેના હતા તેઓ-આ 'ભના આગે કેમ આટના બધા તાર તૂટ્યા મરે છે ?' ગાંધીજીએ કહ્યુ 'હૃદયના તાર તૂટેના હોય ત્યા સૂતરના તાર ક્યાથી આખા નીકળે ?'

(૪) ગાંધીજી પાસે સુખિયા ને દુખિયા એમ બંને પ્રકારના માણસો આવે છે. પરંતુ જીવનમાં દુઃખ થયેના, દુઃખી માણસો તેમની દૃઢ વિશ્વાસ ઝમે છે, જે ગાંધીજી કાળજી અને ઔમપૂર્વક આપે છે. કુમળી વયમાં જ દુઃખી થયેના એક બહેન આશ્રમમાં આવ્યા હતા. પણુ તે આશ્રમજીવન ગાળના કરતા ગાંધીજીની પાસે જ રહેવાની ઇચ્છાથી આવેના એટલે તેમને આશ્રમના કાર્યમાં બહુ રસ નહોતો પડતો, પણુ ગાંધીજીની અગતી સેવાશુશ્રૂષામાં હિંદનાસભેર તનીન થઈ જતા કોઈકનાં તે આશ્રમના નિયમ હિપનિયમોથી તેમને પોતાની સ્વતંત્રતા પર કાપ મુકાતો હોય એમ પણુ લાગતુ. એક પ્રસંગે તે બહેનને બહારગામ જવાનુ હતુ. તેમણે ગાંધીજી પાસે રજા માગી. ગાંધીજીએ કહ્યુ 'મારી રજા બસ નથી. આશ્રમના મંત્રીની રજા લેની જોઈએ.' આ વાત તે બહેનને બહુ રુચી નહીં. તેમણે કહ્યુ 'હું તો આપની પાસે રહેના આવી છું. પછી મંત્રીની રજા શા માટે લેવી જોઈએ ?' તે બહેનને સમજાવતા ગાંધીજીએ કહ્યુ 'તંત્રમાં રહેનાના કષ્ટક નિયમો તો હોય જ. તંત્રમાં રહીએ તો અનેકની રજા મેળવનાપણુ રહે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ' સ્વેચ્છાચાર નથી. અથવા કોઈ એક વ્યક્તિનો જ આધાર એવો પણુ નથી. સમાજમાં

રહેનારે સમાજને વશ વર્તવું જોઈએ એનું નામ સરચા બીજું તો એકનું રાજ્ય જે મનુષ્ય પોતાની મેળે બધાય છે તે જ બધનમુક્ત થાય છે સુકાન પિનાનું વહાણ સ્વતન્ત્ર નથી તે જેમતેમ અફળાય છે, ને છેવટે કોઈ ભેખડ સાથે લટકાઈ જાય છે એ વહાણની ઉપર સમુદ્રમાં રહેના બધા મોજા કામ કરે છે તેમ જ જે મનુષ્ય પોતાની મર્યાદા પહેલેથી આકે છે તે દુનિયાના તોફાની સમુદ્ર સામે ઝૂકે છે ને શાન્ત રહી શકે છે આટલું પૂરેપૂરું સમજ્યા પછી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું કરજે મારાથી વધારે સ્વતન્ત્ર આ જગતમાં મેં કોઈને નથી જાણ્યો પણ મેં પોતાને બાંધીને, એટલે કે નિયમો લઈ તેને પાળીને, મારી સ્વતન્ત્રતા સાધી છે આ જગતમાં આપણે ધણીની સાથે બધાઈ જવું પડે છે એમ હું જોઉં છું સમાજમાં રહેનાર આણીને સારું આ આનંદ છે એમ બધાય તે જ માણસ સમાજમાં રહી શકે છે '

(૫) પ્રાર્થનાને ગાંધીજી જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ ગણે છે, અને તે પ્રત્યેક મનુષ્યે નિયમસર કરવી જોઈએ એમ માને છે નિદાન આશ્રમવાસીઓએ તો તે જ્યાં હોય ત્યાં નિયત સમયે કરવી જોઈએ એમ ધન્ટે છે આ સબધમાં એક બહેને ગાંધીજીને કહ્યું 'અમે પ્રાર્થનાના શ્લોકો બોલીએ છીએ તે વખતે હમેશાં એમાં તસ્લીન નથી થતાતુ કેટલીકવાર તો વિધવિધ નિયારો પણ તે વખતે મગજમાં ઊભરાઈ આવે છે, ને તેથી શ્લોક બોલનામાયે પૂરું મન નથી ચોટતું.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'શ્લોકો આપણી પ્રાર્થનાનું અંગ છે, તેથી પણ તેનું સ્મરણ કરવું જોઈએ એમ શ્રદ્ધા ઊપજે તો પ્રવલ્નથી તસ્લીન થવાય ન થવાય તેથી ન હારીએ લજન ગાય છે તે બધા તસ્લીન નથી થતા પણ શ્રદ્ધાથી ગાતા કોઈ દિવસ તસ્લીનતા એની મેજે આવે છે શ્લોકોના અર્થમાં જે રહસ્ય છે તેનું મનન કરનાથી પણ તસ્લીનતા ઊપજવામાં મદદ થશે '

(૬) સાબરમતી આશ્રમમાં એન્જલેન માદાસાજી રહેતા હતા, ને શારીરિક આરામ ચોગ્ન રીતે નહોતા લેતા તેમને સ મોધીને ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ ગળ ઉપરવટ કામ કરવામાયે અહીં કાર રહેલો છે, મૂર્ખાઈ તો દેખીતી છે જ નેતુ શરીર લોખંડ જેવું છે તે જ ગળ ઉપરનું કામ કરે એટલે કે તેને સારું ગળ ઉપરવટ કંઈ નથી હોતું એવું તો જે કૃપણ શત્રુ થયા છે ને ઇશ્વરને ખોળે માથું રાખી રહ્યા છે તે જ કરી શકે છે તારામાં એની શ્રદ્ધા આવે ને તું શ્રમ થઈને ગંદી શકે ત્યારે મરણમાં આવે તેટલું કામ કરજે હમણા મર્યાદા જળવ ’

(૭) એન્જલે પ્રસંગે આશ્રમમાં કાઠના નૈતિક પતન વિરે પ્રાર્થનામાં અમુક મર્યાદા જળવીને, આશ્રમનાસીઓને ગાંધીજીએ જણાવું કરી જે ઉદારતા ગાંધીજીમાં હતી તે બીજામાં ન હતી પગિણામે અહર અહર કેટલીક ચર્ચા થવા માડી આ જોઈ એક વ્યક્તિએ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ આપ સમાચાર જે જે વ્યક્તિને તેની સાથે સબન્ધ હોય તેને જ આપ આપો તો વધારે સારું આપના જેટલી ઉદારતા ને સહિષ્ણુતા અમારામાં ન હોય ’ જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ તમે કહો છો તે પક્ષનું સમર્થન થઈ શકે એમ છે છતાં જે સાચું છે તે બરાબર છે લોકોને ધુસપુસ કરતા અન્યાયના જોઈએ પછી તેને સારું તો દેવ પડનાની જરૂર રહે છે જે પ્રયોગ આશ્રમમાં આપણે કરી રહ્યા છીએ તે નવો છે તેની દેવ ન પડે ત્યાં લગી દેખીતા બિનદા પરિણામે આનંદનો સહન છે તેથી કરવાનું કશું કારણ નથી એમ કરતા કરતા જ આપણે પાપને દામ્તા મની જઈશું મહાભારતની એક ખૂબી એ છે કે વ્યાસજીએ પાપોને દાંકવાનો પ્રયત્ન જ નથી કયો આ વિચારજો ’

(૮) આશ્રમમાં સંયુક્ત રસોડાની સંસ્થાતમાં ગાંધીજીને દીપ્તીક સમય આપવો પડ્યો રસોડામાં માત્ર શરીરના ચોરણ અર્થે સારું સાદું

ખોરાક બનતો કેટલાકને તે માફક આનવામાં મુશ્કેલી પણ પડતી. એ વસ્તુને વિશે ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ રસોડું’ એ પાઠશાળા છે. ત્યાં અનાજ શાસ્ત્રીય રીતે રખાય, રધાય ને ખવાય, એટલે પ્રત્યેક ક્રિયામાં સ્વચ્છતા હોય, સયમ હોય. ત્યાં આપણે બોગને અર્થે ન જઈએ, ન જમીએ શરીર એ ઈશ્વરને રાખનારું મંદિર છે તેને આપણે વાળીઝાડી સાફ રાખીએ, ને તેને અનાજ આપી નિત્ય સમારીએ. આ કટપનાને તમે પચાવી લેો તો આપણે ખાવામાં જે વિખવાદ જોઈએ છીએ તે બધો સમી જાય. ’

(૯) દરેક માણસના વ્યક્તિત્વને મિકસવા દેવાની ગાંધીજીની નીતિ છે. ‘ બાપુ કહે છે માટે કરવું, ’ એવો વિચાર ઢરીને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ કરે એમ તેઓ ઇચ્છતા નથી એના દાખમાં રૂપે એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ અહીં નોંધું છું. દાડી કૂચને પ્રસંગે ગાંધીજીએ પોતે પ્રતિજ્ઞા કરીને, આશ્રમમાંથી પ્રયાણ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યું હતું કે ‘ કાગડા કૂતરાને મેંતે મરીશ, પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં નહીં આવું. ’ તેમની સાથેના સૈનિકોએ પણ સ્વરાજ હાસલ કર્યા વિના આશ્રમમાં વસનાટ નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. કેટલીક બહેનોનો આગ્રહ હતો કે બહેનોને માટે પણ આ અહિંસક યુદ્ધમાં સ્થાન હોવું જોઈએ અથમ તો તેમ કરવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા ન હતી. પણ કેટલીક બહેનોનો ધણો આગ્રહ હોવાથી બહેનોને માટે પણ લડતમાં સ્થાન રાખ્યું, ને તેમને સારું પણ પ્રતિજ્ઞાપત્ર જેવું તૈયાર કર્યું. નવસારી પાસે વેજલપોરમાં સ્ત્રીઓની પરિપદ ભરાઈ ત્યાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાયા. આશ્રમની કેટલીક બહેનોએ આ પ્રતિજ્ઞા લીધી એક બહેન, જેને માટે ઘણીખરી બહેનોએ એમ માની જ લીધેલું કે તે તો આ પ્રતિજ્ઞા લેશે જ, તેણે ટૂંકમાં ના પાડી. સહુના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. બધા એને કહેવા લાગ્યા. ‘ તમે પ્રતિજ્ઞા ન લો એ કેમ બને ? ’ થોડા સમયે તે બહેને ગાંધીજીને પોતાનાં કારણો જણાવ્યાં.

ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ પ્રસંગે પ્રતિજ્ઞા ન લેવાથી તેમને દુઃખ થશે એમ પણ તેઓએ જણાવ્યું એ પણ સમજાવ્યું કે દરેક સૈનિક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તણૂક છે તો સેનાપતિના તો ભૂકા જ ગિડી જાય કાપડની મીનમા પણ જો વીસ વારના તાકાતુ પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવામા આવે, ને તેમા જો કોઈ તાકો અદ્યાર વારનો નીકળે તો તેને જુદો રાખનામા આવે છે આ બધી દલીલના જવાબમા પેની બહેને ગાંધીજીને કહ્યું 'હું એ બરાબર સમજી શકું છું પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનો સફળ અર્થ' હું એ કરું છું કે મન, વચન અને કર્મથી સ્વરાજ માટેનો જન્યાસ અત્યારે મારી માનસિક સ્થિતિ એરી નથી કે એવીસે કનાક ગમે તે પ્રસંગોમા પણ હું તેનું જ રટણ કર્યા કરતી હોઉં મારી મનોદશા આરી હોવા છતાં હું પ્રતિજ્ઞા લઉં, તો આપને અને મારી જાતને છેતર્યા ગણાય અત્યાર સુધીના મારા જીવનનું ધ્યતર પણ એવા પ્રકારનું છે કે વગર પ્રતિજ્ઞાએ કદાચ હું વધારે વિકસી શકું ' તે બહેનનું આવું માનસ જાણ્યા પછી ગાંધીજીએ કહ્યું ' અત્યારે તું પ્રતિજ્ઞા ન લે તો મને દુઃખ તો થાય જ પણ તારી હિંમત માટે તને ધન્યવાદ છે હું કહું છું માટે જ કોઈ પ્રતિજ્ઞા લે કે અમુક કામ કરે તેથી મને સન્તોષ ન થાય '

(૧૦) આશ્રમમા, અથવા તો ગાંધીજી ખીજે જ્યાં હોય ત્યાં, કનચિત લગ્નપ્રસંગો પણ થાય છે જે બાળા કુમારિકા હોય, ને કુમારિકા રહેવા જ ઇચ્છતી હોય તે આવા પ્રસંગોમા ભાગ ન લે, એમ ગાંધીજી ઇચ્છતા એવે એક પ્રસંગે તેમણે કહેતું ' જે કન્યા કુમારિકા રહેવાના નિશ્ચયનાળા છે તે, કૌતુકથી કે જીજ્ઞાસા કરણસર, પરણેનાના જીવનનું છૂપું નિરીક્ષણ કદી ન કરે જાહેર નિરીક્ષણ પણ કુતૂહલથી ન કરાય એનું નિરીક્ષણ કરનારી ગાળાનું મન કુમાર નથી પણ વિધવાની આરાધના કરનારું છે '

(૧૧) ૧૯૪૪ માં ગાંધીજી આગાખાન મહેનમાથી છૂતીને આવ્યા પછી પૂને રહેલા તે વખતનો પ્રસંગ છે ત્યાં તેમને દર્શને આવનાર એક બહેનના મોં પર નિસોટા પડેલા હતા તે નિસોટા ૧૯૪૨ની લડતના સમયમાં જ કંઈક ઐતિહાસિક પ્રસંગને અંગે થયેલા હતા એ બહેનના ગયા પછી ગાંધીજીના એક અન્તેરાસીએ તેમને પૂછ્યું ‘બાપુ, —બહેનના મોઢા પર ઐતિહાસિક નિસોટા હતા તે આપે જોયા કે ?’ જવાબમાં ગાંધીજી કહે ‘તમારે તો મને એમ પૂછવું જોઈએ કે હું કોઈનાયે મોઢા સામે નિહાળીને જોઈ છું ખરો ?’

વડોદરા, ૨૧-૭-૪૫

ગાંધીજીનું પ્રોત્સાહન

ડૉ. મનુભાઈ જયરામકર ત્રિવેદી

(૧) ૧૯૩૦માં મારા મનમાં ભારે શોભા આવી રહી હતી તે વેળા ગાંધીજીએ મને સાન્ત્વન આપના જેવેમાથી આ પ્રમાણે કાગળ લખેલો ‘ચિ. મનુ, તું શાન્ત થયો કે ? જો સમાધાન ન થયું હોય તો મારી પાસે ફરી ઝૂકજો તારી પાસે પરાણે પુણ્ય નથી કરાવવું પરાણે પુણ્ય આ જગતમાં હવે સુધા કોઈ કરી જ નથી શક્ય તારી તો ઇચ્છા પણ શુભ જ છે એટલે તને દૂલનીને ત્યાં જ નથી બેસાડી રાખવો. —બાપુના આશીર્વાદ (૭-૯-૩૦)’

(૨) ૧૯૩૬માં હું ત્રિવેદી (ઓસ્ટ્રિયા)ની એમ ડી ની પરીક્ષામાં પાસ થયો તેની ખબર મેં ગાંધીજીને લખેલી, તે મારી કેટલીક મૂંઝવણ પણ જણાવેલી તેના જવાબમાં તેમણે મને લખ્યું ‘સત્ય ને અહિંસાનો માર્ગ લેવો એટલે પોતાની ખામીઓના દર્શન કરવાના હોય જ.

પણ જો એ દર્શન આપણી ગતિનો વેગ ન વધારે, આપણા પુરુષાર્થને ઉત્તેજિત ન કરે તો એ દર્શન તે દર્શન નથી પણ માર્ગ છોડનાનું બહાનું છે “મારામાં યોગ્યતા નથી,” એમ કહી માર્ગ છોડનારા હમણાં મને ઘણા મળ્યા છે. માર્ગ છોડ્યા પછી તેના માણસોને સત્ય ને અહિંસા પ્રત્યે સ્ત્રગ પેદા થાય છે, ને ઝેન્ટે તે ભોગને ધર્મ સમજતા ચર્ચાજન્ય છે એવો થાક તને ન જણાયો. દેહધારીરૂપે આપણે અપૂર્ણ છીએ, રજઃશુદ્ધિયે ઊતરતા છીએ આત્મારૂપે ધ્રુવરના અસી છીએ જે શક્તિ સમૃદ્ધમાં છે, જે શુભ તેમાં છે તે જ શક્તિ ને શુભ તેના પ્રત્યેક બિન્દુમાં છે, એ વિશે શંકા નથી તેમજ તારે વિશે શંકા ન કરતો દેહને આત્માને ઓળખનાનું સાધન માનીએ, ને આત્મા તેનો નિયંત્રા છે એમ જાણીએ, એટલે બાજી પાથ આની સમજ પડી સર્જન થા કે બાળકોનો વૈદ્ય થા એની દરકાર તને પણ ઓઝી રહેશે — બાપુના આશીર્વાદ (ડિસેમ્બર ૧૮૩૬)

(૩) ૧૯૩૧ માં ગાંધીજી વિનાયકથી પાછા ફરતા મહર્ષિ રામ શંકરને મળવા સ્વિત્ઝરલેન્ડ ગયેના હુ તે વેળા જર્મનીમાં અભ્યાસ કરતો હોવાથી, થોડાક દિવસ ગાંધીજી સાથે ગાગરાને લોભે રિનનર પહોંચ્યા ગયેનો તે વેળાની મેનશુ નાની વાતો યાદ રહી ગઈ છે. લુઝાનમાં એક સભામાં પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન તેમણે કહેતું ‘ પહેલાં હુ પરમેશ્વર એ સત્ય છે એમ કહેતો પડી સત્યને જ પરમેશ્વર તરીકે ઓળખના લાગ્યો ત્યારથી હુ કહેનાતા નિરીશ્વરનાદીઓને પણ વધારે સમજના લાગ્યો મને થયું, એ પણ અમુક સત્યની મોઘ કરનારા ને તેને માર્ગે આનનારા છે જ ને ! ’ છુનીવામાં રેડ ક્રોસની ઉપયોગિતા વિશે એની મતનગનો જવાબ દીધેનો કે ‘ લગાઈમાં ધાવન થયેનાને મદદ કરી એ તો સારું છે જ પણ હુ તો એવા જમાનાની વાટ જોઉં છું કે જ્યારે લગાઈઓ જ ન હોય અને રેડ ક્રોસ સોસાયટીઓની જરૂર જ ન રહે ’ એક તો રિનદ્વગ રેડનો

પદારી મ'યક. ને તેમાં પાછો ડિમેંજ મદિનો. એવે વખતે ત્યાંના
જમકાના મના પર મંપવ પડેગી માતીકને સાવના કોઈ, મને તો
એ હા ગમકિનો ગમકાર જ વાચેયો.

ગાંધીજીની સહૃદયતા

ઝવેરભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ

૧૯૪૪ ના અન્તમા ચરખા સધની બેઠક પછી, રાજાજીની સૂચના સ્વીકારીને, ગાંધીજીએ ખોરાકના ઉપવાસને બદલે કામનો 'ઉપવાસ' સ્વીકાર્યો હતો. એ ઉપવાસ દરમ્યાન તેઓ સેનાઆમથી વર્ધાં આવીને એક સપ્તાહ માટે જમનાલાનજીના દીકરી શ્રીમતી મદલસાજહેનને ત્યાં રોકાયા હતા. એ સપ્તાહનો ઉપયોગ તેમણે વર્ધાં ને નાનનાડીની સરચાઓ જોવામાં કર્યો જેલમાંથી છૂટ્યા પછી સરચાઓની સ્થિતિ જાતે નિહાળવાનો એમનો ઇરાદો હતો જ આ જનોખા ઉપવાસને લીધે એ ઇરાદો પાર પડ્યો. ઉપવાસ અનોખો એક કરતા વધારે દૃષ્ટિએ હતો એક તો કામના ઉપવાસની કલ્પના જ નહીં બીજી એ ઉપવાસનો અર્થ કામ છોડવું એવો હતો જ નહીં જલદુ ઉપવાસ દરમ્યાન એમનો કાર્યક્રમ ભગ્નક રહ્યો. પણ પોતે થઈને અમુક કામ કરવું છે, અમુક કામ બાકી રહી ગયું છે, એવો બોલો મગજ પર ન રાખતા, અનાયાસે જે કામ સામે આવી પડે તે કરવા, ને મગજને હલકું રાખવું, એ અર્થ હતો એ રીતે એ માનસિક બોખનો ઉપવાસ હતો એમ કહી શકાય.

વર્ધાંના એક સપ્તાહના એ વસનાટ દરમ્યાન મગનાડીના કામને અંગે હું ગાંધીજી પાસે બેસે હતો અમૃતનાલ નાણાની પણ હતા કનુ ગાંધી પીઠે માનિશ કરતા હતા ગાંધીજીનો માનિશનો સમય સામાન્ય રીતે સવારનો હોય છે, અને ત્યારે તેઓ સૂતા સૂતા આજે શરીરે માનિશ કરાવે છે આ સમય રાતનો હતો બેઠા બેઠા માત્ર પાસળીઓ જ યોજાવતા હતા એટલે આ માનિશમાં કઈક વિશેષતા જણાઈ મેં પૂછ્યું. 'બાપુજી, આપની તમિયત કેમ છે?' 'સારી છે,' તેમણે ઉત્તર આપ્યો. 'માત્ર અત્યારે મારી પાસળીઓમાં દુખાવો બિપડ્યો છે. પણ

તેનું કારણ જાણો છો ? નદનાલની દીકરી હરિષ્ચંદ્રાની તબિયતના સમાચાર જાણીને મને આઘાત પહોંચ્યો છે એ ગિયારીને જીવનની ઉમેદ છે. સુશીલા એને લઈને નાગપુર ડૉક્ટર ડેવીડને બતાવી આની ડૉક્ટરે કંઈ કે એના બને ફેફસા પૂરેપૂરા બગડી ચૂક્યા છે, ને પોતે કેસ હાથમાં લેના તૈયાર નથી ડૉક્ટર બીજું કરી પણ શકે ? નદનાલના માથા પર પણ બોળે છે બધા મૂંઝાયા છે આ પરિસ્થિતિથી મને આઘાત લાગ્યો છે, ને આઘાતને કારણે મારી પાસગાંઝો દુખે છે એ દુખાવો ઝાઝો વખત ટકનાનો નથી આ વાત સમી જશે એટલે દુખાવો પણ સમી જશે '

વર્ધા, ૨૧-૭-૪૫

એમના મન્ત્રીમંડળમાં

કહ્યું 'બાપુજી, તમે ઝાગળ બચાવો છો, પણ અમારી તો આખો ફૂટે છે।' પેલી ઝીણા કાગળની પસ્તી મારા હાથમા જ હતી ગાંધીજી કહે 'એ મને પાછી આપ' મેં કહ્યું 'ના, આ હું નવી લાની તેના પર તમે લખો' ગાંધીજી કહે 'ના, તું પહેલી મારી પસ્તી પાલી લાન પછી તને કહું' મારે નફ્ટકે હાથમાની પસ્તી આપની પડી એમાથી જ એક ઝીણો કાગળ લઈ એની ઉપર એમણે શાહીથો લખ્યું 'હું બાલુ છું કે મારે શાહીથી લખવું જોઈએ, એને માટે આ પસ્તી જવાબદાર નથી પણ હું છું હવે હું શાહીથી લખીશ પણ આ પસ્તી તો હું રાખીશ જ.' મેં કહ્યું 'તમારે હવે આની પસ્તી નહીં વાપરવાની હું હમેશા સારી આપી જઈશ' આવું તો ત્યારપહેલાં ઘણાંએ કહ્યું હશે પણ કાલુ જનણે ક્યાંથી ગાંધીજી ખરાબ પસ્તી શોધી જ કાઢે છે કા તો ખરાબ રીતે કાઢે ના પરખીડિયાની હોય, કા તો પાતળા કાગળની હોય ગાંધીજીની ઘણીયે અગત્યની વાતો આવી પસ્તી ઉપર જ લખાય આપણે એની નકલ કરી લઈએ એ જુદી વાત પણ આપણને એમના જ હરતાહરમા એ રાખવાનું મન થાય એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે

(૨) ગાંધીજી રોજ બપોરે જે ઉપર માંગીને પાટો રાખીને સૂઈ જાય છે એ પાટો છૂની ન જાય કે ખસી ન જાય તે માટે એ ૧૧ પર એક વપકુ વીની એને સેફ્ટી પીન લગાડે છે એક દિવસ એ પીન ક્યાં મુકાઈ ગઈ પાટો તૈયાર કંઠારી છોડીએ ખૂન શોધી પણ મળી નવી ગાંધીજી મિત્રો એ ખીકે એણે એવડા જ કંઈની બીજી એ પીન ત્યાં મૂકી એને મિત્રાર્થે ખમત નહીં કે ગાંધીજીની પીન એક ખામ જાનની, કાંટ ન આવે એ રી, હોય છે સંજોગ-સાત્ત મોપડીઓ મૂંઝાના ખાનામાથી ગાંધી જોજ એ પીન મળી પેલી છોકરી પાટો ગાંધીજી આવી ત્યારે ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'આ પીન ક્યાંથી આવી?' જવાબમા એણે કહ્યું 'ત્યાં બાંધરમમા

પડી ગઇ હતી તે મળી. ' ગાંધીજી કહે ' જો એ પીન તો આ ગંદી તું કરી જઈને એક પીન માટે થઈને જૂઠું બોલે તેના કરતા બૂલ કખૂલ કરી દે તો એમાથી નમ્રતા શિખાય. આવી નાની વસ્તુ પરથી જૂઠું બોનનાની આપ્ત ધણીનાર મોટું સ્વરૂપ પકડે છે. '

(૩) જ્યેક મહિના પર સેનાગ્રામમાં ગાંધીજી માદા પડી ગયા હતા. ખુબ સખત ઉંધરસ હતી એક રેલ્વે પોતાની દવા સાથે એમને બદામનો શીરો ખાવાની સૂચના કરી એની ભારે ચીજ ગાંધીજીને પચે જ નહીં એમણે પહેલા તો ના પાડી પણ એનાથી તેઓ સારા થશે એની યેઠને ખાતરી હતી, અને એણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે ગાંધીજીએ ખાનાની દા પાડી. શીરો આવ્યો ત્યારે કોનો ' પાસે બેઠો હતો એ કહે ' બાપુજી તમારાથી ચીરો ખનાય ? આ તો મીઠાઈ જ કહેવાય ને ? તમે તો બધાને આવું ખાનાની ના પાડો છો, ને આગ્રમમાં તમે જ સૌથી મોટા થઈને ખાઓ છો ! આ તમને પચવાનો જ નથી. ' ગાંધીજી હસ્યા અને ખાઈ ગયા અડધા પોણા ક્યાક પછી એમને જિનગી થઈ ગઈ એ પચે એમ તો હતું જ નહીં કોનો કહે ' જુઓ, હું કહેતો હતો એનું જ ભુ ને ? ' ગાંધીજી હસ્યા અને કહે ' ખરી વાત છે. '

(૪) ૬ એક વરસની હતી ત્યારની, મારી બાએ કહેલી, વાત છે કેનાના દિવસ હતા, સાગરમતીની ગરમી એટલે પૂછ્યું જ શું ? એક દિવસ મને લઈને મારી બા સાજની પ્રાર્થનામાં ગઈ બધા બેઓ ગયા હતા પ્રાર્થના સર થાને થોડી વાર હતી એનામાં મેં ગડના માડ્યુ ગાંધીજીએ બેધુ, ને મારી બાને પૂછ્યું ' આ કેમ રડે છે ? ' મારી બા કહે ' હું એને આ જમનું ને ચૂડી પહેરાનીને લાગી છું ને એને તાપ લાગે છે '.

ગાધીજી મહે ‘ એને વળી કપડા શા ? મઠી નાખો એ તો ભગવાનને ત્યાં જો કપડા પહેરીને આવી છે તેમા જ ખુશ રહેશે એને આની જરૂર નથી. ’

(૫) નાના છેકરને બેઠા આપણી મઠ વાત નીચે ત્યારે બહેન મનુએ મટેલો એમ પ્રસંગ યાદ આવે છે એણે પ્યારેનાલજના ભાઈની નાની બેબી માટે એમ ચાદીનો ધૂરંગ ને ચાદીનો પ્યાલો બેટ મોકલ્યા સુશીનામહેને એ બંને ચીજો ગાધીજીને બતાવી મનુ તો તે વખતે ત્યાં હાજર નહોતી એટલે ગાધીજીએ પ્યાલો ને ધૂરંગ પાછા મોકલ્યા, અને એક ચિટ્ટી લખી કે ‘ હવે તને મનુડી કેમ કહેનારો ? તું તો મનુમહેન બની ગઈ ! હું તો આ જોઈને ઊંઘળી ઊંઘળી છું ચાદીનો ધૂરંગ અને પ્યાલો તને શોભે ? તું બેબીને બગાડવા માગે છે ? પણ મારા દેખતા તું એને નહીં બગાડી શકે હું છપ્પ છું કે આ ધૂરંગ ને પ્યાલો તું તારી પાસે જ રાખે એ તને યાદ રહેશે આપણને ગરીબને આવી બેઠા આપવી ન શોભે અને લેવી પણ ન શોભે. ’

પૃષ્ઠા ૨૦-૭-૪૫

પહેલા પ્રભાતના પહેલાં ફિરણો

નારાયણ મહાદેવ દેસાઈ

જન્મનું પહેલું પ્રભાત કેને ન સાંભરે ? કુમળા ફૂલને સૂર્યદેવ પોતાના ફિરણો મટે નિમ્સાવના મથના હોય ત્યારે ફૂલ કેની લાગણી અનુભવતું હશે ? એ લાગણી ફરીથી અનુભવવાનું મન કયા ફૂલને ન થાય ? ગાધીજીને ત્યારે હું ‘ દાદા ’ કહેતો બીજા જે નામથી બોલાતા

હોય એનાથી કંઈક ભૂટે જ નામે બોનાનવામા મને એક પ્રકારનો ગર્વ થતો. દાદાજીની પટેલી યાદ તો એટલી જ છે કે તેઓ અમને બધાને બહુ વહાલા લાગતા, અને એટલે જ બહુ સારા લાગતા. ફરના જ નાતુ હોય ત્યારે મોટાઓ એમની ‘લાકડો’ થતા મહુ ફાફા મારે, પણ ‘લાકડો’ તો અચૂક અમે જ થઈએ. દાદાજીની ચાનનાની ઝડપ એની કે કેટલીકવાર તો અમે હારી જતા. આમ છતાં પણ મોટેરા જે ન મેળવી શક્યા તે અમે સહેલાઈથી મેળવી લીધું તેનો અમને ખૂબ જ આનન્દ ગહેતો. પ્રાર્થનામા પણ એમ જ ગીત મધા ગાંધીજીની સામે હાર મધ બેસે અમે ગાંધીજીની પાસે જ હાર બનાવીને બેસીએ કેટલા ગર્વની વાત ! પરંતુ જ્યારે બપોલે જાણ એમના બોળામા ચડી બેસતા ત્યારે કપરુ પડતું આખી પ્રાર્થનામા અમારે શાન્તિપૂર્વક બેસી રહેવું પડતું તેનો અમે બદલો વાળતા.

પણ થોડા જ દિવસમા એક એવો પ્રસંગ મળ્યો જેને લીધે અમે ગાંધીજી ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયા. શાન્તિકુમારભાઈએ મુ મધથી એક કરડિયો ભરીને રમકડા અમારે માટે મોકલ્યાના. એક દિવસ એ ગાંધીજીના ઓરડામા પડયા રહ્યા. અમને સાત મળી અમારામનો એક જાણુ જાતે જઈ એની તપાસ કરી આપ્યો. અમારી પાસે આરીને એકએક રમકડાંતુ એણે લનચાઈ જવામ એવું વર્ણન આપ્યું. અમે બધા બાગકો એ તોપો, ગાડીઓ ને ઘોડાઓના માનિક બનના તનખાપડ થઈ ગયા. પણ એગલામા અમને ખગર પડી કે અમને એ નથી મળવાના ‘માપુ’એ ના પાડી છે’ અમે તો બિપજા લસકર લઈ માપુ સાથે લુદ્ધ કરના.

આક્રમણ અમે જ શરૂ કરીએ ને ! ‘માપુ’જી, અમારા રમકડાં અમને આપો એની ઉપર અમારો દમ છે, ‘અમારામાના કેઈકે મોગ હોકરાએ મધુ

‘કેમ ?’

‘તમે એ રમકડાનું શું કરશો ?’

‘અમે એનાથી રમીશું’

‘એ રમકડે આપણાથી રમાય કે ?’

બાપુએ અમને ‘આપણે’ મા ગણા, એટલે અમારું વિરાધી બન
કેટલેક અંશે ઓછું થયું. તોયે અમે લડયે રાખ્યું

‘કેમ, એમા શું ખોટું છે ?’

‘અરે ! એ તો વિદેશી રમકડું છે આપણે એનાથી રમીએ ?
આપણે તો સ્વદેશી રમકડે રમનારા કહેવાયએ’

વિદેશી રમકડે રમવામા કંઈક નાનમ ગેરેની છે એમ અમને
સમજાયું એટલે અમારી ફોજ પાછી વળી તે વેળા ‘રહેલી’ નો અર્થ
પૂરો તો કેમ સમજાયો હોય ? કાનૂન મને યાદ છે કે એ રમકડું
આશ્રમમાથી ગા ની ત્યા સુધી એનાથી ન રમી મમારનો વચાઓ
અમારામાથી કેલામને કરી ગયો

બાપુજી સાથેની અમાની ખરી દોઢની તો જામી ત્યારે તે મો ગરણ
જેમા દના ત્યારે દર અસાધ્યે એકાદ આશ્રમ માતેમના ‘સા પા ખા’
ને તેઓ અગ્ર કામળ વખત અમને મગ લખતા નોતર માત
મીખસાની કુમી ખામ કમ પે નોતરી અમાના અ પીનસિમ ‘માના
વતી ગમળ વખી આપતા એમા પ્ર સની પન પરા ન કે અમ ન સા સામા
કામતા જા અને બાપુજી અમને દે મા ને મય દલાએ આપે તે અમને
મમનું નતી એક વખત મે મનગમા પૂ જી ‘જી પુરુ, નીત મા નાદન
ત્યારે એક મોહ પૂડે છે તારે કુનુ અમ ન નેતો લગો દલામ મા પે
છે, પણ અમે તે જામી તમને લાગે કમજ ની પ્રમા પૂડીએ કીએ

તેનો જવાબ તમે કેમ એકમે લીગીમા પતાવી દો છો ?

આ પ્રશ્નની જુદીમત્તા વિશે મોટેરાઓ પાસેથી અમે પ્રશ્ન સા સાબળી હતી એટલે મને થયું કે ખરેખર જ મેં કંઈક ભારે પ્રશ્ન પૂછી દીધો છે મારી સાથે બીજા કેટલાય ગોશ્ચિયા આ પ્રશ્નના જવાબની રાહ આતુરતા પૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા.

આખરે અઠનાડિયું પૂરું થયું બાપુજીનો કાગળ આવ્યો બીજાઓના કાગળથી આ વખતે મારા પર જુદો કાગળ હતો તેમા લખ્યું હતું ‘ તારો પ્રશ્ન તો બરાબર છે પણ કૃષ્ણ ભગવાનને એક અર્જુન હતો, અને મને તો તમે કેવલાય છો, તેનું શું ? ’

કેટલીકનાર શિક્ષકોની ફરિયાદ કરવા પણ આ કાગળોનો ઉપયોગ થતો એમાસાના દિવસ હતા વરસાદ વરમીને નહીં ગયો હતો, પણ આગણના આભોચિયા લરાઈ ગયા હતા ઉદ્યાગમ દિરમા જવાનો વખત થઈ ગયો હતો પણ હું તો એક આભોચિયા પાસે મેસી એક પાટ્ટા વડે કેટલીક દૂતી કીડીઓને મચાવી રહ્યો હતો એટલામા અમારા શિક્ષક મારી શોધમા ત્યાં આવી પહોંચ્યા મારા મન પાડીને મને ઉદ્યોગમ દિર મુઠ્ઠી ખેંચી જનામા આવ્યો એ વિશેની પૂરી હકીકતનું વર્ણન મેં બાપુજીને લખી જણાવ્યું તેમને એ રાચી દુખ થયું, ને તેમણે શિક્ષકોને કાગળ લખ્યો એને પરિણામે અમને માર પડતો મધ થયો.

હવેની વાત પાચેમ્ ર્ષ પછીની છે ર્ષાની મારવા । હાઈસ્કૂલ (અત્યારના નવભારત વિદ્યાનર) મા મને ભણવા મુખ્યો એના પડેના હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મિનરમન્દિરમા હતો એને પછેને જ નિસે મને નની શાળા ને વિદ્યાપીઠ વચ્ચેનું અંતર દેખાઈ આવ્યું ત્યાંના શિક્ષકોની ભણાવનાની રીત, અસભ્ય ભાશ અસભ્ય વર્તણૂક, અને મિનના કપ ।

મને ખૂંચ્યા ઘેર આવી પિતાજી આગળ બંધી હકીકત વર્ણવી મે કહ્યું
' આ શાળામાં હું નહીં લાગ્યું '

' તો શું કરીશ ? '

' તમારી પાસે લાગ્યીશ '

' મારી પાસે વખત ક્યા હોય છે ? '

' તે હું કાંઈ ના જાણું હું તો ગમે તે થાય પણ કાલે એ શાળામાં જવાનો નથી '

અમે એ વખતે મગનવાડીમાં રહેતા હતા, અને બાપુજી સેનાગ્રામમાં પિતાજીએ બાપુજીને કાગળ લખી માગે નિર્ણય જણાવના કહ્યું મે કાગળ લખ્યો, અને મારો આખો ' ખટલો ' બાપુજી પાસે પહોંચ્યો

શ્રી આર્યનાયકમજી તે વખતે મારાડી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય હતા એમનો આમહ હતા કે મારે અભ્યાસ પડતો ન મૂકવો બીજો દિવસે સવારે અમને બંનેને બાપુજીએ સેનાગ્રામ બોલા યા સેનાગ્રામન સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય મનોહર હોય છે તે દિવસની સનાસ્તુ આખું દૈન્ય મારી આખો આગળ તરે છે પ્રભાતના કિરણો બાપુજી પર પડતા હતા એમણે હસતા હસતા અમને બંનેને ફરવા જવી વખતે સાથે લીધા

આર્યનાયકમજીનું કહેવું હતું કે ' એને વ્યવસ્થિત શિક્ષણ નહીં આપો તો એનું આખું ભવિષ્ય તરબતર થઈ જશે '

બાપુજી મહે ' આવી શાળાઓમાં વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થાય જ કેમ ? બાપુના ઉપર તો મારે પ્રયોગ કરવો છે ઘેર સખીને કામ મારફતે જ યુનીવર્સિટીની કમતા સારું શિક્ષણ કેમ ન આપી શકાય ? '

નાયકમજીએ બીજી દલીલ અગમ્યની જોઈ ' જામલો અત્યારે

કુમળી વધતો છે એટલે નિશાળમાં ભણવા નથી ઇચ્છતો. પણ મોટો થશે ત્યારે પસ્તાશે ને તમને વગોવશે. ’

બાપુજી: ‘ મોટો થશે ત્યારે એને પસ્તાવાપણું હું રાખીશ જ નહીં. અને યુનીવર્સિટીની કેળવણી તરફ આકર્ષણે તોપણ મને કંઈ દુઃખ નથી થવાનું. હમણાં જો એ સમજપૂર્વક શાળામાં જવાની ના પાડતો હોય, તો એને મોકલવો એ તો અત્યાચાર જ કહેવાય. ’

હલીસો અનેક થઈ. બધી હલીસોનું પરિણામ એ આવ્યું કે હલીલ કરનારને જ બાપુજીના વિચારો માનવા પડ્યા. મારે તો કોઈની સાથે હલીલ કરવાપણું નહોતું રહ્યું, કારણ મને તેમણે કહ્યું: ‘ તું લોકોની હલીલથી મૂંઝાઈશ નહીં. હું તારો વકીલ છું. ’

આજ સુધી તેઓ મારા વકીલ રહ્યા છે. પણ એની વાત મારે આજે કરવી નથી. આજે તો પહેલાં પ્રજાતંત્રિયોમાં વાહવાનો આનંદ જ લેવો છે.

સેવાશ્રામ, ૨૩-૭-૪૫

સેવાશ્રામમાં ગાંધીજી .

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ગાંધીજી વાઈસરોયને થોડા જ વખત પર મળવા ગયા ત્યારની એક વાત છે. એ વાત શુભ નથી, એટલે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં હું વાંધો નથી જોતો. વાઈસરોય અને ગાંધીજી બંને લાંબી વાતચીતને અન્તે સમજ્યા કે એમની વચ્ચે મેળ ખાવાનો અવકાશ નથી. તે પછી વાઈસરોયને થયું કે હવે પાછા મળવામાં કંઈ સાર છે ખરો ? અને કંઈ નવી વાત કે નવી

દગખાસ્ત કરવાની ન હોય, તો એકબીજાનો વખત મગાડવાથી શો ફાયદો ? પણ સાથે બીજો પ્રિયાર આવ્યો કે આ 'વાટાઘાટો' આમ એકાએક બંધ થઈ જાય એવી લોકોના મનને આગ્રાત નહીં થયા પામે ? લોકોને ખોટી આશા સેવતા એસી રહેવા દેના એના કગ્તા તેમને ખરેખરી વાત ખુલ્લું ખુલ્લા કહી દેવી એમા જ મર્દાનગી રહેતી છે, એ વાતમા તેઓ પણ સમત થયા ને પછી તેમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું 'ત્યારે તમે સેનાગ્રામ જવા ક્યારે નીકળશો ?' ગાંધીજી કહે 'મારુ ચાલે તો આજે સાંજે જ એશક તમારે મારુ કામ હોય ત્યાં સુધી હુ અહીં રહેવાને બંધાયેનો છુ ૧૩મી સુધી હુ સહેજે રહી શકુ એમ છુ પણ મારી અહીં જરૂર ન હોય તો તરત જ સેનાગ્રામ પાછો જવા ઈચ્છુ ખરો મારા મનમા એનુ જ રટણ ચાલે છે હુ ત્યાં કેટલાક દર્દીઓને મૂકાને આવ્યો છુ એ મારા અતિનિડટના સાથીઓ છે ને હુ એમની પાસે હોઉ છુ ત્યારે મારા મનને જેવો આનન્દ આવે છે તેવો બીજા કશામા નથી આવતો ' જેઓ ગાંધીજીના નિકળના સમાગમમા નથી આવ્યા તેઓ કદાચ ઓલી ઊઠગ 'આ ટેવી વિચિત્ર વાત કહેવાય । જગતમા કોઈ પણ દેશનેતા કે મુત્સદ્દી આવા વચન બેલ્યો હોય એવુ અમારી જાણમા તો નથી ' ખરી વાત છે એને ગાંધીજીની 'નિમ્મણ' કહેતી હોય તો લેને કહો પણ એમનું બળ પણ એમા જ રહેતુ છે શરીરની ને મનની બીમારી ભોગવતા માણસોની સારવાર કરવાનુ કામ તેઓ આખી જિંદગી અતિશય રસથી કરતા આવ્યા છે એ વાતની એમને લગની લાગેતી છે એમ કહી શકાય પ્રાણીઓને જીવતા ચીરવા સામે એમના આત્માએ બળવો ન પેડાયો હોત, તો તેઓ ઝાકર અને શસ્ત્રપ્રેમી થયા હોત એમણે વજીનાતનો ધંધો સ્વીકાર્યો, ને એમના સમયનો ધણો મોટો ભાગ જાહેર જીવનમા ગયો, એ ખરુ પણ માદાઓની સેવાશુભ્રા કરાવી જે હોશ હતી તે તો કાષ્ઠજ

રહી છે પહેલા તે એક શોખનો વિપ્લવ હતી, પાછળથી એમનો આત્મા એ જામને માટે તનસનો થયો છે, ને તેઓ એ કામ પોતાના આત્માને સતોપના કરે છે એમ કહી શકાય.

આ માદા, અપગ, ને ગાડામાં ખપતા માણસો પામેથી જ એમને પ્રેરણા મળે છે અમે સેનાગ્રામ છોડીને ક્યાક પ્રનાસે જઈએ છીએ ત્યારે ટપાલમાં આવેલા જે કાગળો ગાંધીજી આગળ મૂકવાના હોય તેમાં સૌથી ઉપર આ ભાઈનું નોંધ નોંધાવ્યું છે એની સૂચના ગાંધીજીએ આપી ગયેલી છે આ દર્દીઓના આહાર, સ્નાન ને ઉપચાર વિષે કાંઈ પ્રશ્ન પૂછના આવે, તો ગમે તેની અગત્યની વાતચીત કે મુલાકાત ચાલતી હોય તે વચ્ચેથી અટકાવીને પણ ગાંધીજી તેનો જવાબ આપ્યા વિના ન ગ્રહે. એમની આ ટેન—અથવા કહેવું હોય તો ડહો કે નમગાર—મધા નાણું ગયા છે, એટલે એકબે અપનાદ બાદ કરતા કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકો વર્ધા બહાર ભગવામાં આવી છે સમિતિની જે વિરિસર બેઠકો થાય છે તે તો વર્ધામાં જ ભરાય છે પણ વિધિસર ન ગણાય એની, ને તેથી વધારે અગત્યની, બેઠકો તો સેનાગ્રામમાં આવેલી ગાંધીજીની માટીની ઝૂપડીમાં જ થાય છે. મેનાગ્રામ આગ્રમમાં એ કુટીર નાનામાં નાની છે, છતાં ચોખ્ખાઈમાં એની તોલે આવે એની બીજી એક કુટીર નથી. લોર્ડ લોધિયન અને સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ જેવા માણસોએ એ કુટીરમાં જ ગાંધીજી સાથે વાતો કરેલી સેનાગ્રામમાં મોડા કે ખુગમી તો હોય જ ક્યાથી ? તાડપત્રની ચટાઈ ભોય પર પાથરી હોય તેના પર જ બેસનાવું. ભોય પર પવાળી વાળીને બેસી ન શકે તેને માટે ક્યારેક એક સ્ટુપ મૂકવામાં આવે એટલું જ. ખુરસોઓ વગેરે નથી હોતું એને લીધે જમીન પર બેસવાની જગ્યા હીકીક ગ્રહે છે એ સાચું. છતાં જ્યારે ૧૦-૧૫ માણસોનું કાંઈ પ્રતિનિધિમંડળ ગાંધીજીને મળના આવે ત્યારે એમને

જગાની સકાશ બહુ પડે છે છીતો પર ચીરાબહેને માનીથી ઉપસાવી કાઢેના કેટલાક ચિત્રો છે એ જ આ કુઠીરનું સુસોભન કે શણગાર છે.

કારણ કાપેક નામના એક લેખકે કહ્યું છે કે દુનિયામાં બે વર્ગના માણસો હોય છે—એક વર્ગને જાતજાતનું રાચરચીલું બેશું કરી તેનાથી આખું ઘર ભરી કાઢવું ગમે છે. બીજો વર્ગ પોતાને માટે બને એટની ઓછી ચીજો વસાવે છે ગાંધીજીમાં આ બંને વર્ગોનું મિશ્રણ થયેલું છે. તેમની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી છે, છતાં તેઓ જાતજાતની ચીજો ભેગી કરે છે તેઓ જેમ જરૂરી વાતો યાદ રાખી, બીજાજરૂરી વાતો ભૂલી જાય છે, તે જ પ્રમાણે એમની કુટીરમાં જે ચિત્રચિત્ર ચીજો ભેગી કરેલી છે તેનું એમને કંઈક ને કંઈક કામ હોય જ છે જે પગે એમને ખીની કે ટાકણી કે પૂશનો ટૂંકડો કે પસ્તીમાંથી બનાવેલું પરખીડિયું જોઈએ તે પગે એમનો હાથ અચૂક યોગ્ય જગ્યાએ પડે છે, ને એમને એ ચીજ માટે ખોળાખોળ કરવી પડતી નથી.

મળવા આનંદારા ગમે તેટલા હોય કે ગમે તે વખતે આવે, તોપણ આ નાનકડી કુઠીરમાં જ સારથી સાજા સુધી ગાંધીજીની બધી પ્રતિષ્ઠિતિ ચાલે છે રોજ સવારે ૧૧ વાગે તે બોજનાનમ બની જાય છે, કેમકે દર્દીઓના સામાન્ય ઉપચાર કરવાનું કો મુશ્કેલીના નાણરને હસ્તક છે ખર, પણ એ દર્દીઓને આહાર તો ગાંધીજી કહે તે જ લેવો પડે છે એ દર્દીઓમાં સિધના આગેલાનું બંને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય શ્રી જયરામદાસ દોવતરામ જેવા પ્રસિદ્ધ માણસો પણ ક્યારેક હોય છે એ બધા દર્દીઓને ગાંધીજીની હાજરીમાં જમવાનું પીરસાય છે, ને ગાંધીજી ખોરાગની એકેએક ચીજની વીગતનાર તપાસ રાખે છે આ પગી એક કવાડની અદર આ કુઠીર ‘ઓશીમ’ બની જાય છે તે દિનસની ટપાનમાં

આવેલા કાગળો ને છાપાં ગાંધીજી આગળ મુકાય છે. છાપાંમાંથી મુખ્ય મુખ્ય ખબરો સાંભળે ને કાગળો પર નજર ફેરવી જાય, તે પછી તેઓ થોડો વખત સૂઈ જાય છે; ને તેમના મદદનીશો પણ એ વખતનો એવો જ ઉપયોગ કરે છે. પછી લખવાનું કે મળવા આવેલાઓ જોડે વાતો કરવાનું કામ ચાલે છે. કેટલીકવાર તો આ વખત દરમ્યાન ગાંધીજી પેટ પર માટીની લોપરી રાખીને સૂઈ રહે છે. લોહીના દબાણ માટેનો એમનો આ કાયમનો ઇલાજ છે—તે કોઈ પ્રકારે સૂચવેલો નથી, પણ તેમણે પોતે જ ચોજેલો છે. ઉનાળામાં માથે માટીનો પાટો હોય તે જુદો. મળવા આવનારા એ જોઈને આશ્ચર્ય પ્રગટ કરે. તો ગાંધીજી આનંદભરે તેમની આગળ માટીના અદ્ભુત ગુણોનું વર્ણન કરે છે, ને કહે છે : ‘ એટલા જ માટે તો હું એના પર પગ મૂકીને ચાલવાને ગદલે એને મારા માથા ને પેટ પર મૂકું છું. ’ આ પછી કાંતાણનો વારો આવે છે. એની સાથેસાથે લગભગ હંમેશાં મળવા આવેલાઓ જોડે વાતો તો ચાલવાની જ. પણ ક્યારેક તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના રેટિયાની વીગતો તપાસવામાં ને તેના યોજકને સૂચનાઓ આપવામાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પણ જોવામાં આવે છે.

‘ યરવડા ચક્ર ’ એ નામ કેવી રીતે પડ્યું એની ખબર બહુ ઓછા લોકોને હશે. એક જગાએથી બીજી જગાએ સહેજે ફેરવી શકાય એવો રેટિયો મૂળ તો સુરતના શ્રી. વીમાવાળાએ ચોજેલો. ગાંધીજી ૧૯૩૦માં યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે અનેક પ્રયોગો કરીને એ રેટિયામાં ઠીકઠીક સુધારા કર્યા, ને તેને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યો. તેથી જ એ પેટી-રેટિયાનું નામ ‘ યરવડા ચક્ર ’ પડ્યું છે. તે જ પ્રમાણે, એ જ યરવડા જેલમાં તેમણે ફરેલા અનશનને પરિણામે જે કરાર થયો તે ‘ યરવડા કરાર ’ ને નામે ઓળખાય છે.

પણ આ તો વિષયાન્તર થયું. પાંચ વાગે સાંજના બોજનનો ઘંટ વાગે

છે, ને આ કુઠીર ફરી બોજનાવયુ રૂપ ધારણ કરે છે, ને વીંચો ફરી ત્યા આવે છે બાજન થઈ રહે એટલે કુઠીર સૂતી પડે છે, કેમકે સહુ ફરના બંન છે સાય પ્રાર્થના પછી આ કુઠીર ને તેની આગળની નની ઓશરી શિયનગૃહ બની જાય છે ગાંધીજીના નિત્યક્રમમાં પ્રાર્થનાના જેટલું જ અનિનાય રથાન સનારસાજના ફરનાને જ એ વખતે પણ તેઓ ધણુ કામ ઉકેલે છે રસોડું, ખેતરના પાક, કે ગોશાળામાં નવું જન્મેલું વાઠું એ સર્વને લગતી વીગતો તે તે વિભાગના સચાલકની સાથે તેઓ ચર્ચા છે વધના ચર્ચાનના કે આમઉદ્યોગ સંઘના ધણા કાર્યકર્તાઓ વાતો માટે ભુદો સમન નથી માગતા પણ ગાંધીજી સાથે કરવા જઈને પોતાનું નામ પતની લે છે ધણીવાર એ વખતે ગભીર પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા પણ થાય છે પણ એના કોઈ મુનાકાતી ન હોય ત્યારે ગાંધીજી તેમની સાથે નીકળેના નાના બાળકો સાથે વિનોદ કરીને દિવસનો થાક ઉતારે છે ને એ બાળકો — ગાંધીજીના એ નાનકડા પોત્રો — એમને ધણીવાર ખડખડાટ હસાવે છે એ નાનો બાળક પૂછે છે ‘બાપુજી તમે દિલ્લી જાઓ છો ?’ ‘હા’ ‘‘ કેમ ?’ ‘વાઈસરોયને મળવા’ ‘પણ દર વખતે તમે જ વાઈસરોયને મળવા જાઓ છો વાઈસરાય તમને મળના કેમ નથી આનતા ?’ એ સાલળીને સહુ ખડખડાટ હસા પડે છે બીજો પૌત્ર ૧૬ જ મહિનાનો છ મૈનવાર હોય ત્યારે તે ‘બાપુજી, બાપુજી’ ફરીને ખૂમ પાડે પણ જવાબ ન મળે એટલે તે ગાંધીજીની લાકડી ફરીફરીને ખેંચે છે, પોતે હસે છે, ને સહુને હસાવે છે

પણ કામનો બેજો દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, એટલે આવી વિનોદની પગા અતિવિરન ચર્ચ પડી છે દિવસ હોય કે રાત, નાગપુરથી છાપાવાળાઓ લારતમન્ત્રી લોડ ઝેનેડનુ છે-નુ ભાણુ કે લોડ લોનનીયોની તાજ મહેરાત લાધને, એ વિનેનો ગાંધીજીનો અભિપ્રાય

પૂજ્યા આવી ગયું છે એ વચ્ચેનો એમને ફરવાને વખતે વાચી સહજાવાય છે ને તેનો જવાબ તેઓ પાછા આનીને લખાવે છે, અથવા દિવસમા ગમે ત્યારે થોડોક વખત ઝાઝીને લખી કાઢે છે હિંદની પરિસ્થિતિ મિત્રોની લોડ જેટને ટંગી છે ની સુનાકતનો જવાબ ગાંધીજીએ માનિસ અને હજમત કરાવતા કરાવતા લખેનો એમના અક્ષર કંઈ બહુ સુનાવ્ય તો ન ગણાવ ને આમ બીજા કામની સાથે લખેના હોય ત્યારે એ ઉકેલવાનું બાપડા ટાઈપિસ્ટને જ નહીં, પ્રાર્થક તો ગાંધીજીને પોતાને પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે

ગયા સ્નાતન્ત્ર દિન પ્રસંગે લેવાની પ્રતિજ્ઞા વિશે અનેક પ્રશ્નો લઈને અમારામાથી એક લાઈ ગાંધીજી પાસે ગયા, ને પૂછ્યું ‘મને આપ મુશ્કેલી સનાહ આપો છે ? જેમાથી આજના બધા અર્થો નીકળી શકે એની પ્રતિજ્ઞા આપે કેમ વડી ?’ ગાંધીજી કહે ‘જુઓને, વેમાથી અગણિત અર્થો નીકળે છે કે નહીં ? આપણી પ્રતિજ્ઞા પણ વેદના જેવી છે તમારામા એનો અર્થ કરવા જેટની છાદ ન હિંમત હોય ત્યાં પ્રતિજ્ઞા લે નહીં તો ન લેશો’

‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ ના અગ્રમને મથાળે એક રિયાઝત્ત દરરોજ અપાય છે તે ગાંધીજી અચૂક વાંચે છે વણીનાર તો એ સિવાય બીજા કશું વચ્ચાને એમને દિવસમા વખત જ નથી ગ્હેતો થોડા વખત પર એમને એમા એક વચન એવું મળી ગયું જેનું આચરણ તેઓ જીવનભર જાનપૂર્વક કરતા આવ્યા છે, કેમકે એમા અહિં માનું એક અગવર્ણવેનું છે એ વચન તેમણે હવે પોતાની બેઠક સામેની દીવાલ પર ટિંગાડ્યું છે એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે ‘તમારી વત સાચી હોય ત્યારે તમને મિમ્મ ઠેકાણે રાખવો પેસાય એવું હોય છે તમાગ વિરોધીની વાત સાચી હોય ત્યારે તમને મિમ્મ / જોવાનું પેસાય એવું નથી હોતું’

એટલે જ કોઈ અમલદારના ખીજ ચડે એવા બચાવથી કે કોઈ મુસ્લીમના ખેદદા ભાવણથી તેઓ ખિન્નતા કે બેચેન થતા નથી ' તુલસીરામાયણુ તેમને નિરંતર પ્રેરણા ને શાન્તિ આપે છે, ને તેને એમની પ્રાર્થનામાં ગીતાના જોટલું જ સ્થાન છે તુલસીદાસનું એક વચન તેમની જીભે હંમેશા ચડે છે, તે આ પ્રમાણે છે

જડ ચેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કીન્દ કરતાર,
સત હસ ગુણ ગહહિ પય, પરિહરિ વારિવિહાર

આને અગે કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપવા જેવા છે એક દિવસ સરદાર વલ્લભભાઈ ગાંધીજીને કહે ' છાપામાં આવ્યું છે કે લોર્ડ લીનલીથગોએ પોતાના ભાવણની એક નકલ અગાઉથી તમને મોકલી હતી તે સૂચનાઓ માટે કે ફેરફાર માટે ? '

ગાંધીજી કહે ' એ સાવ જૂઠી વાત છે એ વાતમાં સૂચના કે ફેરફારની જરૂર નથી એને તો ફેક્ટી જ દેવી બેઠાએ '

સરદાર હસતા હસતા કહે ' પણ તમારામાં બધા દેવાને રાજી રાખનાની આનંદ છે જે લેખમાં તમે વાંધસરોપના ભાવણને રિપે કંઈક સારું કહ્યું એ જ લેખમાં જ્યપ્રકાશ અને સોશિયાલિસ્ટોની પણ તારીફ કરી ! '

ગાંધીજી પણ સામે હસીને કહે ' ખરી વાત છે એ વસ્તુ મને મારી માંએ શીખવેલી. એ અને વૈષ્ણુન હવેલી ને સિદ્ધમંદિર અને ઠેકાણે જન્માનુ કહેતી ને અમારા લગ્ન થયા ત્યારે બધા હિન્દુ મંદિરોમાં જ નહીં પણ એક ફકીરની દરવાઝે પણ અમે દર્શન કરવાને ગયેલા ! '

એક દિવસ બપોરે એક અમેરિકન પત્રકાર એમની મુલાકાત લેવાને આ પો ગાંધીજી એને અદર મોનાદના જતા હતા ત્યાં જ એક માણસ

દોડતો દોડતો આવીને કહેવા લાગ્યો કે શ્રી. આર્યનાયકમના નાના દીકરાનો અંતકાળ ચાલે છે. અડધા કલાક પહેલાં તો એ નાનો ચપ્પરાક બાળક ખીન્ન છોકરાઓની સાથે રમતો ફૂટતો હતો, એટલે આ ખબર અમારા માન્યામાં આવી નહીં. ગાંધીજી ઉતાવળે ચાલતા ચાલતા ખેતરોમાં થઈને શ્રી. આર્યનાયકમની કુટીરે ગયા, ને બાળકની માતા શ્રીમતી આશાદેવીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. બાળક તો મૂર્છામાં હતો, ને તેમાંથી બહારનો નહોતો. પણ ગાંધીજી યાદ રાખીને મને એટલું કહેતા ગયેલા કે 'હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આ માણસને બેસાડજો.' બીજો દિવસે ખબર પડી કે કવીનીનની ગોળીઓ આખી બાટલી ભરીને હતી તે એ બાળક ખાઈ ગયેલો. એ ગોળીઓ પર ખાંડનું પડ આવે છે એટલે એ ગળી ગળી લાગી તેથી ખાઈ ગયો, ને એનું ઝેર એના શરીરમાં બ્યાપી વળ્યું. એકેએક માણસના મનમાં ભારે ગભરાટ ફેલાયેલો હતો. પણ ગાંધીજીએ ખેડ ખલાસ થઈ ગયેલો જોયો એટલે તેઓ પાછા ફર્યા, ને પેલા અમેરિકન પત્રકારને અંદર બોલાવ્યો. એ માણસ પાસે કંઈ ખાસ પ્રશ્ન તો પૂછવાના નહોતા, એટલે તે જગતની સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિશે પૂછવા લાગ્યો.

'મારી સ્થિતિ કૂવાના દેડકા જેવી છે,' ગાંધીજીએ તરત જ જવાબ દીધો. 'મારે મન તો આખું વિશ્વ હિંદમાં ને સેવાશ્રામમાં સમાઈ ગયેલું છે, મારા કેટલાક સાથીઓ જગતના રાજકારણનો જિવો અભ્યાસ કરે છે તેવો હું નથી કરતો.'

બીજો સવાલ: 'આવતા છ મહિનામાં કંઈ જાણવા જેવા સમાચાર મળશે ખરા?'

'કંઈ ઘડકા નહીં થાય,' અમેરિકન પત્રકારના પ્રશ્નનો મર્મ કળી જઈને ગાંધીજીએ કહ્યું. 'અમારે જે દયાણુ મૂકવું પડશે તે પાણી દળવામાં હળવું હશે. પશ્ચિમનાં હિંસક કામોચી જેટલો ધમધમાટ થાય છે તેટલો

હિંદમાં અમે જે અહિંસક હડત ચલાવીએ છીએ તેનાથી પેદા થાય એમ હોતું નથી. વળી તમારે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે અમારી પાસે યુદ્ધના શસ્ત્રમાં એકલો રેટિયો જ છે.’

‘પણ કરો! ઉત્પાત નહીં થાય ?’ પેલા ભાઈએ પૂછ્યું. એવા ઉત્પાત વિના છાપાવાળાને કરો! ધમધમાટ જોવા લખરા ન મળે, એવું ભણે દુ ખ એના અવાજમાં દેખાઈ આવતું હતું.

ગાંધીજી કહે . ‘હા, બ્રિટિશ અમલદારોને ઉત્પાત જોઈતો હોય તો તે તેમને માગે ત્યારે મળી શકે એમ છે એટલે કે તેઓ અમને ધોચપડાવ્યા કરીને ઉશ્કેરે તો ઉત્પાત થાય. પણ એમને એ જોઈએ છે એમ હું માનતો નથી ને હું પોતે હડવાને માટે તયારી રહ્યો નથી.’

‘હવે કહો, સાહેબ, આપની તબિયત કેવી છે ?’

ગાંધીજીએ તરત જવાબ દીધો ‘આ પેન્સીલના જેવી મધ્યમ.’ (‘મિડલિંગ’) કહીને તેમણે હાથમાંની પેન્સીલ સામે ધરી તેના પર લખેલો ‘મિડલિંગ’ (મધ્યમ) શબ્દ બતાવ્યો.

પત્રકાર જોઈ શક્યો કે પેલા બાળકના અકાળ અવસાનથી વાતાવરણ ગમગીન થઈ ગયું હતું તેવે વખતે પણ ગાંધીજી હસી ને હસાવી શકતા હતા.

પણ ધડોરાર તો ગાંધીજી આ મુલાકાતીઓથી જ નહીં, પણ આમપાસના અશાન્તિજનક વાતાવરણથી ભાગવા મૌન ધારણ કરીને ખેંચી જાય છે જે વસ્તુઓ કડંગ લાગે છે, અને ચિન્તા ને ગીર ઉપગમવે છે તેગાથી ભાગી છૂટાનો એમનો આ મૌન અચોટ ઈન્કાર છે. આજના મનોવિજ્ઞાની ભદેવા દિવસોમાં તેઓ ‘શરીરવાગ અખંડ મૌન ધારણ કરે છે, અને તે દર્દીઓ અથવા તાકીદની મુલાકાતો માટે જ ખાતે છે. એ

આસપાસની વ્યવસ્થામાંથી નાસી છૂટનાનો અચૂક ઇલાજ છે, એટલું જ નહીં પણ ઇશ્વર પાસેથી પ્રેરણા મેળવનાનું પણ અમોઘ સાધન છે. એકવાર એક મિત્રે આ મૌનનું રહસ્ય પૂછ્યું, તેને તેમણે કહેવું ‘હું મૌનમાં દોઢિ છું ત્યારે ઇશ્વરની સાથે વધારે અનુસંધાન અનુભવી શકું છું. જોકે હું એટલું કબૂલ કરું છું કે આપણે મૌનમાં હૃદયે કે જોલતા હૃદયે, એકાન્તમાં હૃદયે કે ધાધલિયા ટોળામાં હૃદયે, તોપણ નિરંતર ઇશ્વરની સાથે અનુસંધાન અનુભવવાની શક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ. મૌનવાર મેં શરૂ કરેલો તે તો ખુદેન વિના કામ કરવાનો એક આજો દિવસ મને એટલા સારું મારે એકાગ્રપણે કામ કરવું હોય છે ત્યારે ધણીવાર, સૌમવાર સિવાયનો બીજો દિવસ હોય તોપણ, મૌન લઉં છું. એ જોકે શરૂ તો શારીરિક સ્થાવરને ખાતર કરેલો, છતાં આત્મરિકાસમાં પણ ભારે મદદપ્રદ થઈ પડ્યો છે. દિવસોના દિવસ સુધી હું અખડ મૌન પાળતો દોઢિ છું ત્યારે ઇશ્વરનું સાનિધ્ય વધારે ને વધારે અનુભવું છું.’

હું પાછળ કહી ગયો તેમ, મૂળ વિચાર તો મેં આશ્રમને એક એકાન્ત નિવાસ તરીકે રાખવાનો હતો ગાંધીજી પોતાની સાથે કોઈને પણ — જાને સુદ્ધા — લઈ જના માગતા નહોતા. ૧૯૩૭માં અમેરિકન સ્ત્રિની નેતા ડૉ. જોન મોટ તેમને મળવા આવ્યા ત્યારે એ સુધાકર સેવાશ્રામમાં જો એક જ ઝૂપડી હતી તેમાં થયેલી આમંત્રેયનું કામ કરનાર પાંચ છ જણ એ ઝૂપડીમાં રહેતા. પણ પત્રી તો પાસેથી ને દૂરથી કાર્ગીલો આવ્યા હતા, તે તેમને ‘ના’ કહેતા ગાંધીજીને જ ન આવ્યો નહીં.

સેવાશ્રામમાં દવાખાનું રાખવાનો વિચાર એમને જરૂર મેં ન હતો, પરંતુ તેઓ ઉપચારમાં ઉપરાસ કે અર્ધ-ઉપરાસ કેળવતા, અને દર્દીઓ આવે તેમને માટે એરડિયુ, સોલ-બાથ-કાર્ગ, ડીલીન, અને અયોડીન એટલી જ દવાઓ રાખતા. પણ પત્રી તો દર્દીઓની અખ્યા

રોજરોજ વધતી ગઈ, અને ડો સુશીના નાયરના આવ્યા પછી તો નાનકડું દવાખાનું તૈયાર થઈ ગયું. વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ શરૂ થયો. એટલે આર્યનાયકમ દપતી આવીને રહ્યા, અને આડીના અનુકૂળ વાતાવરણમાં તેમણે દામ શરૂ કર્યું. વસ્તી વધવા લાગી, ને દહીંઓને માટે દૂધની જરૂર પડના માઠી, એટલે ગાયો રખાઈ, અને દુધાલય શરૂ થયું, ને એ સભાગનાર માણસ રખાયા. અત્યારે આશ્રમને માટે જરૂર પૂરતા દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે, તથા શાખલાઈ ને અમુક અશે અનાજ પણ, આશ્રમની ભૂમિ પર જ તૈયાર થાય છે. એને માટે ગાયોનું ધણું જોષ્ટએ ખેશક બકરીઓ પણ ખરી જ.

એટલે પાછી પેલા સન્યાસીના જેવી વાત થઈ સન્યાસીએ મિનાડી પાળી તેને દૂધ આપના ગાય રાખી ગાય સાચવના માણસ રાખ્યો. ને એમ એનો પરિવાર વધતો ગયો. અને તો ખાતરી છે કે ગાંધીજી નિશ્ચિત લઈને હિમાલયમાં જાય તો ત્યાં પણ આ સન્યાસીની વાતની પુનરુત્થિ થયા મિના ન રહે. *

આ ઉપરાંત કેટલાક માણસો કામચલાઉ અભ્યાસ કરનારા પણ છે. ગાંધીજીની કુટુંબની પેઢી બાની કુટુંબ પણ પ્રસંગ આ રંગમાં તેના મહેમાનોનો ઉતારો બનવાની ગુજરાત ધર્મવે છે બહેનો મહેમાન આવે તેના સમાસ બાંધે છે પણ કેટલીક સાર એમને અગત્ય રહે તેના મહેમાનોને માટે પણ જગા કરી પડે છે, કેટલાક અખન પર રહીને એક મુજબ પોતે ક્યેના અમુક અન્યાયોને ખાતર મેંસામગમા રહીને ઉપરાંત કુટુંબના ધર્મથી આવેના આપણને એ લોકોને આપ્યા

* અગ્રી શ્રી બ્રજસાળી, જપાની સાધુ શ્રી પરચુરેગાગરી અને શ્રી ભારવાન દેના વખતો છે, તે આ અનુવાદમાં પણ આપ્યા છે.

આશ્રમમા જ્યાં રહેવું હોય ત્યાં રહેનાની છૂટ આપી એમનો રોય હરી લીધો તેમણે એ લોકોને કહ્યું 'તમારે જ્યાં રહેવું હોય તે જગ્યા તમે પસંદ કરી લો તમે ઇચ્છો તો આ ઝૂપડી હું તમારે માટે ખાલી કરી દઈશ' એ લોકોએ જાની કુતીરનો અમુક ભાગ ને ચોરારી પસંદ કર્યા બા હસતા હસતા કહે 'પણ હું ક્યા રહીશ ?'

'કેમ, તારે ક્યા બહુ જગ્યાની જરૂર પડે છે ? ને તું જાણે છે મેં તો એમને મારી ઓગડી આપવાનું પણ કહ્યું હતું'

'તમે તો કહો તમારા દીકરા છે ખરાને' બાએ મ્હુ

ગાધીજી મ્હે 'પણ તારા પણ દીકરા ક્યા નથી તે ?' એને બા માની ગયા તેઓ એ નાનમ્મી કુતીરમા જ સુઈ ગયે છે કતિ છે, ને ત્યાં જ આરામ લે છે કોઈકાઈવાર તો ત્યાં પાંચ છ મઠેમાન એમની સાથે હોય છે

કોઈએથી જાણે 'કેવું તરેહનાર ટોળું મ્હેનાય આતે !' આ આશ્રમવાસીઓની દરેકની લુદી લુદી ધૂન સ્વભાવના બેઠ ને પોતપોતાની નબળાઈઓ પણ હોય છે પણ ગાધીજી પ્રત્યે એ મ ને જો પ્રેમ છે તે અધીધી બધાઈને તેઓ અહીં સાથે રહે છે તેઓ રાજમશીથી ને હોશી રોશી રાધે છે કપડાં ધૂએ છે, પાવખાના સાફ કરે છે, ને આશ્રમને અંગેના અન્ય કામકાજ કરે છે એમની વચ્ચે રહીને ગાધીજી પોતાના મમમજ અનાવે છે તેમનો દિવસ પાછની રાતે ત્રણ ચાઆથો જ ચાલે છે તેઓ પ્રાત કાળની પ્રાર્થના કે કાતનાનું કંઈ ચૂંના નથી એ સામનમા તેઓ બીજા કોઈના કરતા વધારે નિરમિત છે તેઓ પોતાને ગરીબ ને મનથી અપંગ મ્હે છે, છતાં મારી જગમગ તો રંગાખરા નેમ્નેના મોડેલા તેઓ વધારે મમ કરે છે એનાઆમમા માગીને મામની ઝૂપડીઓ ને એની માથા

પાછળ કશી ખાસ યોજના નથી. આગ્રમમાં બુદ્ધ અતિથિગૃહ નથી. બીજી ધણી સંસ્થાઓ જે કળાને લીધે સુશોભિત ને આકર્ષક બને છે એવી કળા અહીં નથી. છતાં સંખ્યાબંધ મુલાકાતીઓ, ને કાર્યકર્તાઓ પણ, આકર્ષાઈને અહીં આવે છે. એટલે ગાંધીજીમાં જ નહીં, પણ અહીં વસતા ટોળામાં પણ, કંઈક આકર્ષક તત્ત્વ હોવું જોઈએ. એ તત્ત્વ શું હશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. નહીં તો રાજકુમારી અમૃતકુંવર જેવાં અહીં આવીને શા સારુ વસે ? ને હું ઘેલો યાદને એને વિષે આટલું બધું લખાવું શા સારુ ધસડી કાઢું ? *

અસહકારથી માંડીને

ચંદ્રશંકર આણ્ણશંકર શુક્લ

(૧) ૧૯૨૦નો સપ્ટેમ્બર મહિનો હતો. કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકમાંથી અસહકારનો દરાવ પસાર થયા પછી ગાંધીજી સાબરમતી તરતમાં જ પાછા આવ્યા હતા. મહાસભાએ સરકારી શાળા-કોલેજોના બહિષ્કારનો દરાવ કરેલો, અને અમદાવાદમાં ગાંધીજી વિદ્યાપીઠ નીકળવાની વાત ચાલતી હતી હું તે વેળા ગુજરાત કોલેજમાં ભાગ્યો હતો. ત્યાંના ધણા વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં વિભાસજી ચાલી રહી હતી; થોડાકે તો કોલેજ છોડવાનો નિશ્ચય પણ કરી રાખેલો. કોલેજની આખે જે ચાલ છે તેમાં હું રહેતો આરા મિત્ર ને સદાધ્યાયી પાંદુરંગ દેસાણે પણ ત્યાં જ રહેતા. ગાંધીજીને પાછા ક્યાં સાંભળી એક દિવસ સવારે વહેલા બેઠી, કાણુ જાણે શા વિચારથી, બીજા કોઈ મિત્રોને કહ્યા વિના જ આખે

* મુળપના 'ઇક્ટ્રેટક વીઠલી એફ ઇન્ડિયા'ના વા. ૩૧-૩-૪૦ અને ૭-૪-૪૦ના અંકોમાં આવેલા અંગ્રેજી લેખોનો અનુવાદ; તન્ત્રીના સૌજન્યથી.

આસતા સાગરમતી આશ્રમમાં પહોંચ્યા. ગાંધીજીને મળવાની ખાતરી તો ક્યાંથી જ હોય ? પણ અમે નસીબદાર; એટલે ગાંધીજીના ઓરડા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં તેમને બારણા સામે જ ગાદી પર એકલા બેઠેલા જોયા. અમે અંદર જઈને બેઠા, ને અમારી ઓળખાણ આપી. અમે કાપના નીમેલા પ્રતિનિધિ નહોતા એ પણ કહ્યું. ગાંધીજીએ કેળવણીના બહિષ્કારની વાત કરી. એનો વિરોધ કરનારાઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને. પ્રિન્સીપાલ પરંજીએ બેનાં નામ ખાસ દીધાં હતાં. અમને બેને સમજાવવાપણુ તો હતું નહીં, કેમકે અસહકારની જરૂર વિશે અમારી ખાતરી થઈ ચૂકેલી હતી. (અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજી વિદ્યાર્થી નીકળવાની છે, ને ત્યાં ભણતર ચાલુ રહેશે, એટલી જાણ હોવાથી જ ઘણા વિદ્યાર્થીઓનાં મન ને વેળા તૈયાર થયાં હતાં.) અમે એક ખરેખરી વહેવાર મુરદેલી ગાંધીજી આગળ રજૂ કરી અમને કેટલાકને શિષ્યવ્રતિઓ મળતી હતી, ને તે અભ્યાસમાં ઠીકઠીક મદદગાર હતી, તેનું શું થાય ? ગાંધીજી કહે: 'એ કંઈ મુરદેલી નથી, મારા ધબ્બા ધનિક મિત્રો છે, તેમને કંડીને આવા જે સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય તેમને શિષ્યવ્રતિ આપવાનું તો કરી શકાય. ' એ સંભળી અમે નિશ્ચિન્ત થયા સરકારી કેળવણી વિશે પણ તેમણે વાત કરી. તેમાંનું એક વાક્ય યાદ પડી ગયું છે. તેઓ કહે: 'સ્વદાસ તો કાંઈ કોલેજમાં ગમેલો નથી, છતાં એના જેવું મારું અંગ્રેજી લખનારા એમ. એ. બહુ જ થોડા મળશે, ' અમે ગયા ત્યારે અમારાં મનમાં સારી પેઠે શોભા હતો. ખુબ ગાંધીજીએ જાણે અમને ઘણા વખતથી ઓળખતા હોય એવી રીતે બહુ જ શાન્તિ ને ખીજીથી વાત કરી, એટલે અમારો શોભા નીકળી ગયો હતો. અમે કહ્યું: 'આપ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આ વિષય પર ભાષણ આપો તો મારું. ' તેઓ કહે: ' મને એ જાણતી જરાયે ઉત્તરણ નથી. ' અમે

કહ્યું ' પણ વિદ્યાર્થીઓમા એ વિષે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેને આપના
 ભાષણથી વેગ મળે ' એટલે કહે ' સારું ત્યારે મગજનારે સાજો સ સાર
 સુધારા હોનમા સભા ગોઠવજો અને વલનભભાઈને કહી આવજો કે તમારે
 પ્રમુખ થવાનું છે એમ બાપુએ કહેનાડાવ્યું છે ' એટલામા આશ્રમમાનું જ
 કોઈ આવ્યું, એટલે અમે રજા લીધી ને જીઠ્યા અમને ખાસે પોણા કનાક
 મળ્યો હતો એથી કુલાતા અમે ઘેર પાછા ગયા મિત્રોને વાત કરી છાપામા
 ખમર આપી વલનભભાઈ સાહેબને સ દેશો ઢલો, ને તેમણે એક વાકનથી
 બીજું મોનવાની જરૂર જ ન રહેવા દેતા ટા પાડી દરાવેલે દિવસે સાજો અમે
 સભારથાને હાજર થયા અમને બાળકોને શી ખમર કે ગાંધીજીની સભા
 સ સાર સુધારા હોલમા સમાવાનો જમાનો વીતી ગયો હતો ? માણસો તો
 જીભરાના લાગ્યા એટલામા અમદાવાદના એક આગેવાન આન્યા ને તેમણે
 સભા નદીની રેતમા એલીસ પુનની નીચેના ભાગમા ફેરનાવી ગાંધીજીની
 મોટર સીધી ત્યા આવી તેમનું ભાષણ થયું જે વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ
 છોડનાનો નિશ્ચય કરી ગયો હતો તેમના નામ સભામા જાહેર થાય
 તો સારું, જે વિચારથી તેમની યાદી કુ બનાવતો હતો ભાષણ પૂરું થયું
 પછી, તે યાદી ગાંધીજીની આગળ ધરતા પહેલાં મને થયું યાની કુ એમની
 પાસે મૂક ને એમા મારું નામ ન હોય તે કેવું ? મનિલાની રજા પછી
 તો કોનેજ છોડવી જ હતી તો અત્યારે કેમ નહીં ? એને મેં છેડી પગે
 મારું પણ નામ એમા ઉમેરી દીધું મહાદેવભાઈએ સભા આગળ નામો
 વાગી અભગાવસા અ મ એ સનાથી દિદુરતાનમા કેમ રમી ના મદિ' મરનું
 મગજાયરણ થયું તે દિવસે ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮મા તારીખ હતી
 આજે એ વાતને પૂરા ૫૦મ વરસ થયા

(૨) ૧૯૨૬મા ગાંધીજી તમિલતને મારજે લગભગ આખું વરસ
 આશ્રમમા રહેના તે દરમ્યાન તેમની પાસે ગુજરાતી દિ દિ મગગો

લખનાને રેજી બપોરે એક કલાક મારે જવાનું જોડાયેલું. તે વેળા તેઓ દર અઠનાડિયે 'આત્મકથા'નું અછેક પ્રકરણ લખતા એમાનું એ પ્રકરણ ('પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ', આત્મકથા ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧૦) મને લખાવ્યું આવું કોઈ લખાણ ઠપેલું વાચના કરતા એક એક વાક્ય સાંભળેલું લખનાનું હોય ત્યારે તેમાં જુદો જ રસ આવે છે, ને લેખકની સાથે લલિયાની નજર આગળ પણ એ પ્રસંગોનો આમેદ્દન ચિતાર ખડો થાય છે. ખીજે અઠનાડિયે આગનું પ્રકરણ લખનાનો દિવસ આવ્યો, એટલે હું તો રાત્રી થતો ગયો. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું 'મને આત્મકથા લખાવવાનું નહીં ફાવે. મારે જાતે જ લખવું પડશે' (બહુ થોડા અપનાદ બાદ કરતા તેમનું બહુ અગત્યનું લખાણ તેમણે હાથે લખેલું હોય છે) સાથેસાથે મહાદેવભાઈએ કરેલા અગ્રેજી અનુવાદનું પણ અછેક પ્રકરણ 'યુગ ઇન્ડિયા'માં છપાવું તેમાં એ અરસામાં વિવાયતના અભ્યાસગળના પ્રકરણો આનતા હતા તે વાચીને યુક્ત પ્રાન્તના એક ધોરિસ્ટરે ગાંધીજીને લખ્યું 'તમે અત્યારે આ પ્રકરણો લખો છો લડનમાં આપણે મિસિસ — ને ત્યાં બેગા થતા, એ તો તમને યાદ હશે જ એનો પણ ઉલ્લેખ કયાક કરતે ને!' ગાંધીજી હસતા હસતા કહે 'મૂરખનો સરદાર જ છે ને! એને અમર થવું છે પણ એને ખમર નથી કે આત્મકથા તો મગીયાઈ જેવા, જેના નામ પણ જગત કદી જાણવાનું નથી, તેમને અમર કરવાને લખાય છે!'

(૩) ગુજરાતી ને હિંદી કાગળોમાં ઘણું લાગે તો પતા જ લખનાના દોઢ એકનાર ૨૪ પત્તા લખાયા તે જોઈ ગાંધીજી રમૂજમાં કરે 'કેવો ગજુફો થયો છે!' કાલિયાનાડના એક શહેરમાંથી એક સજ્જનના ઘણા કાગળો આવતા દરેકમાં આશ્રમ વિશે પૂછપરછ હોય, ત્યાં આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હોય, ને જવાબ માટે સરનામાવાળું પરખીડિયું

ખીડ્યુ હોય કેટનાક મહિના આમ ચાલ્યા પછી ગાંધીજીની પણ ધીરજ ખૂટી હશે, એટલે તેમણે આવી મતલમનો જવાબ લખાવ્યો: 'તમારી પાસે ટપાનખરચ કરવાના બહુ પૈસા હોય એમ લાગે છે તે આના કાગળો પાછળ ન બગાડતા, મને મોકલી આપજો એટલે હું એનો સદુપોગ કરીશ ' તે પછી એ કાગળો બધ ચઇ ગયા એ અરસામા ગાંધીજી એક જગાએ જવાના હતા ત્યાંથી એક સભાવિત ગુજરાતી ગૃહસ્થે તેમને પોતાને ત્યાં ઊતરવાના નિમન્ત્રણનો કાગળ અગ્રજીમા ટાઇપ કરેલો મોકલ્યો ગાંધીજીએ 'સુરા ભાઇશ્રી' એમ સંબોધન કરીને ગુજરાતીમા જ ઉત્તર લખ્યો એમાનો મર્મ પેના વિચક્ષણ સન્નજન કળી ગયા હશે, એટલે એમણે એનો પ્રત્યુત્તર ગુજરાતીમા પોતાને હાથે લખીને મોકલ્યો

(૪) આ ઉપરાંત આ વેળા ખીજ અનેક વસ્તુઓ અનાવાસે જોના જાણનાનો લાભ મને મળ્યો ગાંધીજી મહેમાનોની સગડ વિષે કેટલી કાળજી રાખે છે એ જોવામા આવ્યું એકનાર ઉત્તર હિંદના કેનાડ મુસલમાન ભાઈઓ આવવાના હતા તેને વિષે બાને કહે 'એ ભાઈઓને મગની દાળની ખીચડી ખાવાની ટેવ ન હોય એમને ત્યાં તો ખીચડીમા તુરરની દાળ જ વપરાય છે ' ખીજે એક પ્રસંગે બા એમના કોઇ મદદનીશ સામે ફરિયાદ લઈને આવ્યા ગાંધીજી એમને સમજાવતા કહે ' જોને, મહાદેવ નથી તો હું ચદ્રા કરને આ લખાવુ છુ ને ! એ ન હોય તો કોક બીજાને બેસાડુ એમ જે કોઇ હાજર હોય તેની પાસેથી આપણે કામ લેવુ જોઈએ ' બા કહે ' તમે એ ચનાવી શકો મારા કામમા એ ન ચાને ' (મતનમ કે રસોઈમા આવડત વિનાનું કે બેદરકાર મદદનીશ હોય તો આખી રસોઈ જ બગડે ને) એકવાર આશ્રમના મોગ છોકરા છોકરીઓ આશ્રમ બહાર ક ઇંક જોના ગયેના એક બાળકી ન જઈ શકેલી, તે ગાંધીજીને પોતાની ફરિયાદ સભાગરના રોતી હતી ગાંધીજી કહે ' તુ રોવાનું બંધ

કરશે પગી જ દુ તારી નાત સાબળાનો છુ ' અને ખરેખર એમ કયું
પણ ખરુ બીજા માણસો પામેથી કામ લેવાને અંગે કંઈ વાત ચાલતી
હતી તેમા ગાંધીજીએ કહ્યુ ' હુ મારે પોતાને વિશે બહુ કડક છુ, પણ
બીજાની પ્રત્યે ઉદારતાની નજરે જોઉં છુ ' (આ તો એમના શબ્દો
અનુસાર છે એમણે તો કહેતુ ' હુ પોતે પ્યુરીટન છુ, પણ બીજાઓની
પ્રત્યે ટેકનિક છુ ') બીજો એક પ્રસંગે કહે ' આપણે સ્પાર્ટન (એટલે
કે ગ્રીસના નગર સ્પાર્ટાના જેવી સાદી ને કડક) રહેણીની ટેવ પાડવી
જોઈએ ' વળી એકનાર કહે ' આપણી કેળવણીમા ભુદ્ધિના ઉપયોગ પર
વધારેપડતો ભાર દેવાયો છે, તેને બદલે સમતોલપણુ લાવવા હુ કેળવણીમાં
શરીરશ્રમ પર વધારે ભાર દઉં છુ. ' ચોખ્ખાઈ ને સુવડતા વિશેની
તેમની ભારે ચીનટ જણાતી છે, જે ચમચો જમવાના કામમા
વપગાના હોય તે ડાહ્યો બોય પણ કે પાથરણા પર મૂકી દીધો હોય
તોયે તેમને ખુચે પણ કેટલેય પ્રસંગે તેઓ ગમ ખાઈ જાય છે એકવાગ
બપોરે દુ ગયો તે વેળા તે જ દિવસે બનેલી વાત કરતા કહે ' હુ જમતો
હતો તે જ વખતે મીઠી ગરેળી ઉપાડી લાવી, ને મારી સામે ચૂંથના
લાગી પછી શુ કરાય ? મે મન મારીને ખાનાનુ ચાલુ રાખ્યુ. ' એ
સંબંધમાં બીજો એવો જ એક અનુભવ કહેના લાગ્યા ' આસામમા
એક જગ્યાએ માણસો બજારમાંથી તરતમા જ આણેના નવા નહોંગ
એળરપોટમા દૂધ ભરીને લઈ આવ્યા ! મને તો કંઈતુ કંઈ થઈ ગયુ.
પણ એ વિચારાઓને શી ખમર કે આણુ વાસણુ શા કામમા આવતુ
હશે ? ' આ નાનાં દૃષ્ટાંતો પરથી દેખાય છે કે તેઓ આસપાસ આવતી
દેટનીયે વસ્તુઓ અનિશય ધીરજ અને ક્ષમાવૃત્તિથી સાખી લેતા હશે
અંગ્રેજોની નિયમિતતાના વખાણુ કરતા એક દૃષ્ટાંત તેમણે આપેતુ
' કિંગ્ડમના મરણની ખબર આવે એટલે લોહડ જ્યોગ ખાણુ પરથી જોડી

ન જાન્ય કે જમનાનો સમય ન ચૂકે ' આ દિવસોમા નહીં પણ અગાઉ પ્રનાસો ચાલતા તે દરમ્યાન તેમણે એક વાક્ય કહેલું ' બહાર ફરતા મારી અદરની બેટરી જ્યારે ખૂબી જાન્ય છે ત્યારે હું આશ્રમમા આનનો રહું છું, ને અહીંથી પ્રેરણા લઈને પાછો ફરવા નીકળું છું ' આવા કેટલાક છૂટાછવાયા નયનોમા તેમના સ્વભાવની અનેક વિશેષતાઓ ને તેમના અંતરમા ચાપતા ચિંતારો પ્રગટ થતા હોવાથી યાદ ગ્રહી ગયેલા, તે અહીં આપી દીધા છે.

(૫) ૧૯૨૬ ના ઉનાળામા યુરોપમા આવેલા ફ્રિન્ટોડ નામના દેશના પાટનગર હેલ્સિ ગર્કેસ (હાલ તે હેલ્સિન્કી નામે ઓળખાય છે) મા અખિલ જગત વિદ્યાર્થી પરિષદ થનાની હતી, તેમાં જવાનું નિમન્ત્રણ ગાંધીજીએ સ્વીકારેલું તેમને લઈ જવાની ગોઠવણ મદ્રાસના ખિરતી નેતા શી કે ટી પોલને સુપરત ચયેશી હતી એ ગોઠવણો વિષે એમના અનેક કાગળો આવતા, ને દરેક ખામતમા તેઓ ગાંધીજીની ઈચ્છા શી છે તે પુછાવતા આગમોટ પર બકરીઓ લઈ જવા સુદ્ધાની ગોઠવણ તે કરી ચૂકેલા બપોરે કાગળ લખવાનો વખત હતો તે વેળા ક્વચિત ગાંધીજી પાંચખાને જતા, ને કાગળો સહેજ મોડા લખાતા એક દિવસ આવી રીતે પાંચખાને ગયા, ને મને એમનાનું કહેતા ગયા (તેઓ પાંચખાનાને ' સાયબ્રેરી ' કહે છે, ને કાગળો વગેરે વાંચવાનું કેટલુંયે કામ ત્યાં પનવે છે. ૧૯૨૭ મા બેંગલોરમા એક દિવસ આમ કાગળોનો ચોકડો લઈને ' સાયબ્રેરી ' મા જતા હતા ત્યાં દુ બીમો હતો મારા તરફ ફરીને કહે ' હું તો નાજૂટકે આવું કરું છું, પણ આની નકલ ઠેકઠેકે કરના જેવી નથી. ' પણ એ તો આડી વાત થઈ.) ત્યાંથી પાછા આવીને કહે ' પાંચખાનામા મને અંતરનાદ સંભળાયો કે અત્યારે દિંદુસ્તાનમા જ કામ પડેલું છે, ને યુરોપ ન જવું જોઈએ. ' એમાં દલીલને અનકાર જ ન

હતો મહાદેવભાઈ વગેરેને મોનાની આ નિર્ણય સહાગાવી દીધો, ને બધી તૈયારીઓ તેને ઠેકાણે ગ્રહી ગઈ

(૬) શાસ્ત્રમન્યનો, ભગ્નો વગેરેના અર્થની ચર્ચા પણ આશ્રમમાં કનયિત નીકળતી કોઈ કઈ સારા અર્થ કાઢે તેને ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા, કંઈ નહીં તો તેની ચર્ચા તો થના જ દેતા નરસિંહ મહેતાના એક પ્રભાતિયામાં એક લીંગ છે 'સૃષ્ટિમંડાલુ છે સર્વ એણી પેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઈક જાણે' કોકે કહ્યું 'આ તો અશુદ્ધ પાઠ લાગે છે ખરું તો "સૃષ્ટિમંડાલુ છે સર્વ એની પર" એમ હોવું જોઈએ એનો અર્થ એ કે આ સૃષ્ટિનું આખું મંડાલુ એની એજે કે ઇશ્વરની ઉપર આધાર રાખે છે' ગાંધીજીને આ અર્થ તો મન્યો એ અર્થ જરૂરના સંજ્ઞાન સાથે બીજા એક સંસ્કૃતજ્ઞને મેસાડી એની ચર્ચા કરતા હતા, ત્યાં હું જઈ ચડ્યો એટલે ગાંધીજી હસના હસતા કહે 'લો, આ બીજા શાસ્ત્રી આન્યા !' મેં કહ્યું ' "એણી પેરે" પાઠ જ પ્રચલિત છે, ને બરાબર છે એણી પેરે એજે એ રીતે ' 'હા જી નાનપણાની પેર, મને કેમ વીસરે રે ?' એ 'સુદામાચરિત્ર'ની લીંગનો દાખલો આપ્યો એથી ગાંધીજીના મનને સન્તોષ ન થયો એટલામાં અનાયાસે મહાદેવભાઈને ત્યાં આનંદ થયું આના વિરોધમાં એમના અભિપ્રાયનું વચ્ચન બહુ પડે તેમણે પણ 'એણી પેરે'નું સમર્થન કર્યું ગાંધીજીને મન તેજ વખતે પૂરેપૂરો બનાયો હશે એની ખાતરી નથી, પણ સામા પડાનું જોગ નરમ તો પડ્યું જ.

(૭) મારે વિરોધો એક પ્રસંગ નરહરિભાઈએ વર્ણવ્યો છે (૫૮૩) બીજા એવો એક પ્રસંગ ૧૯૨૭નો છે તે નરમ મમઆદેવ ગાંધીજી સાથે રહેના બેગનોર ગયેના તેમની સાથે હું પણ ગયેને. થોડા વિરમ પછી એકનાર ગાંધીજી મને બોલાવીને કહે 'આજે ત્યાં પ.એચો મેં જાણ્યું કે તમને રોટલી બનાવના આચાર્યની નથી એ તો અમુક્ય છે.' મેં કહ્યું

બચાવ કરતા કહ્યું ' મને ગીજી તો બધું રાધતા આવડે છે, પણ રોટલી નથી આનડતી. ' ગાધીજી કહે ' દરેક સોલજર અને નર્સને બધું રાધતા આનડવું જોઈએ. માટે આજે જ રોટલી કરો, ને કરીને મને બતાવો ' મેં બા અને મણિબહેન (કુમારી મણિબહેન વલ્લભલાલ પટેલ)ની દેખરેખ નીચે થોડીક રોટલી બનાવી, ને ગાધીજીને બતાવવા લઈ ગયો. તે જોઈને તેમણે કહ્યું ' સારી મની લાગે તો છે ઉપર ધી ન ચોપડ્યું' હોત તો હું ખાધને પણ પરીક્ષા કરી જુઓત *'

(૮) આવી જ રીતે હું એકવાર પરબીડિયા પર ચોડેલી ટિકિટ ઉખાડવામા નાપાસ થયો. ગાધીજીને એ સરસ રીતે આવડે પરબીડિયા પર જમણી બાજુના ઉપલા ખૂણા પર ટિકિટ ચોડવાને બદલે પરબીડિયાની

* પાછળ કહ્યું તેમ ગાધીજી ઘાતાના પ્રત્યે જોડવા કડક થાય છે તેટલા ખીલની પ્રત્યે કદી થતા નથી તેમણે જાતે આવા બધા કામ કરેલા છે કાખલા તરીકે તેમણે ટોલસ્ટોય કામ'થી ડો પ્રાણજીવન મહેતાને ૧૯૧૨ મા એક કાગળમા લખેલું ' અહીં આશ્રમમા જે રોટી જોઈએ તે હું બનાવું છું' તેને વિષે સામાન્ય મત એવો છે કે તે સારી બને છે મણિબાલ અને ખીજ પણ થોડાક જણ તે બનાવતા શીખી ગયા છે અમે એમા ખમીર કે પાઉડર નાખતા નથી. અમારા ખપ પૂરતા થઈ' અમે જાતે ફળી લઈએ છીએ આશ્રમમા જે નાઈંગી બિંદે છે તેનો મુરખ્ખો અમે હમણા જ બનાવ્યો છે થઈ ની કોફી બનાવતા પણ હું શીખી ગયો છું. તે નાના બચ્ચાને પણ પાંચ રૂકાય આશ્રમમા રહેતા સત્યાગ્રહીઓએ આ કોફી છાડી દીધા છે, ને તેને બદલે આશ્રમમા તૈયાર થયેલી થઈ ની કોફી પીવા માગી છે થઈ ને પહેલાં અમુક રીતે રોકી નાખવામા આવે છે, ને પછી દળવામા આવે છે આગળ જતા, ઉપલી પ્રજા વસ્તુઓ અમારે વાપરતા થઈ તો, તે બહારના લોકોને વેચવાનો અમારો વિચાર છે અત્યારે તો આશ્રમમા મકાનોનું બાધકામ ચાલે છે તેમા અમે મદદરો તરીકે કામ કરીએ છીએ એટલે ઉપલી ચીજો અમારા વાપર કરતા થધારે તૈયાર કરવાનો અમને વખત નથી મળતો. '

રૂંધા જા વચ્ચોવચ્ચ ચોડનાડુ તેમને ગમતુ નથી કેમકે એથી કંઈ ખામ અર્થ સરતો નથી ૧૯૩૪મા મિદ્દારના ધગ્નીક પનાગા પ્રદેશમા અમે ફરતા હતા તે દરમ્યાન ટ્રેનમા તેમણે લખેના એક કાગળનુ પરખીડિયુ મે બધ કરી દીધુ, ને ઉપર ટિકિટ ચાડી દીધી તેમને તો એમા હલુ મીજે કાગળ મુકવો હતો મે ટિકિટ ઉખાડનાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ટિકિટ ફાટયા નિના પરખીડિયુ બિધડે એમ નહોતુ ગાંધીજી સામે પાટિયે બેગીને જોયા કરતા હતા મને કહે 'કેમ, નથા બિડડુ ને ? લાવો મારી પામે' તેમણે ટિકિટ ફાટયા દીધા નિના જોતજોતામા પરખીડિયુ ઉધાડયુ

(૯) ૧૯૨૬મા તેઓ આશ્રમમા રહ્યા તે વખતે બાગકોને વિવેકના પાઠ આપના માટેના 'હા, ના, એમ ન કહેનાય, હા જી, ના જી, એમ કહેવુ જોઈએ, ત્યાથી રાજ્યાત દરેની તેઓ પોતે કામની ધગી બીડ જના જીણામા જીણા વિવેક ચૂકતા નથી એકનાર પંક્તિ માનવીનજી આવેના ત્યારે છેક આશ્રમના દરનાજ સુધી તેમને મૂંઝા ગયેના બેનગામની મહામલામા તેઓ પ્રમુખ હતા, ને મિમિમ મિસેટ મડપમા દાખન થયા ત્યારે વ્યાસપીઠ પરથી બિતરી લગભગ અડધા મડપ જોડે સામા ગયેના ને નીચા વળી નમન કરી, મિમિમ મિમટનો હાથ આરી વ્યાસપીઠ પર લઇ ગયેના એક જગાએ એક દેવી ગજનના મોગ અધિકારીની સાથે બારણામાથી નીકળના, 'તમે પટેના' એમ કહેનાતુ પણ તેઓ ભૂતેના નહી. કોઈ નાથા વિવેકમા ચૂકે એ તેમને ગમે નહી એના બે પાઠ તેમણે મને શીખવેના ૧' ૩૪ના એમીનમા રાખી (મિદ્દાર)મા સ્વરાજ પદની પરિભ્રમણેથી એ વિષ સવારે ગાંધીજી માગ પર કેમકે નેતાઓ સથે અમનની સત્કર્યા વનો કરતા જોયા હતા એટલામા નીચેથી શ્રી મીનુ મનનીના નામની ચિઠ્ઠી કોઈ લઈ આન્યુ. મે ચિઠ્ઠી મારી પામે રાખી, ને અધ્યએક મારે

વાતો પૂરી થઈ ત્યારે ગાંધીજીના હાથમાં આપી તેમણે શ્રી મસાનીને ' ઓ નાના માણસ નીચે મોકલ્યો તે તો રાહ જોઈને ચાલ્યા ગયેલા ગાંધીજી મને કહે ' ચિટ્ટી ક્યારે આવેલી ? ' મેં કહ્યું ' અડધોએક કનાક થયો હશે પણ આપ અગત્યની વાતમાં હતા, એટલે મેં આપી નહીં ' તેઓ કહે ' કેમ ન આપી ? આવી કે તરત જ આપની જોઈતી હતી એથી શી ખલેન પડત ? તમે જાણો છો મસાની કોણ છે ? ' મને ખાસ પરિચય નહોતો, એટલે મેં ના કહી એ સાલજી ગાંધીજીને આશ્ચર્ય થયું કહેવા લાગ્યા ' એના પિતાને ને મારે તો જૂની મિનતા છે એને શોધી કાઢો એને અહીં જ જમાડજો, ને એને માટે અહીં જ રહેવાની ગોઠવણ કરજો ' એમને શોધી કાઢવા કેવી રીતે ? પણ મારે સદસાગ્યે તેઓ જમરાના વખત પહેલા ફરી આવ્યા, એટલે આ પ્રસંગ એટલેથી જ પડ્યો.

(૧૦) એવો જ ઠપકો ખાવાનો પ્રસંગ મારે એ જ વરસના જુનાઈમાં લાહોરમાં આવ્યો. ગાંધીજી લાહોરમાં હતા તે દરમિયાન સરદાર સાહેબ છૂટયાનો તાર આવ્યો. તે મેં ફોડ્યો, ને ગાંધીજી સાથેના બધા મિત્રોને વાત કરી શ્રી હક્કરબાપા કયાક બહાર ગયેલા હતા તેમના મંત્રીને ખબર આપી, પણ તે તેમના સુધી પહોંચી નહીં અપોરે તેઓ ગાંધીજી સાથે વાત કરતા હતા તે વેળા ગાંધીજીના જાણવામાં આવ્યું કે હક્કરબાપાને એ ખબર મળી નથી તેમણે તરત પૂછ્યું ' તાર કોણે ફોડેલો ? ' મેં કહ્યું ' મેં ફોડેલો, અને હક્કરબાપા નહોતા એટલા તેમના મંત્રીને કહેલું ' ગાંધીજી ' એ કેમ આવે ? તમે તાર ફોડ્યો એટલે એમને ખબર આપવાની તમારી ફરજ હતી એ ન આપી એને હું સૂક્ષ્મ વિવેકની (તેમણે અંગ્રેજી શબ્દ ' ડેવીકસી ' વાપરેલો) ખામી ગણ્યું છું '.

(૧૧) ગાંધીજીના કેટલાક અગત્યના નિષ્ક્રિય કેની રીતે થવા

પામ્યા એ જાણુવા જેવું છે એક પ્રસંગ મેં પાછળ આપ્યો છે ૧૯૩૩ના મેની ૮મી તારીખે તેમણે યરવડા જેલમાં ૨૧ દિવસના ઉપનાસ શરૂ કર્યા, તે જ દિવસે સાંજે તેમને છોડી મૂકનામાં આવ્યા જેલ ખાતાના વડા તેમને પોતાની મોટરમાં પર્ણકુળીએ મૂકી ગયા ગાંધીજી ત્યાં પહોંચ્યા તે જ ક્ષણે ત્યાં જે ત્રણ અખબારનવીસો હાજર હતા તેમને અગત્યનું લાલ્લું નિવેદન લખાવવા માડ્યું, ને એકધારે લખાવી કાઢ્યું તેમાં સવિનય લગતી લડત છ અઠવાડિયા મોકૂફ રાખનાનો અગત્યનો નિર્ણય પણ હતો અખબાર-નવીસોને કહ્યું ‘હું કહું ત્યાં સુધી આ તમારા પત્રોને મોકલી ન આપશો’ રાજાજી અને સરોજિનીદેવી ત્યાં હાજર હતા તેમણે તે વાચ્યું મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી બાપુજી અણે તે વેળા પૂનામાં હતા તેમને તેડના મને મોકલ્યો તેમણે આની નિવેદન વાંચ્યું, ને તેમાં નડત રિયે જે નિર્ણય હતો તેમાં સમતિ આપી, તે પછી જ એ પ્રતિદ્ધ કરવાની પરવાનગી અપાઇ એને વિષે પાછળથી ગાંધીજી કહે ‘બહાર જવાનું થાય તો શું કરવું એવો વિચાર જ જેનમાં કેઈ દિવસ મને આવ્યો ન હતો. પણ જેલના દરવાજા ખૂલ્યા તેની સાથે જ મારા મગજના દરવાજા ખૂલી ગયા, ને પર્ણકુળી પહોંચતા સુધીમાં (એટલે કે એક માઇનનું અંતર કાપના મોટરને જે થોડીક મિનિટ વાગી હશે તેમાં) મનમાં નિર્ણય થઇ ગયો’

(૧૨) ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં હરિજન યાત્રા દરમ્યાન ગાંધીજી ગુરુસાગર ગરા હતા મોડી રાતે ત્યાં પહોંચેના એક આશ્રમનાસી યુવક થી તારવન, જે ઇરનામાં દોષ તે વેળા ત્યાંના ડોર્ટ ગામના ખાદી ભડાગમાં મમ કરતા હતા તેમને બીજે દિવસે અચારે ચાર વાગે મળવાનો વખત આપેનો તેમની સાથે વાત કરતા ગાંધીજીને લાલ્લું કે એ જગ્યાએ ખાદીકામમાં એમનો પૂરતો ઉપયોગ નહોતો તેની નાથે જ તેમને મનમાં ઝગમગાણી પેરે લાગી ગયું કે દેશમાં જે મેળાનું મુલ્ય છે

તેમને એના ખાદીકામમા રોકી નહીં-શકાય, ને ખાદીની પૂર્તિરૂપે ખીજા આમઉદ્યોગ પણ ખીનના જ જોઇએ ચરખા સઘના મંત્રી શ્રી શ કરનાન મેં કર તે વેળા દક્ષિણ ભારતમા પ્રસાર કરતા હતા, તેમને તાર કરી કાનીકટ મોકાવ્યા, ને તેમની સાથે ચર્ચા કરી તે પછીના પ્રસારમા અનેક સ્થળોએ આમઉદ્યોગ નિર્મેતા આ નવા વિચારની ચર્ચા કરી એપ્રીનમા પદનાથી સવિનય ભગતી મોકૂફીતુ નિવેદન પ્રગટ કર્યું તેમા એ વાતનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો ને આગળ જતા આમઉદ્યોગ સઘની સ્થાપના પણ કરી પણ ખાદી પ્રવૃત્તિના આ જાધા વિસ્તારતુ ખીજ શુરુનાયુરમા મળરકે થયેલી પેની વાતચીત વખતે જ વચાચેતુ હતુ

(૧૩) તે જ વરસે ઉનાળામા તેમણે ઉત્કલની હરિજન યાત્રા રમપાળા કરી એ વિચારતુ સૂક્ષ્મ ખીજ પણ એરી જ રીતે તેમના મનમા રોપાયેતુ ખીજા પ્રાન્તોમા જે લાખા મોટરના પ્રસારો થતા તેમા જુદે જુદે વખતે મળીને ત્રણ ચાર કુતરા ચગદાઇ ગયેના ત્યારથી મોટરના પ્રસાર પરથી એમનુ મન ઊઠી ગયુ તે એ પ્રસંગોએ એમણે કહેલુ પણ ખરુ આગળ જતા એ જ વિચાર આગળ વધ્યો, ને ઉત્કલની પદયાત્રા ગોઠવાઇ

(૧૪) હરિજન યાત્રાનો ઊત્કલ મહિનો હતો તેમા—એટને કે ૧૯૩૪ના જુનાઈમા—ગાંધીજી લાહોરથી સીધા કનકેતે ગયા હતા હરિજન દ્વાળો ઉધરાવવાનુ મુખ્ય કામ હતુ, ને તેમા ત્રણ જ દિવસમા લગભગ રૂા ૭૦ હજાર કનકાએ આપ્યા બગાળના મહાસલા પક્ષમા જે બે તડ લાખા વખતથી પડેના ને જેને લીધે ત્યાનુ જાહેર જીવન કલુષિત થતુ હતુ, તે સાધનાનો પ્રયત્ન કરવો એ ગૌણુ હેતુ પણ એ મુનાકાતમા હતો તેમા ગાંધીજીને સફળતા ન મળી ને તેઓ મનપુર ગયા એ નિષ્ફળતાથી એમને જે ખેદ થયેનો તે કોઇની આગળ પ્રગટ કરતા તેમણે પાછળથી,

કહેલું 'કલકત્તેથી પાછા ફરતા હાવડના પ્લેટફોર્મ પર મને મહાસભામાંથી નીકળી જવાનો વિચાર પહેલપહેલો આવ્યો' એ જે બીજા રૌપાય તેનું આગળ જતા શું પરિણામ આવ્યું તે જગત્સિદ્ધ છે. આમ અનેક મહત્વના નિર્ણયોના સૂક્ષ્મ બીજ તેમના મનમાં કેવી રીતે રૌપાય છે, એ જાણના જેવું છે

(૧૫) ઝાંણમાં ત્રીણી બાળતમાં પણ ગાંધીજી અતિશય ચોક્કસાઈ મળે છે એ એમની સત્યની અખડ આરાધનાનો જ એક ભાગ છે ૧૯૩૪ની મુળદની મહાસભા દરમ્યાન એક દરાવનો મુસદ્દો તેમણે ઘડેલો એ કાગળ મને આવ્યો, ને મૌનમાં હોવાથી તે વિશે સૂચના લખી હું એ કાગળ મતામિતિના કાર્યાલયમાં શ્રી જનરામદાસજીને આપી આવ્યો થોડક વખત પછી ગાંધીજીએ મને યોલ્લાવી પેલો મગળ માગ્યો મેં કહ્યું 'એ તો હું તો આપી આવ્યો' તેમણે લખ્યું 'એ આપી આવવાનો નહોતો' મેં કહ્યું 'મને એવું વાચ્યાનો ખ્યાલ ગયો' તેમણે પસ્તીની રોપનીમાંથી રૂચો ફરીને નાખેલો કાગળનો ટુકડો કાઢ્યો, ને હિંમતી મારી સામે ધ્યેયો । એમાં લખેલું હતું કે 'આ કાગળ જનરામદાસને મતાવી પાછો લાવો' પછી હું શું જવાબ આપું ? હું મૂંગો મૂંગો જઈને કાગળ પાછો લઈ આવ્યો

(૧૬) હરિજન માત્રમાં ગાંધીજી સ્ત્રીઓ પામેથી ધરેલું કેના માગતા એ જાગીતું છે એ વખતે છોકરીઓ ખટ હસ્તાક્ષરનું મધ્ય એક બગડી તેમજો રાખ્યું હતું મીજી તરફ મેચીન ગળ્યતા એક નાના ગાયમાં એમ છોદ્રાએ પોતાની પાસે છત્રી હતી તે આપના માડી ગાંધીજીએ મધ્ય 'એ નહીં લઉં આ ભાગમાં છત્રી એ જાહુ જ જરૂરની વસ્તુ છે એ મારાથી ન લેશાય' એમના સૂક્ષ્મ વિવેકનો એ એમ સરમ દાખનો દત્તો

(૧૭) કેના વિશેના ગાંધીજીના વિચારો વિશે ઘડીનાર બિહાપોહ

થાય છે. એ સંબંધમાં ૧૯૩૪માં લખેલો એમનો નીચેનો કાગળ વાંચવા જોવો છે: ‘મેં તો હંમેશાં એમ જ માન્યું છે કે સાચા સૌન્દર્યની અને સત્યની વચ્ચે કશો વિરોધ નથી. સત્ય હંમેશાં સુંદર હોય છે. તેથી, મારા મત પ્રમાણે, સત્યમાં બધી જ કલા સમાઈ જાય છે. સત્યથી વિખૂટી પાડેલી કલા એ કલા નથી, અને સત્યથી વિખૂટું પાડેલું સૌન્દર્ય એ નરી કુરૂપતા છે. આ જગતમાં ઘણી કુરૂપ વસ્તુઓ સુંદરતામાં ખપી જાય છે, એ સાવ સાચી વાત છે. એમ બને છે, કેમકે આપણે હંમેશાં સત્યની ખરી કિંમત આંકતા નથી.’

(૧૮) એક લોકસેવકને ત્રેમણે લખેલું: ‘લોકસેવકને એવી અંગત લાગણી હોય જ નહીં કે જે દુખાય. તેથી તો શંક્ય બની જવું જોઈએ. એને અભિમાન ન હોય; એને ‘સેવા દ્વારા મળે એ સિવાયની સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા ન હોય. તે તુલ્યનિન્દાત્મકસંસ્તુતિ : હોવો જોઈએ. એટલે તમે મારે માટે કે કાર્યને માટે અકળામણ નહીં કરતા. કાર્યની સિદ્ધિ તમારા કે મારા હાથમાં નથી. એ તો સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરના હાથમાં છે, તમે ને હું તો એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર છીએ. તમે તમારી ગોઠવમાં આનંદ માનજો ને બળ મેળવજો.’

(૧૯) એક બહેનને તેની ગંભીર માંદગીમાં લખેલું: ‘જો વિદાય થવું પડે તો ઘેર જવું છે એમ સમજીને શાન્તિથી હૃદયમાં ભગવાનનું નામ અંગિત કરીને જજો. આ દેહે જ તારી પાસેથી ઇશ્વરને કંઈ સેવા લેવી હશે તો તને ઉદ્દારો.’

બડોદરા, ૨૮-૬-૪૫